

Національна академія педагогічних наук України
Інститут педагогіки

О. І. ПОМЕТУН, Н. М. ГУПАН

Практичні заняття з історії в основній школі

методичний посібник

Київ
«КОНВІ ПРІНТ»
2018

УДК 373.5.016:94](072)

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 5 від 01 червня 2017 року)*

Рецензенти:

Надтока Г. М., доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка;

Пузіков Д. О., кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач відділу інновацій та стратегій розвитку освіти Інституту педагогіки НАПН України;

Гайдукевич Л.А., учитель-методист гімназії «Троєщина» м. Києва.

Практичні заняття з історії в основній школі : методичний посібник / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 160 с.

ISBN 978-617-7724-13-0

УДК 373.5.016:94](072)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
<i>Розділ I.</i>	
Загальні теоретико-методичні засади організації діяльності учнів на практичних заняттях з історії в основній школі	6
<i>Розділ II.</i>	
Формування компетентностей учнів у процесі навчання історії	23
<i>Розділ III.</i>	
Методика проведення практичних занять з історії України у 5–7-му класах: загальні підходи та приклади	61
<i>Розділ IV.</i>	
Методика проведення практичних занять з історії України у 8-му класі	83
<i>Розділ V.</i>	
Методика проведення практичних занять з історії України у 9-му класі	121

ПЕРЕДМОВА

Шановні колеги!

Посібник, що перед вами, може бути цікавим для всіх, хто має відношення до процесу навчання історії в основній загальноосвітній школі: шкільних вчителів, викладачів вищих навчальних закладів і системи підвищення кваліфікації, батьків учнів. Він допоможе вам як отримати інформацію з цього питання, так і організувати практичну діяльність із застосуванням наведених рекомендацій.

У 2013/2014 навчальному році розпочалось викладання історії за програмою, що була побудована у відповідності до нового Державного стандарту освіти 2011 року. Ця програма значною мірою відрізняється від попереднього аналогу як за змістом, так і за методикою проведення уроків. Зокрема вона містить такий новий елемент як практичні заняття. Це обумовлює необхідність розробки певних рекомендацій для вчителів, які викладають історію в основній школі за відповідною програмою. Незважаючи на всі зміни і трансформації практичні заняття зберігають у програмі з історії, що є, на нашу думку, принципово важливим у контексті декларованого компетентнісного підходу до навчання.

Саме висвітленню нових ідей, підходів і методів проведення практичних занять з історії і присвячено цей посібник.

У першому розділі книги «**Загальні теоретико-методичні засади організації діяльності учнів на практичних заняттях з історії в основній школі**» коротко висвітлені основні категорії, пов'язані з компетентнісним підходом і його реалізацією на уроках історії. Значну увагу приділено практичним заняттям, зокрема розкриті питання структури цього типу уроку, проектування, відбору текстів та інших джерел знань учнів, формулювання пізнавальних завдань для учнів.

Другу частину посібника присвячено практичним аспектам методики організації діяльності учнів на практичних заняттях. Так у розділі другому «**Методика проведення практичних занять з історії України у 5–7-му класах: загальні підходи та приклади**» у контексті змісту кожного з початкових курсів історії і вікових особливостей учнів ґрунтовно охарактеризовано методику проведення та особливості діяльності вчителя й учнів у кожному класі. Подані у посібнику приклади занять містять не лише рекомендації для вчителя, а й всі необхідні для проведення того чи іншого заняття матеріали: тексти, документи, ілюстрації.

Третій «**Методика проведення практичних занять з історії України у 8-му класі**» і четвертий «**Методика проведення практичних занять з історії України у 9-му класі**» розділи присвячено питанням організації практичних занять з учнями, які вже мають певний рівень історичної компетентності, а тому потребують

творчого підходу та серйозної підготовки вчителя до таких занять. Тому автори вважали за необхідне подати ґрунтовні описи всіх уроків — практичних занять за курсом «Історія України». Нашим завданням було продемонструвати вчителям, що за пропонованими підходами до навчання ефективність процесу і досягнення учнями високих результатів є цілком можливим. Однак умовою є свідоме застосування вчителем описаних методів і прийомів і його постійної уваги до середовища, в якому відбувається навчання.

Представлені описи уроків в усіх розділах відповідають поданій у першому розділі теорії і структурі практичного заняття. Принципово важливою є рубрика «Загальний коментар», в якій ми намагались роз'яснити учителю ті чи інші особливості викладання у відповідності до оновленого змісту та віку учнів.

Якщо ви вперше розпочинаєте своє знайомство з практичними заняттями з історії за чинною програмою, обов'язково прочитайте теоретичну частину книги. У такому випадку проведення вами уроків та використання описаних прийомів і методів навчання обов'язково буде ефективним.

*Бажаємо успіхів.
Автори*

РОЗДІЛ I

ЗАГАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ З ІСТОРІЇ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

1.1. Чому компетентнісний підхід в освіті

Прагнення системи освіти відповідати прогресивному розвитку суспільства проявляється, зокрема у пошуку нових методологічних основ її реформування, однією з яких є компетентнісний підхід до результатів освіти.

Компетентнісний підхід в освіті як інструмент її оновлення і досягнення нею сучасної якості в останні роки став предметом активного осмислення в європейському і українському освітніх просторах.

Компетентнісний підхід виступає як відповідь на нові вимоги економіки постіндустріального суспільства. Вираження результатів освіти в термінах компетентності передбачає їх інтеграційний характер; співвіднесеність з ціннісно-смысловими характеристиками особистості; практико-орієнтовану спрямованість.

Перенесення акцентів від змісту до результатів, від знань до розвитку особистості стає найважливішим фактором поширення і визнання компетентнісного підходу. Європейські вчені підкреслюють, що компетентності не є загальноприйнятим інструментом для оцінки якості освіти. Але тенденція полягає в тому, що «результати навчання зазвичай виражаються в термінах компетентностей або навичок і компетентностей».

1.2. Що таке компетентність

На початку зауважимо, що сьогодні, на відміну від періоду, що був 7–10 років тому, зі сторінок педагогічних досліджень майже зникли дискусії, чи потрібне нам поняття компетентності в освіті, чи є воно новим і як співвідноситься з вже відомими поняттями.

В сьогоднішніх умовах розвиток Європейської системи освіти характеризується визначенням переліку ключових компетентностей, які слід формувати у молодого покоління. У 2000-му році Організація Економічного Співробітництва та Розвитку спільно з Федеральним Статистичним Управлінням Швейцарії запросили країни — члени ОЕСР до участі в одному з проєктів, метою якого було окреслення національних особливостей при визначенні та відборі ключових компетентностей. Відбору ключових компетентностей для кожної з країн присвятили свої праці такі європейські науковці: Е. Свенік, Р. Данон, П. Вогеліус, Р. Джакку-Сівонен, П. Вріггод, Х'юллер-Солджер, Дж. Пешар, М. Норріс, Ф. Келлі, А. Веєрхайм, Дж. Саккен, П. Трієр, Д. Міллер та ін.

Проблема формування Ключових, загально предметних та предметних компетентностей учнів була у центрі уваги й українських науковців — Т. Байбари, Н. Бібік, О. Біди, С. Бондар, М. Вашуленка, І. Гудзик, Л. Коваль, О. Локшиної, О. Онопрієнко, О. Овчарук, О. Пометун, К. Пономарьової, О. Савченко, С. Трубачевої та ін. Вченими визначено зміст основних дефініцій «компетентність» та «компетенція», здійснено порівняльну характеристику ключових компетентностей в європейських освітніх системах та розглянуто методичні аспекти формування в молодших школярів компетентностей та компетенцій.¹

Слід зазначити, що у багатьох працях компетентність трактується як між-дисциплінарне поняття й тому є об'єктом досліджень психологів, педагогів, соціологів, лінгвістів.

Діяльність людини, зокрема засвоєння будь-яких знань, умінь і навичок, складається з конкретних дій, операцій, що виконуються нею. Виконуючи ці дії, розмірковуючи над їх виконанням, усвідомлюючи потребу в них та оцінюючи їх важливість для себе або для суспільства, людина тим самим розвиває у себе *компетентність* в тій чи іншій сфері життя. Якщо сфера життя, в якій людина відчуває себе здатною до ефективного функціонування (тобто компетентною) є достатньо широкою, мова йде про так звані «ключові» чи життєві *компетентності*. Якщо ж компетентність розповсюджується на більш вузьку сферу, наприклад в рамках, певної наукової дисципліни, то можна говорити про предметну чи галузеву компетентність.

Таким чином, під *компетентністю* людини педагоги розуміють спеціальним шляхом структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, які набуваються у процесі навчання. Вони дозволяють людині визначати, тобто ідентифікувати і розв'язувати незалежно від контексту (від ситуації) проблеми, що є характерними для певної сфери діяльності. *Компетентність* — це здатність застосовувати набуті знання, вміння, навички, способи діяльності, власний досвід у житті й навчанні. Компетентність є особистісним утворенням, яке проявляється в процесі активних самостійних дій людини.

Сформовані *компетентності* використовуються людиною за необхідністю у всіляких соціальних та інших контекстах залежно від умов та потреб щодо здійснення різних видів діяльності. Компетентна людина застосовує ті стратегії, які здаються їй найбільш прийнятними для виконання окреслених завдань. Управління власною діяльністю веде до підвищення або модифікації рівня компетентності людини. Отже, компетентність — це результативно-діяльнісна характеристика освіти. Нижній поріг, рівень компетентності є рівень діяльності необхідний і достатній для мінімальної успішності в одержанні результату.

Розуміння компетентності як робочого поняття ускладнюється тим, що суспільство й економіка не хочуть говорити мовою дефініцій освіти, а пе-

1) Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина [та ін.] ; під заг. ред. О. В. Овчарук. — К. : К.І.С., 2004. — 112 с.

дагогічна наука не готова запропонувати понятійного тлумачення ще не осмисленого нею результату освіти. Вона виникла з потреби в адаптації людини до занадто мінливих умов існування.

Категорія компетентності є наслідком нової економіки і нового підходу до людських ресурсів і свідченням того, що суспільство визнає важливість людського і соціального факторів як важливу умову функціонування економіки.

Проте, складність у введенні цього поняття полягає в тому, що воно окреслює потенціал, який: а) виявляється ситуативно; б) описує інструментарій одночасного розуміння і дії, що дозволяє сприймати нові культурні, соціальні, економічні і політичні реалії.

Аналіз праць останнього десятиліття, де автори намагаються дати визначення вихідних понять (І. Зимня, Н. Кузьміна, А. Маркова, Є. Павлютенков, Л. Петровська, Дж. Равен та багато інших)² дозволяє зробити наступні висновки:

1) Компетентність — це здатність і готовність індивіда ефективно будувати суб'єктно значущу взаємодію із соціальним оточенням та діяльність на основі отриманих знань і сформованих умінь. Вона передбачає не лише обізнаність та інформованість людини, а успішне розв'язання складних проблем, які виникають у відношеннях з іншими людьми, в практичному житті при виконанні соціальних ролей громадянина країни, члена родини, покупця та виборця, при обранні майбутньої професії, при використанні нових сучасних інформаційних технологій та ін. Може розглядатись як певна модель результату освіти, як вирішальна умова та показник успішності людини в житті взагалі та професійній діяльності зокрема.

2) Компетентність — це сукупність (система) знань і умінь у дії. Вона може проявлятися на різних рівнях у кількох сферах життєдіяльності індивіда: сфері особистої ідентифікації, сфері поведінки, взаємодії з соціальним оточенням і соціальними інститутами, а також різноманітної діяльності людини.

3) Окрім предметних конкретних знань і способів діяльності у спеціальній сфері, будь-який тип компетентності обов'язково включає універсальні людські якості та здібності, які не залежать від сфери їх виявлення, наприклад, ініціативність, здатність організовувати діяльність (власну або інших людей), уміння адаптуватись у нових нестандартних ситуаціях, готовність критично аналізувати й адекватно оцінювати результати діяльності не тільки з боку значення для себе, а й із боку наслідків для інших. Перераховані загальні ознаки компетентності базуються не просто на знаннях і вміннях у певній галузі, а й на ціннісних пріоритетах особистості, особливостях її ментального досвіду (М. Холодна).

4) Компетентності на відміну від узагальнених, універсальних знань мають дієвий, практико-орієнтований характер. Тому вони окрім системи теоретичних і прикладних знань, передбачають наявність таких структурних

2) Докладний аналіз і співсталення цих позицій можна знайти, наприклад: С. Куликовський. Генеза поняття «компетентність» у європейській та українській педагогічній науці. — код доступа: http://ddpu.drohobych.net/pedagogics/arhiv/29_ch1_2014/12.pdf

компонентів: ціннісний (у деяких дослідників окремо виділено мотиваційний), когнітивний і операційно (процесуально) — поведінковий (у деяких дослідників операційно-технологічний).

У структурі компетентності більшість дослідників³ виокремлюють: *ціннісний (мотиваційно-ціннісний)* компонент, котрий є основою позиції, що посідає суб'єкт по відношенню до світу, суспільства, соціального оточення, до самого себе і своєї поведінки, до процесу навчання. Це здатність брати на себе відповідальність за результати діяльності, надавати підтримку іншим людям, будувати взаємодію на паритетних основах, виходячи з того, що «цінності — це значення й ідеали, які визначають всі цільові установки соціальної поведінки особи».

Мотиваційний складник цього компонента визначає здатність індивіда брати ініціативу, виявляти зацікавленість в аналізі взаємозв'язків, механізмів діяльності, наявність у людини намірів, бажань, прагнень особи досягати або уникати поставлених цілей, здійснювати або утриматися від реалізації планованої діяльності.

Когнітивний компонент характеризується наявністю знань і уявлень індивіда про самого себе і про плановану діяльність, а також сприйняття ним тих установок, у межах яких надаються вказівки про напрями і форми його діяльності. Важливим моментом є не обсяг наявних знань, а регулярне їх розширення, оновлення і відкидання того, що не витримало перевірки досвідом і часом. Особливістю когнітивного компоненту є й те, що у процесі життєдіяльності людина створює свою власну систему «спеціальних» повсякденних знань — «знань, принципово відмінних від загальних знань, які пропонують нам більшість традиційних освітніх програм».

Операційно-поведінковий (процесуальний, діяльнісний) компонент умовно можна представити у вигляді двох підсистем: уміння адаптуватися та ефективно діяти у ситуації, що склалася; уміння посідати суб'єктну позицію у взаємодії, впливати на те, що відбувається, готовність і здатність приймати рішення, контролювати свою діяльність, навчатись самостійно.

Когнітивний та операційно-поведінковий компоненти пов'язані із постійним розвитком комунікативних і рефлексивних умінь індивіда, надбанням і аналізом досвіду взаємодії із соціальним оточенням.

Наявність всіх взаємопов'язаних компонентів компетентності необхідна для безперервного процесу індивідуального розвитку особистості і набуття нею досвіду на різних рівнях взаємодії з соціальним оточенням у динамічній соціокультурній ситуації. Вони є підґрунтям ефективної поведінки і взаємодії індивіда із соціальним оточенням.

3) См.: наприклад: Компетентнісна освіта — від теорії до практики / Н. М. Бібік, І. Г. Єрмаков, О. В. Овчарук та інш. — К.: Плянди, 2005. — 120 с.; Онопрієнко О. Концептуальні засади компетентнісного підходу в сучасній освіті / О. Онопрієнко // Шлях освіти. — 2007. — № 4. — С. 32–37; Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки [Текст] / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. — 2005. — № 23. — С. 18–20

Компетентна людина завжди є суб'єктом власної життєдіяльності, якому притаманна активна позиція індивіда, ясна орієнтація в соціальній взаємодії і соціокультурній ситуації, відповідальність перед собою і соціальним оточенням, наявність знань, умінь для виконання тієї або іншої діяльності. Системоутворюючим чинником компетентності є самовизначення як ключова проблема особистості⁴.

Проведений аналіз свідчить, що вчені і практикуючі вчителі в інших країнах намагаються знайти опору для компетентнісного підходу в трансформації традиційних освітніх орієнтирів, однак відмінність від нині існуючих підходів є в тому, що формування їх набуває більш системного характеру, а результати процесу є передбачуваними та чітко вимірюваними за допомогою спеціально розроблених критеріїв та показників для кожного ступеню навчання.

Відомі російські педагоги В. Краєвський і О. Хуторський розрізняють терміни «компетентність» і «компетенція», пояснюючи, що компетенція в перекладі з латинської «*competentia*» означає коло питань, щодо яких людина добре обізнана, поінформована і має певний досвід. Компетентність у певній галузі — це поєднання відповідних знань, досвіду і здібностей, що дають можливість обґрунтовано судити про цю сферу й ефективно діяти в ній. Розділяючи загальне й індивідуальне у змісті компетентнісної освіти, А. Хуторський розуміє під компетенцією «сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), що задаються по відношенню до певного кола предметів і процесів і є необхідними для того, щоб якісно продуктивно діяти»; а компетентність розглядає як «володіння людиною відповідною компетенцією, що включає особистісне ставлення до неї і предмета діяльності».⁵

Учений підкреслює, що компетенція — це задана вимога, норма, а компетентність — набута особистісна якість, що передбачає мінімальний досвід використання компетенції. З-поміж різних ознак він акцентує інтегральність, міждисциплінарність, метапредметність цієї дидактичної категорії. Отже, коротко можна сказати, що компетенція — це коло повноважень, а компетентність — властивість (обізнаність, кваліфікованість)⁶. Подібне трактування можна зустріти і в українських дослідженнях (І. Гушлевська, І. Єрмаков, Л. Сохань та ін.). Проте не всі вітчизняні науковці поділяють таку позицію, вважаючи, що обидва терміни мають право функціонувати у педагогічній науці, але кожному з них має відповідати власне визначення. Спроби дослідників дати визначення цим поняттям демонструє різне розуміння ними їхнього змісту.

4) Локшина О. Розвиток компетентнісного підходу в освіті Європейського Союзу / О. Локшина // Шлях освіти. — 2007. — № 1. — С. 16–21

5) Компетентнісний підхід у сучасній освіті / Під заг. ред. О. В. Овчарук. — К.: К.І.С., 2004

6) Краевский В., Хуторской А. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах // Педагогика. — 2003. — № 3. — С. 3–10

1.3. Що таке компетентнісний підхід в освіті

Поняття компетентності є ключовим для розуміння сутності так званого *компетентнісного підходу в освіті*. Етимологія слова «підхід» свідчить, що мова йде про певну позицію, точку зору, що обумовлює дослідження, проектування, організацію того або іншого явища, процесу (у нашому випадку — освіти). Підхід зазвичай визначається якоюсь ідеєю, концепцією, принципом і акцентується на основних для нього 1–3 категоріях. Відповідно для розглянутого нами компетентнісного підходу як такі категорії виступають — «компетенція» й «компетентність».

Під *компетентнісним підходом* в освіті розуміється спрямованість навчально-виховного процесу на формування і розвиток компетентностей особистості того, хто навчається. Результатом такого процесу буде формування загальної життєвої компетентності випускника, що є сукупністю ключових компетентностей, інтегрованою характеристикою особистості. Отже, основною характеристикою компетентнісного підходу є перенесення акцентів з процесу навчання на його результати. Він є основою кардинальних змін, орієнтирів та завдань сучасної системи середньої та вищої освіти. Компетентнісний підхід⁷ визнаний базовою ідеєю реформування освіти в країнах Європейського Союзу і розглядається як стрижнева конструктивна ідея неперервної (пожиттєвої) освіти.

Компетентнісний підхід в освіті пов'язаний з особистісно-орієнтованим і діяльнісним підходами до навчання, оскільки стосується особистості учня та може бути реалізований і перевірений тільки в процесі виконання конкретним учнем певного комплексу дій. Він потребує трансформації змісту освіти, перетворення його з моделі, яка існує об'єктивно, для «всіх» учнів, у суб'єктивні надбання індивідуального учня, що можуть бути вимірювані.

Теоретичні проблеми компетентнісного підходу до навчання розглядались у дослідженнях Н. Бібік, С. Бондар, І. Зимньої, І. Єрмакова, Т. Іванової, О. Кононко, О. Овчарук, І. Родигіної, Д. Рум'янцевої, О. Савченко, Т. Сорочан, Л. Сохань, А. Хуторського, С. Шишова, В. Циби та ін. У цих та інших науково-педагогічних працях аргументуються визначення сутності поняття, які пов'язуються всіма дослідниками, незважаючи на розбіжності у дефініціях, з кінцевими результатами навчання, що чітко фіксуються і вимірюються. Компетентнісно спрямована освіта може стати стрижневою інноваційною домінантою сучасної модернізації за рахунок внесення фрагментів соціальних практик в освіту й активне залучення педагогів, громадськості до визначення ключових життєвих компетентностей (Л. М. Долгова). Мова йде, по-перше, про те, як якомога раніше визначити ті сфери діяльності, в яких дитина може досягти максимальної компетентності; по-друге, як перебудувати школу з екстенсивної моделі предметно-зорієнтованого «знання» на інтенсивну модель формування життєвої компетентності.

7) Єрмаков І., Погоріла І. Феномен компетентнісно спрямованої освіти

Компетентнісний підхід покликаний подолати прірву між освітою і вимогами життя. Ідея компетентнісно спрямованої освіти органічно пов'язана з тими педагогічними прецедентами, де утверджуються такі суспільно значущі цінності, як свобода вибору, творчий продукт, життєвий досвід, проектна діяльність учнів.

Компетентнісно спрямована освіта передбачає внесення суттєвих змін у змістову, технологічну, виховну, управлінську архітектуру української школи. Мова йде не лише про оновлення змісту освіти, а й про докорінні зміни в навчально-виховному процесі, освітніх технологіях. У структурі навчання посилюються роль і значення освоєння способів діяльності, підвищення їх технологічності, створення умов для активної соціальної дії, проектної, дослідницької діяльності. Формування компетентності учнів, тобто їх здатностей мобілізувати знання в реальній життєвій ситуації, — найактуальніша проблема сучасної школи. Компетентнісний підхід може стати альтернативою традиційному підходу і допоможе подолати предметоцентризм, який домінує в навчально-виховному процесі.

Сьогодні педагогами України питанням компетентнісного підходу приділяється неабияка увага. Він визначається як провідний підхід в освіті, а отже до нових моделей її проектування, заснований на компетентностях (результатах освіти) та на показниках і критеріях «виходу», якщо мати на увазі кінцевий «продукт» освітнього процесу — підготовленість випускника. «Вихід» має такі характеристики, як досягнення учнів, їх ціннісні орієнтації, професійні успіхи і здатність до соціальної взаємодії.

Компетентності служать спільною мовою для представлення результатів освіти, їх проектування та опису. Компетентнісний підхід розглядається як новий підхід до цілепокладання в освіті, а компетентність утверджується як нова цільова категорія, що означає поступовий зсув освіти від предметноцентристської орієнтації освітнього процесу до його особистісної спрямованості. Компетентнісний підхід виступає як один з необхідних нових концептуальних ресурсів перегляду традиційних цілей, теорії і практики освіти, адекватних швидкоплинності світу.

1.4. Яка є система компетентностей в освіті

Визначивши поняття освітніх компетентностей, слід з'ясувати їх ієрархію, яка в багатьох країнах є основою для практичного запровадження компетентнісного підходу. Відповідно до розділення змісту освіти на спільне метапредметне (для всіх предметів), міжпредметне (для циклу предметів або освітніх областей) і предметне (для кожного навчального предмету), зазвичай пропонується трирівнева ієрархія компетентностей: 1) *ключові компетентності* — відносяться до спільного (метапредметному) змісту освіти; 2) *міжпредметні галузеві компетентності* — відносяться до певного кола навчальних предметів і освітніх галузей; 3) *предметні компетентності* — конкретні по відношенню до двох попередніх рівнів компетентності, що мають конкретний опис і можливість формування в рамках навчальних предметів.

Для розгляду такої ієрархії скористаємось узагальненими матеріалами зарубіжних досліджень, які були представлені в рамках науково-практичного семінару проекту ПРООН, МОН України та АПН України «Компетентнісний підхід до формування змісту освіти у 12-річній школі: концептуальні підходи та термінологія» (16 червня 2004 р.) у доповіді міжнародного експерта проф. О. Крисана.

У своїй доповіді він виходив з того, що *компетентності* є своєрідними комплексами знань, умінь та ставлень, котрі набуваються у навчанні та дозволяють людині розуміти, тобто ідентифікувати і оцінювати в різних контекстах, проблеми, які є характерними для різних сфер діяльності.

Експерт зауважив, що в досвіді країн, де реалізують компетентнісний підхід до змісту освіти протягом декількох років можна спостерігати спільні тенденції, насамперед спроби розробки певної системи компетентностей на різних рівнях змісту.

Таку систему складають;

- так звані «*надпредметні*» («транс»- «між»- предметні) *компетентності* — вони можуть бути представлені у вигляді «парасольки» над усім процесом навчання, саме вони часто називаються «ключовими», «базовими»;
- *загально-предметні компетентності* — вони набуваються учнем впродовж вивчення того чи іншого предмету /освітньої галузі у всіх класах середньої школи;
- *спеціально-предметні* — ті, що набуваються учнем при вивченні конкретного предмета протягом конкретного навчального року або ступеню навчання

Надпредметні (ключові) компетентності є:

- синтетичними, такими, що поєднують певний комплекс знань умінь та ставлень, що набувається протягом засвоєння всього змісту освіти;
- вони не пов'язані із конкретним предметом, до них відносяться компетентності, що можна набути не під час засвоєння одного предмету, а тільки декількох або всіх предметів (тобто використовуючи всі навчальні можливості, пропонувані формальною і неформальною освітою);
- вони можуть бути метафорично визначені як персональні інструменти (засоби), «ноу-хау», «процедурні знання» учнів, які формуються у них після того, як вони «забувають» фактичні знання, що вони отримали у школі протягом шкільного життя.

Прикладом *надпредметних компетентностей* можуть бути такі здатності людини:

- продемонструвати творче мислення;
- застосувати різні види спілкування у різних ситуаціях;
- зрозуміти сенс приналежності до різних видів спільнот;

- довести здатність пристосування до різних ситуацій;
- сприяти створенню якісного життя;
- зрозуміти і відповідно використати технології;
- розвивати здібності дослідження і набувати власний досвід;
- побудувати комплекс індивідуальних і соціальних цінностей і орієнтувати на них свою поведінку та кар'єру.

Кожна з таких компетентностей складається з більш простих дій, операцій, які є показниками її розвиненості. Наприклад, компетентність «продемонструвати творче мислення» передбачає:

- використання, оцінку і постійне покращення власних стратегій розв'язання питань;
- розробку деяких моделей дії й прийняття рішення у динамічному світі;
- формування і застосування навичок критичного мислення;
- використання різних прийомів аргументування в різних соціальних контекстах.

Кожна з *надпредметних компетентностей* формується зокрема і через навчання певної освітньої галузі, набуваючи у цьому процесі характеру засвоєння освітніх дій, які пов'язані із освітніми завданнями і змістом даної галузі. Наприклад, компетентність, про яку йшлося вище («продемонструвати творче мислення») у процесі навчання дисциплінам галузі «мова та комунікації» передбачає:

- отримання та створення різних типів повідомлень;
- застосування різних інструментів у відповідності до потреб аналізу різних текстів та культурних феноменів
- інтегрування лінгвістичних та інтерпретаційних знань і умінь у різних ситуаціях спілкування
- апробування і застосування культурної/інтеркультурної/функціональної грамотності та відповідних усвідомлених умінь.

У процесі навчання дисциплінам галузі «Природничі науки» компетентність «продемонструвати творче мислення» передбачає:

- здатність ідентифікувати (розпізнати) та побудувати адекватні форми та моделі (схеми) оточуючої реальності;
- підтримати аргументами наукову точку зору, спираючись на перспективи динамічного розвитку науки, розуміння науки як людської активності, завдяки якій науковій ідеї змінюються в часі й впливають на соціальний і культурний контекст, в якому розвиваються;
- розробляти гіпотези і перевіряти їхню достовірність шляхом дослідження, експериментування й апробації

Загально-предметні компетентності визначаються для кожного предмету і розвиваються протягом всього терміну вивчення предмета; вони відрізняються високим ступенем узагальненості і комплексності.

Наприклад, *загально-предметні компетентності* з фізики можуть бути визначені як здатність людини:

- визначати і розпізнавати фізичні поняття й ідеї;
- проводити досліди та експерименти з фізичними явищами і процесами;
- розв'язувати теоретичні та прикладні проблеми, пов'язані з реальними ситуаціями у світі;
- пояснювати фізичні явища, використовуючи специфічні мову й терміни, шляхом моделювання, виведення, екстраполяції;
- здійснювати перенесення та інтегрування знань і методів з фізики й застосовувати їх в інших науках та технологіях.

Спеціально-предметні компетентності визначаються для кожного предмета, вони розвиваються для кожного року навчання, виходячи зі загально-предметних компетентностей і є стадіями, рівнями їх набуття.

Орієнтація змісту освіти на розвиток компетентностей учнів насамперед передбачає ґрунтовну розробку системи компетентностей різного рівня. Така система має включати як елементи комплексу компетентностей, що пов'язані за змістом і структурою та можуть розвиватись в учнів поступово в залежності від предмету, освітньої галузі, року навчання. Тільки такий системний підхід до визначення результатів навчання на кожному з його етапів дозволить здійснити відповідні зміни у змісті освіти, що мають знайти відображення у стандартах освіти та навчальних програмах з окремих предметів.

В українській теоретико-педагогічній традиції прийнято розрізняти ключові — тобто надпредметні (міжпредметні) компетентності, які визначаються як здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи відповідні проблеми; *загально-галузеві* — вони набуваються учнем впродовж засвоєння змісту тієї чи іншої освітньої галузі у всіх класах середньої школи та *предметні компетентності* — вони набуваються учнем впродовж вивчення того чи іншого предмету у всіх класах середньої школи.

Ключова компетентність, на думку українських педагогів, є об'єктивною категорією, яка фіксує суспільно визнаний комплекс знань, умінь, навичок, ставлень та ін. певного рівня, що можуть бути застосовувані у широкій сфері діяльності людини. Вона може бути визначена як здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи відповідні проблеми. Кожна з таких компетентностей передбачає засвоєння учнем не окремих непов'язаних між собою елементів знань і умінь, а оволодіння комплексною процедурою, в якій

для кожного виділеного напряму її набуття присутня відповідна сукупність освітніх компонентів, що мають особистісно-діяльнісний характер.

З точки зору вимог до рівня підготовки випускників ключові компетентності є інтегральними характеристиками якості підготовки учнів, пов'язані з їх здатністю цільового осмисленого застосування комплексу знань, умінь, навичок, ставлень щодо певного міждисциплінарного кола проблем. Вони відбивають предметно-діяльнісну складову загальної освіти і покликані забезпечити комплексне досягнення її цілей.

Орієнтація змісту освіти на розвиток компетентностей учнів насамперед передбачає ґрунтовну розробку системи компетентностей різного рівня. Така система має включати як елементи: комплекси компетентностей, що пов'язані за змістом і структурою та можуть розвиватись в учнів поступово в залежності від предмету, освітньої галузі, року навчання. Загально галузеві компетентності, розвинені в учнів як результат засвоєння змісту освіти у тій чи іншій галузі складають базову міждисциплінарну основу для набуття учнями ключових компетентностей. Для кожної галузі ключові компетентності виступають певними орієнтирами розвитку змісту і підходів до організації навчального процесу. Визначаючи ці орієнтири кожна галузь безумовно враховує особливості змісту предметів, що вивчаються та особливості наукових дисциплін, що є основою змісту даного циклу. Виділення галузевих компетентностей і розробка їхньої структури (знань, умінь, ставлень, що формуються в учнів) є реальним підґрунтям дореалізації у навчанні міжпредметних зв'язків як групи споріднених предметів (галузі), так й інших предметів на рівні класу чи ланки школи.

Тільки такий системний підхід до визначення результатів навчання на кожному з його етапів дозволить здійснити реальні зміни у змісті освіти, що мають знайти відображення у галузевих стандартах освіти та навчальних програмах з окремих предметів.

Якщо спробувати визначити галузеві компетентності для галузі «Суспільствознавство», то наприклад, ключова загальнокультурна компетентність орієнтує зміст суспільствознавчої освіти на досягнення таких результатів як набуття учнями здатності:

- визначати суттєві ознаки і тенденції розвитку найважливіших явищ і процесів в галузі науки і культури,
- порівнювати і співвідносити досягнення європейської та світової науки й культури з національними,
- пояснювати особливості та своєрідність різних проявів культурних контекстів у різних народів та представників різних культур,
- застосовувати технології діалогу та полілогу в гетерогенних культурних групах,
- застосовувати навички мовлення української та рідної мов й норми сучасної мовленнєвої культури,

- порівнювати особливості передачі певної інформації за допомогою мови, символів та текстів в різних соціокультурних контекстах,
- визначати основні елементи та характеризувати і порівнювати сучасні моделі інтеркультурної толерантної поведінки й спільної конструктивної діяльності у взаємовідносинах між державами, суспільними структурами, соціальними групами та особами,
- визначати а також характеризувати різні системи цінностей, притаманних сучасному суспільству та їх вплив на розвиток суспільства і життя людей.

Для того, щоб взаємозалежність і співвідношення напрямів набуття ключової та галузевої компетентностей була більш зрозумілою відобразимо її у вигляді відповідної таблиці 1.

Таблиця 1

Співвідношення напрямів набуття (складників) ключової та галузевої компетентності учнів старшої школи

Напрями набуття ключової загальнокультурної компетентності ⁸	Напрями набуття загальногалузевої компетентності особистості у сфері загальної культури
Аналізувати та оцінювати найважливіші досягнення національної, європейської та світової науки й культури, орієнтуватися у культурному та духовному контексті сучасного українського суспільства	Визначати суттєві ознаки і тенденції розвитку найважливіших явищ і процесів в галузі науки і культури, Порівнювати і співвідносити досягнення європейської та світової науки й культури з національними.
Застосовувати засоби та технології інтеркультурної взаємодії Розробляти і реалізовувати стратегії діяльності, поведінки й кар'єри в умовах міжкультурного суспільства.	Пояснювати особливості та своєрідність різних проявів культурних контекстів у різних народів та представників різних культур. Застосовувати технології діалогу та полілогу в гетерогенних культурних групах.
Володіти рідною мовою й іноземними мовами, застосовувати навички мовлення та норми відповідної мовної культури, інтерактивно використовувати рідну та іноземні мови, символіку та тексти	Застосовувати навички мовлення української та рідної мов й норми сучасної мовленнєвої культури. Порівнювати особливості передачі певної інформації за допомогою мови, символів та текстів в різних соціокультурних контекстах.
Опановувати й створювати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурних, мовних, релігійних й інших відмінностей між народами, різноманітності світу і людської цивілізації	Визначати основні елементи та характеризувати і порівнювати сучасні моделі інтеркультурної толерантної поведінки й спільної конструктивної діяльності у взаємовідносинах між державами, суспільними структурами, соціальними групами та особами.

8) В деяких документах (наприклад у стратегії «Нова українська школа») ця компетентність називається — *культурна компетентність*.

Застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей.

Визначати а також характеризувати різні системи цінностей, притаманних сучасному суспільству та їх вплив на розвиток суспільства і життя людей.

Розвиток ключових і предметних компетентностей не відмінє традиційні підходи до завдань освіти, які передбачали формування загальних та предметних знань, навичок, умінь. Більше того, компетентності базуються на них. Взяті окремо традиційні знання, навички та уміння у практиці сучасної школи обслуговують здебільшого академічні цілі (складання іспитів різного рівня завдяки оволодінню програмним матеріалом), мають загальний характер, тобто не враховують індивідуально-особистісних відмінностей учнів, орієнтуючи їх на залежність від існуючої сьогоденної політико-ідеологічної та наукової кон'юнктури. Пріоритет компетентнісного підходу не тільки долає обмеженість академізму (не виключаючи його), а й надає здобутим знанням, навичкам та вмінням індивідуалізованого, конкретного життєво-смыслового характеру, чітко визначеної практичної спрямованості щодо власного життя людини.

1.5. Що таке компетентнісно орієнтоване навчання

Новий етап у розвитку шкільної освіти пов'язаний з упровадженням компетентнісного підходу до формування змісту та організації навчального процесу. Це вимагає певного підвищення професійної майстерності вчителя, забезпечення його новими знаннями, сучасними компетенціями, методами і технологіями, які б дозволили йому перебудувати навчально-виховний процес відповідно до нових вимог і підходів.

Компетентнісна освіта зорієнтована на практичні результати, досвід особистої діяльності, формування ставлень дитини, що зумовлює принципові зміни в організації навчання, яке стає спрямованим на розвиток конкретних цінностей і життєво необхідних знань і умінь учнів.

Як вже зазначалось під поняттям компетентнісно орієнтованого навчання розуміють спрямованість освітнього процесу на формування й розвиток ключових (надпредметних) і предметних компетентностей особистості.

Отже, основними складовими компетентності учнів є:

По-перше, знання, але не просто інформація, а швидко змінювана, динамічна, різноманітна, що потрібна для здійснення тієї або іншої діяльності чи розв'язання певного кола пізнавальних і життєвих завдань. Учні також треба навчитись її знайти, відокремити від непотрібної, перевести у досвід власної діяльності.

По-друге, учням потрібні уміння застосувати це знання у конкретній ситуації й розуміння, у який спосіб це зробити, для якого знання який метод потрібний, яка ситуація чого вимагає.

По-третє, мають бути сформовані ціннісні орієнтації, потрібні суспільству й уміння адекватного оцінювання — себе, світу, свого місця в світі, конкретного знання, необхідності чи непотрібності його для своєї діяльності, а також методу його здобування чи використання.

Навчальний процес, спрямований на розвиток компетентностей учнів має такі особливості:

- на кожному етапі навчання вчитель чітко визначає компетентнісні результати учнів і створює умови їх досягнення;
- результатом навчання визнається досягнення кожним учнем/ученицею конкретних навчальних результатів знань, умінь, навичок, формування ставлень, досвіду, рівень засвоєння яких дозволяє йому/їй діяти адекватно у певних навчальних і життєвих ситуаціях;
- навчальний процес організований як дослідження певної теми, яке виконується шляхом інтерактивної взаємодії учнів. Щоб бути ефективними сьогодні вчителі повинні використовувати як повсякденний інструментарій: кооперативне навчання зі всіма методами та прийомами роботи в малих групах, проекти, дебати та інші види дискусії, експериментальні вправи, моделювання, соціологічні та польові дослідження та ін;
- викладання в цьому процесі є стратегією постійного оцінювання цих результатів з використанням зворотного зв'язку «учні-вчитель» на основі пізнавальної активності учнів у класі.

Зафіксуємо окремо ще кілька моментів, присутність яких у навчальному процесі, на наш погляд, необхідна для організації компетентнісно орієнтованого навчання.

1. Виклад педагогом готової інформації практично виключається з навчального процесу. Монолог вчителя зазвичай застосовується в дуже малих «дозах» і лише якщо:

- необхідно налаштувати учнів на вивчення нового матеріалу;
- учні не можуть самостійно вирішити проблему в зв'язку з недостатністю інформації. У такому разі вчитель викладає лише деякі основні положення, організовуючи їх активне обговорення.

2. Вчитель виступає як організатор процесу навчання, консультант, фасилітатор, який ніколи не «замикає» навчальний процес на собі. Головними в процесі навчання стають зв'язки між учнями, їх взаємодія і співпраця. Результати навчання досягаються взаємними зусиллями учасників навчання, учні беруть на себе взаємну відповідальність за досягнуті результати.

У зв'язку з проблемою формування компетентностей учнів у навчанні окремих предметів розглянемо як приклад послідовного застосування описуваного підходу досвід естонської вчительки хімії з гуманітарної гімназії м. Нарви Н. Авдеевої.⁹ Оскільки компетентнісний підхід запроваджується в школах Естонії з 1996 року, то в діючих предметних програмах уточнено і більш детально розписано цілі та результати навчання.

У загальній частині навчальної програми визначено, якими навчальними та іншими компетентностями має володіти учень, який закінчує гімна-

9) Авдеева Н. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования // Педагогика. — 2003. — № 5. — С. 34–39

зію (тобто одержує середню освіту). Навчальна компетентність передбачає, що учень:

- вміє застосовувати різноманітні стратегії навчання;
- мислить критично, вміє аналізувати і оцінювати хід своїх думок і дій, має критичне мислення в прийнятті рішень відносно будь-яких думок чи поглядів;
- здатний вести аргументовану дискусію;
- може проводити і презентувати дослідницьку роботу чи проект

Аналізуючи навчання хімії з точки зору впливу на розвиток особистості й інших компетентностей учня, Н. Авдеева зазначає, що воно розвиває логічне мислення, вміння аналізувати й узагальнювати, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, створює основу осмислення екологічних і суспільних проблем, формування оцінок і цінностей, почуття відповідальності і поваги до природи, до інших людей і до суспільства, вміння бачити й оцінювати прямі й опосередковані наслідки своїх рішень і своєї діяльності, навички співробітництва. Всі ці соціальні та ціннісні компетентності формуються в учнів під час вивчення всього курсу хімії.

Однак основну спеціальну увагу вчителька вважає за необхідне звернути на формування в учнів навчальної компетентності. Вона пропонує визначити в її структурі як основу для її формування — загально-навчальні, предметні та надпредметні вміння й навички учнів. Вона визначає їх таким чином:

- загально-навчальні — це писання, читання й обчислення;
- предметні — вони різні у кожному предметі;
- надпредметні — це адаптаційні, тобто такі, що розвиваються протягом всього життя людини і дозволяють їй адаптуватись в життєвих ситуаціях. Вони обслуговують як навчальну діяльність, так і інші сфери життя людини.

До надпредметних умінь і навичок Н. Авдеева відносить: 1) організаційні: вміння планувати, контролювати й оцінювати роботу; вміння працювати з текстом, інформаційно-бібліографічні вміння й навички; культура усного й письмового мовлення; 2) логічні: аналіз і виділення головного; порівняння, узагальнення і систематизація, визначення і пояснення понять, конкретизація, доведення і спростування. Вчителька вважає, що саме логічні вміння і навички найбільш важко сформувати в учнів.

Колективом гімназії розроблено програму формування в учнів загально-навчальних та надпредметних умінь і навичок, яка передбачає зокрема проведення кожного року спеціальних днів діагностики, регулювання та корекції. Виходячи із загально-гімназійної програми Н. Авдеева розбудувала систему роботи над формуванням логічних умінь і навичок учнів, де визначено рівень їх сформованості на кінець кожного навчального року (приклад дивись у таблиці 2).

Таблиця 2

**Приклад розбудови логічних умінь учнів (результати навчання) по роках навчання
(за Н. Авдєєвою)**

Уміння (навичка)	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
<i>Аналіз і виділення головного</i>	<ul style="list-style-type: none"> – розподіляє ціле на частини – виділяє суттєві та не суттєві ознаки під час роботи з текстом підручника 	<ul style="list-style-type: none"> – здійснює емпіричний аналіз під час опрацювання тексту підручника і довідника школяра; – встановлює логічні зв'язки в тексті; – відображає матеріал у графічній формі 	<ul style="list-style-type: none"> – застосовує емпіричний аналіз у класній та домашній роботі – опрацьовує основи структурно-генетичного аналізу та синтезу 	<ul style="list-style-type: none"> – вміє аналізувати різними способами різні види джерел інформації як в класі, так і вдома; – аналізує й оцінює власні думки та дії

Ця система доповнена тестами, які дозволяють виміряти рівень сформованості кожного з відповідних умінь наприкінці кожного навчального року.

Наведений приклад свідчить, що вчені і практикуючі вчителі в інших країнах намагаються знайти опору для компетентнісного підходу в трансформації традиційних освітніх орієнтирів, якими є уміння і навички різного рівня узагальненості. Однак відмінність від нині існуючих підходів є в тому, що формування їх набуває більш системного характеру, а результати процесу є передбачуваними та чітко вимірюваними за допомогою спеціально розроблених критеріїв та показників для кожного ступеню навчання.

1.6. Які проблеми у запровадженні компетентнісного підходу спостерігаємо

Останніми роками ухвалено низку законів та урядових постанов, що є підставою для розроблення й впровадження сучасного змісту освіти. Запровадження нової системи оцінювання навчальних досягнень учнів активізувало дослідження проблеми ефективного формування компетентностей учнів і зумовило поступове переведення компетентнісної ідеї на рівень обов'язкової нормативної реалізації, що призвело до виявлення і загострення низки проблем:

- державний стандарт освіти задекларував компетентнісний підхід, але не в усіх галузях і предметах він представлений (проведений) послідовно. Окрім того, автори стандарту з різних галузей по різному уявили процес формування компетентностей, що відобразилось у різних підходах, закріплених у тексті документа;
- нормативні документи, що так чи інакше врегульовують освітній процес є непослідовними, не координуються один з одним (починаючи

з переліку компетентностей, понять предметна і ключова компетентності, компетентність і компетентність та ін.). Але головною проблемою є відсутність практичних шляхів втілення теорії в життя: як, яким чином, на кожному уроці і навіть частині уроку вчитель має забезпечити формування компетентностей учнів. А це означає, що більшість вчителів, яких ніколи не готували до розв'язання подібних завдань продовжують традиційне викладання у знаннєвій парадигмі. Цьому значною мірою сприяє і орієнтація вчителів, учнів і батьків на результати ЗНО, завдання якого сьогодні «провокують» відтворюючий, знаннєвий підхід до результатів освіти;

- широко презентований у нормативних документах компетентнісний підхід не набув наразі адекватного втілення у змісті підручників і навчальних програм. Частина їх (навіть 2016–2017 рр.), як і раніше, відповідає традиційній знаннєвій парадигмі;
- компетентності поки що не виступають результатом навчання, як це було задекларовано у критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів, і не закладені до системи оцінювання навчальних досягнень школярів (за чинними критеріями, учитель, як і раніше, оцінює знання, уміння, навички або нечітко прописані навчальні досягнення);
- продуктивно формувати компетентності учнів неможливо, використовуючи поширені педагогічні технології, розроблені для знаннєвого підходу;
- готовність вчителів до реалізації нових завдань в особистісному та професійному вимірі, зокрема їх здатність реагувати на зміни, гнучкість у прийнятті нових рішень, уміння подолати стереотипи мислення та дій є явно недостатньою, а стимули до підвищення кваліфікації в цьому напрямі явно недостатні;
- складною є реалізація взаємодії із соціальними партнерами школи, громадськими та культурними організаціями, родиною. Проте зрозуміло, що реальний життєвий вимір компетентностей може набуватися учнями лише за умови такої взаємодії.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

2.1. Що таке предметна історична компетентність

Трансформація освітньої парадигми актуалізувала погляд на освіту з позицій її результативності. Виходячи з положень компетентнісного підходу, мета шкільної історичної освіти задається складниками історичної предметної компетентності і втілюється в інтегрованому результаті — історичній предметній компетентності. Це передбачає формування й розвиток у тих, хто навчається, готовності і здатності використовувати накопичені визначені знання, уміння й навички для вирішення навчальних і життєвих проблем, оцінювати та діяти і таким чином, щоб задовольнити особисті та соціальні потреби.

Предметна чи галузева компетентність учня розглядається багатьма вченими як особистісна комплексна характеристика, що містить когнітивний (знання, уявлення, способи пізнавальної діяльності), мотиваційно-ціннісний (мотиви, інтереси, орієнтації, пов'язані із пізнавальною діяльністю і самостійним застосуванням відповідних знань і умінь), процесуально-діяльнісний чи операційно-технологічний (складні узагальнені уміння, пов'язані із пошуком інформації, застосуванням знань у тій чи іншій ситуації, прийняттям та обґрунтуванням рішень, оцінкою і самооцінкою дій тощо). Маючи розвинені компетентності, успішні учні вмотивовані в їхньому використанні, знаходячи коли і як це можна зробити і чому.

Компетентна людина завжди є суб'єктом власної життєдіяльності. Їй, разом із знаннями і уміннями, необхідними для виконання тієї або іншої діяльності, притаманні спрямованість на досягнення високого результату у цій діяльності, активна позиція, ясна орієнтація в соціальній взаємодії і соціокультурній ситуації, відповідальність перед собою і соціальним оточенням. Мотиваційно-ціннісна складова компетентності є основою позиції, що посідає суб'єкт по відношенню до світу, суспільства, соціального оточення, до самого себе і своєї поведінки. Саме вона визначає, чи буде він діяти у тій чи іншій ситуації й наскільки рішуче, послідовно, відповідально.

Предметна компетентність, що формується у навчанні кожного предмета, відповідає специфіці змісту навчального предмету. Історична предметна компетентність — це здатність учня до самостійного осмислення історії і культури України в контексті світового історичного процесу та адекватної оцінки соціального та морального досвіду минулих поколінь. Вона має сприяти формуванню (розвитку, розкриттю потенціалу) учня як громадянина України, соціально адаптованої та відповідальної особистості.

У Державному стандарті 2011 р. та ін. документах не визначено обсяг та зміст предметної історичної компетентності. Проте в наших попередніх дослідженнях, як і у працях інших вчених, вже склались усталені уявлення з цього питання

Складниками предметної компетентності учня з історії, враховуючи особливості предмета вивчення (історичного навчального матеріалу), є:

хронологічний — передбачає здатність учнів орієнтуватися в історичному часі. Учень вміє:

- розглядати суспільні явища у розвитку та в конкретно-історичних умовах певного часу;
- співставляти історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії;
- використовувати періодизацію як засіб пізнання історичного процесу;

просторовий — передбачає здатність учнів орієнтуватися в історичному просторі. Учень вміє:

- співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами;
- користуючись картою, визначати причини та наслідки історичних подій, процесів, основні тенденції розвитку міжнародних відносин та місця в них України, пов'язані з геополітичними чинниками і факторами навколишнього середовища;
- характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості;

інформаційний — передбачає здатність учнів працювати з джерелами історичної інформації. Учень вміє:

- критично аналізувати, та оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність;
- користуватись довідковою літературою, Інтернетом тощо для самостійного пошуку інформації;
- систематизувати історичну інформацію, складаючи таблиці (хронологічні, синхроністичні, конкретизуючі, таблиці розвитку та ін.), схеми, різні типи планів (простий, розгорнутий, картинний тощо)
- самостійно інтерпретувати зміст історичних джерел та відбиті в них історичні факти, явища, події;
- оцінювати, порівнювати, пояснювати факти і явища дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел знань;
- бачити інші точки зору, визнавати і сприймати цю різноманітність;
- будувати усні та письмові висловлювання (позицію) щодо історичних фактів, історичних постатей та історичної теорії;

логічний — здатність учня *аналізувати, пояснювати історичні факти, формулювати теоретичні поняття, положення, концепції. Учень вміє:*

- визначати і застосовувати поняття як інструмент пізнання нового;
- співставляти і порівнювати явища і процеси, визначаючи спільне, відмінне та аналогічне;
- визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ та подій, суттєві зв'язки й тенденції історичного розвитку;
- формулювати на основі фактів висновки та обґрунтовувати їх, будувати доведення і міркування, зокрема індуктивним та дедуктивним способом;
- аналізувати, синтезувати та узагальнювати значний обсяг інформації у певній системі (в усній, письмовій та наочній формі);
- проводити нескладні дослідження, проектуючи власну діяльність

аксеологічний — здатність учня *формулювати версії й оцінки історичного руху і розвитку. Учень вміє:*

- порівнювати, пояснювати, узагальнювати та критично оцінювати факти та діяльність осіб, спираючись на набуті знання, власну систему цінностей, з позиції загальнолюдських та національних цінностей;
- виявляти протиріччя в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб й оцінювати їхню роль в історичному процесі, тенденції і напрями історичного розвитку;
- оцінювати різні версії і думки про минулі історичні події, визнаючи, що деякі джерела можуть бути необ'єктивними.

2.2. Як визначити рівень сформованості предметної компетентності учнів

Зауважимо на кількох важливих моментах. По-перше, якщо співвіднести зміст і вимоги ключових, галузевих і предметних компетентностей (компетенцій), стає очевидним, що таке бачення може забезпечити системний підхід до формування життєвої компетентності учня як міжпредметного результату якісної освіти. По-друге, предметні компетентності (їхня сукупність) відбивають особливості змісту і способів пізнання відповідної науки, у даному випадку історії. По-третє, подані положення створюють об'єктивну основу для визначення чіткої і ясної позиції вчителя як у побудові навчального процесу, так і в оцінюванні його результатів.

Проілюструємо сказане прикладом. У наведеній нижче таблиці подано відповідним чином складені і систематизовані завдання для перевірки рівня сформованості історичної компетентності учня основної школи у всій сукупності його окремих складників. Таблиця 4 ілюструє, яким чином це може бути зроблено у навчанні історії середніх віків 7-й клас. У таблиці подані як складні (комплексні) завдання високого рівня, так і зовсім прості, тестові закритого типу, що виконують у навчанні різні функції.

**Перевірка історичної компетентності учня
(на прикладі курсу історії середніх віків, VII клас)**

Предметна компетентність (ПК)	Основний зміст компетентності: учень вміє	Приклади різнорівневих завдань для перевірки рівня сформованості ПК в учнів 7 класу						
<p><i>Хронологічна — передбачає уміння учнів орієнтуватися в історичному часі:</i></p>	<p>розглядати суспільні явища у розвитку та в конкретно-історичних умовах певного часу</p>	<p>1. Співвіднесіть три міграційних хвилі та їхні хронологічні межі: а) Велике переселення народів; б) проникнення в Європу слов'ян, сарацинів (арабів), угрів, вікінгів; в) монгольська навала. (Варіанти відповідей: XIII століття; IV — VI століття; VIII — X століття)</p> <p>2. Визначте, які зміни відбулися у розвитку держав протягом доби середньовіччя та охарактеризуйте їх.</p> <p>3. Визначте та охарактеризуйте зміни у політичному житті Візантії у такі періоди: IV–VI ст., VII–IX ст., XIII–XV ст.</p>						
	<p>співвідносити історичні події, явища з періодами (епохами)</p>	<p>1. Подумайте, чому історики вважають 476 р. умовною датою падіння Західної Римської імперії. Як ви вважаєте, чи можна точно визначити, які події стали точкою відліку історії середньовіччя?</p> <p>2. Заповніть таблицю «Хід столітньої війни»</p> <table border="1" data-bbox="642 1081 1185 1157"> <thead> <tr> <th data-bbox="642 1081 821 1157">Період війни</th> <th data-bbox="821 1081 1004 1157">Головні події періоду</th> <th data-bbox="1004 1081 1185 1157">Підсумки періоду</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td> </td> <td> </td> <td> </td> </tr> </tbody> </table> <p>3. Згадавши, що ви знаєте про історію Західної Європи в XIV–XV ст., поясніть, чому її допомога Візантії виявилася такою обмеженою.</p>	Період війни	Головні події періоду	Підсумки періоду			
	Період війни	Головні події періоду	Підсумки періоду					
<p>орієнтуватися в науковій періодизації історії та використовувати її як спосіб пізнання історичного процесу</p>	<p>1. Користуючись лінією часу, назвіть періоди всесвітньої історії та їхні хронологічні межі. Визначте, на якому відтинку лінії часу знаходиться період, що називається «середні віки», поясніть чому він так називається.</p> <p>2. Візантію історики інколи називають «мостом» між стародавньою та новою добою. Як ви вважаєте, чому?</p> <p>3. Визначте і поясніть, якими були характерні риси політики французьких та англійських монархів в XI–XV ст.</p>							

Таблиця 3 (продовження)

Предметна компетентність (ПК)	Основний зміст компетентності: учень вміє	Приклади різнорівневих завдань для перевірки рівня сформованості ПК в учнів 7 класу
<i>Просторова — передбачає уміння учнів орієнтуватися в історичному просторі</i>	співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами	<ol style="list-style-type: none"> 1. Покажіть міста і країни, у яких починались і де відбувалися хрестові походи. Знайдіть, де розташовувались держави хрестоносців. 2. Покажіть на карті кордони Королівства Польського і Великого князівства Литовського у різні періоди їхнього розвитку та поясніть зміни у цих кордонах.
	користуючись картою, пояснювати причини і наслідки історичних подій, процесів вітчизняної і всесвітньої історії, основні тенденції розвитку міжнародних відносин, пов'язані з геополітичними чинниками і факторами навколишнього середовища	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розгляньте, на які частини розділилась Франкська імперія. Опишіть кожну з частин. Як ви гадаєте, чи справедливим був такий розподіл? 2. Покажіть кордони арабських володінь в Іспанії у VIII–IX ст., на початку XI ст., наприкінці XIII ст. Спираючись на карту, розкажіть про причини та основні етапи Реконквісти. 3. Покажіть напрямки німецького «наступу на схід» та нові землі, що утворилися на завойованих територіях. Поясніть, чому для проування був обраний саме цей напрям. 4. Покажіть напрямки італійських походів імператорів та розкажіть, якими були їхні наслідки.
	характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Покажіть на карті основні частини середньовічної Італії та охарактеризуйте географічне положення кожної з них. Поясніть зв'язок між географічним положенням і господарським розвитком міст-держав. 2. Спираючись на карту, поясніть, у чому полягали особливості розвитку земель Південно-Східної Русі у XII–XIII ст.? 3. Спираючись на карту порівняйте історичні долі держав Центральної і Західної Європи в середні віки, знайдіть спільне та відмінне
<i>Інформаційна — передбачає уміння учнів працювати з джерелами історичної інформації</i>	користуватись довідковою літературою, Інтернетом тощо для самостійного пошуку інформації	<ol style="list-style-type: none"> 1. Підготуйте коротке повідомлення про одну визначних пам'яток чи досягнень середньовічної індійської культури. 2. Оберіть одного з історичних діячів: Мехмед II, Юстиніан, Феодора, Василь II Болгаробоець, Баязид, Тимур і підберіть з додаткових джерел інформацію про нього. Напишіть розгорнуту (за пам'яткою) його характеристику.

Таблиця 3 (продовження)

<p>Інформаційна — передбачає уміння учнів працювати з джерелами історичної інформації</p>	<p>систематизувати історичну інформацію, складаючи таблиці (хронологічні, синхроністичні, конкретизуючі, порівняльні та ін.), схеми, різні типи планів (простий, розгорнутий, картинний тощо)</p>	<p>1. Оберіть одного з діячів цього періоду: Теодоріх, Хлодвіг, Карл Мартелл, Карл Великий — і характеризуйте його за планом: 1) Зовнішній вигляд і внутрішні якості, риси характеру історичного діяча; 2) Найважливіші напрями його діяльності; 3) Його внесок в історію; 4) Ваше ставлення до цього діяча. (4 бали)</p> <p>2. Визначте позитивні та негативні чинники, що впливали на життя людини в середньовіччі, скориставшись таблицею: Негативні риси/ Позитивні риси</p> <p>3. Заповніть таблицю «Діячі літератури і мистецтва раннього Відродження» (4 бали).</p> <table border="1" data-bbox="639 614 1185 753"> <thead> <tr> <th>Діяч</th> <th>Сфера його творчості</th> <th>Найвідоміші твори</th> <th>У чому виявились особливості творчості?</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td> </td> <td> </td> <td> </td> <td> </td> </tr> </tbody> </table>	Діяч	Сфера його творчості	Найвідоміші твори	У чому виявились особливості творчості?				
	Діяч	Сфера його творчості	Найвідоміші твори	У чому виявились особливості творчості?						
	<p>самостійно інтерпретувати зміст історичних джерел та відбиті в них історичні факти, явища, події</p>	<p>1. Допишіть речення: «Історичні джерела — це...» (Варіанти відповіді: знаряддя праці, зброя, меблі та інші елементи побуту людей минулого; пам'ятки минулого, з яких вчені черпають відомості про минуле; документи, що їх оформляли люди, коли купували, дарували тощо землю чи майно).</p> <p>2. Поясніть, які джерела можуть використовувати вчені для вивчення господарства, культури народів доби середньовіччя.</p> <p>3. Які події відбулися у Каносі в XI ст.? Якими були причини такої покірності імператора папі? Що означає, на вашу думку сучасний вираз «піти в Каноссу»?</p>								
<p>виявляти різні точки зору, визнавати і сприймати таку різноманітність</p>	<p>1. У чому, виходячи з тексту документа, полягає суть конфлікту короля і васала? Які аргументи приводить на свій захист васал? Чи переконливі вони? Чому?</p> <p>2. Як оцінює автор документу феодалну роздробленість? Як ви думаєте, чому? А Як її оцінюєте ви?</p>									
<p>критично аналізувати, порівнювати та оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність</p>	<p>1. Як оцінює автор документа працю селян? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Чому?</p> <p>2. Порівняйте документи і визначте, хто з авторів описує події більш об'єктивно, чому ви так вважаєте?</p>									

Таблиця 3 (продовження)

Предметна компетентність (ПК)	Основний зміст компетентності: учень вміє	Приклади різнорівневих завдань для перевірки рівня сформованості ПК в учнів 7 класу
<i>Мовленнєва — передбачає уміння учнів будувати усні та письмові висловлювання щодо історичних фактів, історичних постатей та історичної теорії</i>	реконструювати образи минулого у словесній формі у вигляді опису (картинного, аналітичного), оповідання (образного, конспективного, сюжетного), образної характеристики	<ol style="list-style-type: none"> 1. Коли б ви були журналістом і перенеслись у середні віки, які б запитання ви поставили, щоб з'ясувати демографічну ситуацію у Західній Європі? Які б відповіді ви могли почути? 2. Опишіть церемонію передачі феода і поясніть, яким був її зміст 3. Використовуючи текст параграфа та ілюстрації до нього, складіть оповідання на тему: «Подорож по середньовічному місту» або «Розповідь старого ремісника про своє життя».
	викладати історичні поняття, зв'язки і тенденції історичного розвитку застосовуючи пояснення, доведення, міркування, узагальнюючу характеристику	<ol style="list-style-type: none"> 1. Історики пишуть: «В епоху середньовіччя всі члени суспільства, від короля до селянина, були пов'язані між собою відносинами залежності. Однак характер залежності селян і феодалів був абсолютно різним». Чи погоджуєтеся ви з цим твердженням? Чому? Поясніть свою думку. 2. Поясніть, чим був зумовлений розпад халіфату. 3. Охарактеризуйте причини та наслідки німецького «наступу на Схід».
<i>Логічна — передбачає уміння учнів визначати та застосовувати теоретичні поняття, положення, концепції для аналізу й пояснення історичних фактів, явищ, процесів:</i>	визначати історичні поняття та застосовувати їх для пояснення історичних явищ і процесів	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виберіть правильну відповідь: Індульгенція — це: а) церковний суд над еретиками; б) папська грамота про відпущення (прощення) гріхів. 2. Знайдіть у тексті параграфа і поясніть слова і визначення, які характеризують суспільний устрій германців напередодні Великого переселення народів. 3. Виберіть правильну відповідь (1 бал). Станами називаються: <ol style="list-style-type: none"> а) верстви населення у середньовіччя б) суспільні привілеї дворянства в) земельні ділянки селян у середньовіччі.
	аналізувати, синтезувати та узагальнювати значний обсяг фактів, простежуючи зв'язки і тенденції історичного процесу	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначте, які зміни відбулися у розвитку держав протягом доби середньовіччя та охарактеризуйте їх. 2. Визначте, які обмеження накладали цехи? Навіщо це робилось? До яких наслідків могли привести такі обмеження? 3. Порівняйте історичні долі держав Центральної Європи в середні віки, знайдіть спільне та відмінне.

Таблиця 3 (закінчення)

<p><i>Логічна — передбачає уміння учнів визначати та застосовувати теоретичні поняття, положення, концепції для аналізу й пояснення історичних фактів, явищ, процесів:</i></p>	<p>визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ та подій, зв'язки між ними</p>	<p>1. Назвіть причини феодалної роздробленості у X — на початку XI ст. 2. Поясніть, яку роль відіграло об'єднання Кастилії і Арагона у звільненні Піренейського півострова. (2 бали) 3. Охарактеризуйте причини, рушійні сили, етапи та наслідки Реконкісти.</p>
	<p>визначати роль людського фактору в історії, розкривати внутрішні мотиви і зовнішні чинники діяльності історичних осіб</p>	<p>1. Поясніть, у чому суть Золотої булли угорського короля і в чому її подібність до англійської Великої хартії вольностей. Чи була вона наслідком демократичних поглядів цього правителя? 2. Розкажіть про роль Олександра Невського у перемозі руських військ над німецькими та шведським феодалами.</p>
<p><i>Аксіологічна — передбачає уміння учнів формулювати оцінки і версії історичного руху і розвитку:</i></p>	<p>порівнювати й оцінювати факти та діяльність історичних осіб з позиції загальнолюдських та національних цінностей, визначати власну позицію щодо суперечливих і уразливих питань історії</p>	<p>1. Поясніть, що сприяло розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі і як союзи міст впливали на цей процес. 2. Порівняйте процес формування скандинавських держав із західноєвропейськими, знайдіть подібність та відмінність. 3. Поясніть, чи можна вважати війну Червоної і Білої троянд важливим кроком на шляху зміцнення королівської влади в Англії? Обґрунтуйте свою думку.</p>
	<p>виявляти інтереси, потреби, протиріччя в позиціях соціальних груп і окремих осіб й їх роль в історичному процесі, тенденції і напрями історичного розвитку</p>	<p>1. Коротко охарактеризуйте, яке становище у суспільстві посідав кожен із станів. 2. Поясніть, яку мету ставили перед собою у відносинах із сусідами князі Юрій Долгорукий, Андрій Боголюбський і Всеволод Велике Гніздо і чому вони не мали таких успіхів у боротьбі за об'єднання країни, як королі Англії і Франції в XII — на початку III ст.</p>
	<p>оцінювати різні версії і думки про минулі історичні події, визнаючи, що деякі джерела можуть бути необ'єктивними.</p>	<p>1. Як викладають події автори документів? Кому ви схильні довіряти більше, чому?</p>

Для оцінки розвитку сформованості історичної компетентності дуже важливим є визначення показників, за якими можна здійснювати відповідні вимірювання. У процесі експериментальних досліджень було визначено такі показники для старшокласників (таблиця 4).

Таблиця 4

Рівні розвитку складників предметної історичної компетентності старшокласників

1. Хронологічний

На рівні стандарту учні повинні вміти	На профільному рівні до показників рівня стандарту додаються уміння
<p><i>називати</i> основні дати;</p> <p><i>співвідносити</i> дати з історичними подіями і процесами;</p> <p><i>визначати послідовність</i> подій, процесів, зокрема і у хронологічній таблиці;</p> <p><i>групувати</i> дати на основі певних подій і процесів;</p> <p><i>співвідносити</i> дати подій і процесів в регіоні, державі, Європі, світі, зокрема за допомогою синхроністичної таблиці;</p> <p><i>співвідносити</i> дати з персоналіями, подіями, предметами і об'єктами зображеними на схемах, картах, фотографіях, рисунках, слайдах, відеоматеріалах тощо;</p> <p><i>співвідносити</i> дати з текстами письмових джерел.</p>	<p><i>застосовувати</i> різні стилі літочислення до конкретних подій другого десятиріччя XX ст.;</p> <p><i>використовувати</i> синхроністичну таблицю як інструмент пояснення історичних подій і процесів;</p> <p><i>складати періодизації</i> подій, явищ, процесів на основі різних класифікаційних критеріїв;</p> <p><i>застосовувати періодизацію</i> як інструмент пояснення суті перебігу історичних подій і процесів;</p> <p><i>використовувати періодизації</i> для характеристики історіографічного та джерелознавчого матеріалу.</p>

2. Просторовий

На рівні стандарту учні повинні вміти	На профільному рівні до показників рівня стандарту додаються уміння
<p><i>локалізувати</i> об'єкти, події, процеси словесно та за допомогою карти;</p> <p><i>аналізувати, зіставляти систематизувати</i> картографічну інформацію як джерело історичних знань;</p> <p><i>відтворювати на папері</i> наявну картографічну інформацію в картосхемах.</p>	<p><i>користуватися</i> електронною картографічною інформацією;</p> <p><i>створювати на паперівласні</i> картосхеми на основі звукових і текстових джерел інформації;</p> <p><i>створювати електронні тематичні картосхеми</i> за допомогою векторних і растрових графічних редакторів як ілюстрації в учнівських дослідницьких роботах та проектах.</p>

3. Інформаційний

На рівні стандарту учні повинні вміти	На профільному рівні до показників рівня стандарту додаються уміння
<p><i>ідентифікувати</i> історичне джерело; <i>користуватися</i> довідковою літературою, Інтернетом тощо для самостійного пошуку інформації; <i>систематизувати</i> навчальну інформацію шляхом складання таблиць, схем, планів; <i>визначати</i> наявність різних поглядів на інтерпретацію факту, події чи процесу; <i>самостійно аналізувати та інтерпретувати</i> інформацію з різних джерел (текстів, фрагментів історичної літератури, письмових і речових історичних джерел, ілюстрацій, фондів та експонатів музеїв, історичних пам'яток)</p>	<p><i>критично аналізувати, порівнювати й оцінювати</i> історичні джерела; <i>відрізнати</i> факти від думок та інтерпретацій; <i>виявляти</i> тенденційну та маніпулятивну інформацію та <i>пояснювати</i> її необ'єктивність, дати її критичний аналіз; <i>здійснювати</i> особисту дослідницько-пошукову діяльність на основі інформації різних історичних джерел, враховуючи особливості кожного з них.</p>

4. Логічний

На рівні стандарту учні повинні вміти	На профільному рівні до викладених показників додаються уміння
<p><i>визначати</i> сутність понять, ідей, теорій; <i>виявляти</i> послідовність, ознаки, особливості, риси, подібності, відмінності, зміни, зв'язки, погляди, підходи, тенденції, процеси; <i>напрями розвитку об'єктів, процесів, діяльності, політик;</i> <i>визначати</i> мотиви, зміст, принципи, засади, закономірності, причини, наслідки, результати, значення дій, діяльності, політик, подій, процесів; <i>аналізувати, класифікувати та обґрунтовувати</i> судження, умоводи, висновки; <i>доводити істинність чи хибність</i> суджень і умовиводів; <i>робити індуктивні і дедуктивні умовиводи</i> на підставі понять і суджень.</p>	<p><i>визначати</i> роль особи, соціальної групи (груп), етносу (—ів), народу (—ів), нації (—ій) в подіях і процесах; <i>порівнювати</i> історичні факти, явища, дії, події, їх результати, ідеї, принципи, засади, цінності, ролі, погляди, судження, тощо; <i>порівнювати й оцінювати</i> різні погляди вчених і трактування ними причин, змісту, перебігу і наслідків історичних подій, діяльностей, політик, процесів. <i>виявляти</i> характерні ознаки, риси основних історіографічних традицій і шкіл; <i>використовувати</i> логічне мислення в учнівській дослідницькій діяльності.</p>

5. Аксиологічний

На рівні стандарту учні повинні вміти	На профільному рівні до показників рівня стандарту додаються уміння
<p><i>оцінювати:</i> факти, дії, події, впливи, ролі, діяльність, риси, осіб, внесок, політики, реформи, погляди, підходи, ідеї, ідеології, програми, документи, стратегії, концепції, підсумки, результати, наслідки, здобутки; порівнювати концепції, точки зору, ролі, ідеї та цінності, результати діяльності, політики, реформ тощо;</p> <p><i>висловлювати власні погляди і обґрунтовувати власну позицію (аргументувати ставлення) до фактів, дій, подій, діяльності, взаємостосунків, проявів, ставлень, рис, осіб, політики, реформ, поглядів, підходів, ідей, ідеологій, програм, документів, стратегій, концепцій, підсумків, результатів;</i></p> <p><i>виокремлювати факти й емоційно-ціннісні судження автора;</i></p> <p><i>аргументовано відстоювати власні погляди.</i></p>	<p><i>оцінювати:</i> вплив політик, діяльності осіб, передумови процесів, перебіг процесів, риси проявів суспільного життя, ідеї і гасла, трагізм війни й знецінення людського життя, роль людського чинника в історії;</p> <p><i>виявляти й оцінювати тенденційну інформацію в історичних джерелах;</i></p> <p><i>виявляти суперечності в позиціях різних істориків й авторів історичної і навчальної літератури та аргументовано висловлювати власну точку зору;</i></p> <p><i>формулювати значення історичного документа і наслідки закладених у ньому ідей для історичного процесу;</i></p> <p><i>визначати, у чому полягає цінність джерела для учня/учениці;</i></p> <p><i>висловлювати ставлення до заходів, передбачених цим документом, до основних ідей, які в цьому документі задекларовані.</i></p>

Розвиток історичної предметної компетентності у сукупності її складників як результативного показника в процесі навчання відбувається поступово, що буде розглянуто у наступних розділах. Певні послідовні рівні цього розвитку мають співвідноситись із ступенями навчання в середній школі. Це дозволить розглядати історичну предметну компетентність як *багаторівневе утворення*, що формується на різних ступенях навчання в ЗОШ. Кожний з рівнів історичної предметної компетентності за ступенем навчання, у свою чергу, диференціюється за рівнями навчальних досягнень учнів як рівнями сформованості компетентності за 12-тибальною системою оцінювання.

Не завжди зручно вимірювати досягнення учнів завданнями різного рівня, адже завжди стоїть проблема оптимальної кількості завдань для об'єктивного вимірювання: чи треба багато простих завдань чи бажано дати менше, проте складних?

Оцінити рівень сформованості предметних компетентностей можна і за допомогою тестових завдань закритого типу, як показано вище, або відкритих комплексних завдань, коли, виконуючи одне завдання, діти можуть продемонструвати його виконання на різних рівнях. Наприклад, уміння аргументувати власну думку (елемент логічної та аксіологічної компетенції). Воно складається з того, що дитина формулює позицію, наводить аргументи, робить висновки.

Якщо дитина тільки формулює позицію і не може навести аргументів, але каже: «Я вважаю, що відбувся процес розвитку...», це є перший рівень, який можна оцінити 1–3 балами. Якщо дитина наводить аргументи, але ті, що ви наводили на уроці або ті, що викладені в підручнику, але ж вона їх переробила, тому що в підручнику немає доведення, це вже, можна розглядати як другий рівень (4–6 балів). Якщо ж вона використала додатковий матеріал, щось читала, висловила власну позицію, підбрала власні аргументи, це третій рівень (7–9 балів). Коли до того ж вона робить логічні розгорнуті власні висновки, то це вже четвертий рівень. Такий підхід є дуже продуктивним. Він дозволяє зменшити кількість завдань для тематичного оцінювання до 5–6.

Проілюструємо зазначене прикладом завдань з наших експериментальних досліджень.

«Прочитайте 2 документи:

1. Із виступу секретаря ЦК КП(б)У І. Д. Назаренка на виїзній науковій сесії Інституту історії України АН УРСР у м. Львові. 20 квітня 1950р.

«Між іншим, ми можемо цілком обійтися без професора Крип'якевича: і він нам зовсім не потрібний в великій справі, яку ми провадимо. Але ми хочемо допомогти цьому старому інтелігенту який виховувався в буржуазному дусі, в чому він не винен, а винен він в тому, що став активним ідеологом націоналізму і ніяк не перейде на наші рейки.

Ми хочемо йому допомогти з чисто гуманних людських поривів ...

Треба не забувати кожному нашому інтелігенту, що боротьба проти буржуазної ідеології ..., повинна вестись з класових позицій, ... з позицій ленінізму. В зв'язку з цим треба рішуче боротися і проти космополітизму, який являється також своєрідною формою буржуазного націоналізму.»

2. Сучасні українські історики про боротьбу радянської влади з «космополітизмом»

«Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства від західного світу, протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні й антисемітські настрої, посилити процес русифікації, відновити образ «внутрішнього ворога», так необхідного для тоталітарного режиму».

та визначте вплив кампанії «боротьби проти космополітизму» на духовне та культурне життя України та долю діячів культури і науки, послідовно виконуючи завдання:

I рівень:

1. Назвіть хронологічні межі кампанії боротьби проти «космополітизму».
2. Назвіть її основні прояви та відомих вам історичних діячів, які були пов'язані з цими подіями.

II рівень:

1. Поясніть на прикладах поняття, застосовані у документах: космополітизм, буржуазний націоналізм, шовінізм, антисемітизм, русифікація, тоталітарний режим

2. Опишіть прояви кампанії боротьби проти «космополітизму» та її вплив на долю людей.

III рівень:

1. Порівняйте погляди радянської влади та сучасних істориків на кампанію боротьби проти «космополітизму» в Україні,

2. Охарактеризуйте цю кампанію з точки зору впливу тогочасних офіційних цінностей радянського суспільства на духовне життя українського народу.

IV рівень:

1. Визначте причини та наслідки кампанії боротьби проти «космополітизму» в Україні, зв'язок цієї кампанії із загальними тенденціями розвитку духовного життя українського народу в умовах тоталітаризму.

2. Проаналізуйте та співставте різні точки зору, висловлені у документах, дайте власну оцінку кампанію боротьби проти «космополітизму» з точки зору можливостей культурних зв'язків України з країнами Європи та світу.

Визначаючи рівні виконання завдань ми виходили із можливостей вимірювання навчальних досягнень учнів за чотирма рівнями опанування змістом навчальної програми.

Перший рівень характеризується тим, що учні можуть:

- називати дати, головні факти, хронологічні межі періоду, основні риси подій та процесів, що відбувалися, історичних діячів;
- показувати на карті території та місця, пов'язані з тими чи іншими подіями та процесами.

Другий рівень характеризується тим, що учні можуть, відтворюючи інформацію вчителя чи іншого джерела:

- правильно застосовувати та пояснювати на прикладах поняття та терміни;
- описувати історичні події та явища у логічній та сюжетній послідовності;
- складати прості хронологічні та синхроністичні таблиці;

Третій рівень характеризується тим, що учні можуть, на основі власної перетворюючої діяльності:

- порівнювати явища та процеси, виділяючи спільне та відмінне, складати відповідні таблиці, діаграми, графіки тощо;
- характеризувати історичні явища та процеси за їх основними рисами та ознаками, діяльність видатних постатей.

Четвертий рівень характеризується тим, що учні можуть, на основі самостійної перетворюючої і творчої діяльності:

- визначати причини, сутність, наслідки тенденції, чинники, особливості й проблеми розвитку історичних явищ та процесів;
- аналізувати та узагальнювати різні точки зору, визначати та аргументувати власну позицію;

- співставляти регіональні, загальнодержавні, європейські та світові тенденції розвитку, процеси і явища, різні погляди та інтерпретації;
- здійснювати критичний аналіз історичної реальності, джерел інформації та аргументовано оцінювати їх;
- готувати різні види усного та письмового викладу навчального матеріалу в узагальненому та систематизованому вигляді (повідомлення, реферати, доповіді, есе тощо).

Відповідно до цих рівнів сформульовано запитання, які надані у завданні наведеному вище. Орієнтуючись на цю інструкцію, і вчителі і учні можуть оцінити завдання за дванадцятибальною системою. Можна також скористатись також таким ключем.

Ключ до завдання:

I рівень: по 0,5 балів за кожне питання

Учень називає хронологічні межі періоду кампанії боротьби проти «космополітизму», основні риси подій та процесів, що відбувалися, історичних діячів, які пов'язані з цими подіями;

II рівень: по 1 балу за кожне питання

Учень застосовує та пояснює на прикладах поняття, що застосовані у документах, описує прояви кампанії боротьби проти «космополітизму» у логічній чи сюжетній послідовності».

III рівень: по 1,5 бали за кожне питання

Учень порівнює погляди радянської влади та сучасних істориків на кампанію боротьби проти «космополітизму» в Україні, характеризує цю кампанію з точки впливу точки зору впливу тогочасних офіційних цінностей радянського суспільства на духовне життя українського народу.

IV рівень: по 3 бали за кожне питання

Учень визначає причини, сутність, наслідки кампанії боротьби проти «космополітизму» в Україні та тенденції розвитку духовного життя українського народу в умовах тоталітаризму, аналізує та співставляє різні точки зору, висловлені у документах, оцінює кампанію боротьби проти «космополітизму» як певний «прояв» політики інтеркультурної взаємодії.

Вищевикладені міркування демонструють, що після того, як учителем визначені критерії оцінювання, показники рівнів прояву цих критеріїв, оцінювання переходить до процесу оцінки і чітко покладається на бальну систему. Якщо ми матимемо уявлення про критерії оцінювання, легко визначити і як, якими прийомами чи технологіями можна скористатись у процесі оцінювання. А от якщо немає критеріїв і немає уявлення про показники досягнення того, чи іншого результату, то дуже складно оцінити учнів. І чим менше ми думаємо про це, тим більше в нас буде розбіжностей в оцінюванні. Досвід показує, що якщо критерії не визначено, то десять учителів можуть оцінити одну й ту саму роботу від 1 до 12 балів.

2.3. Як формуємо ключові компетентності у навчанні історії

Очевидно, що основним завданням загальноосвітньої школи сьогодні стає розвиток, перш за все, загальних ключових компетентностей. Сформованість ключових компетентностей дозволить випускнику школи, перебуваючи в системі професійної чи вищої освіти, ефективніше розвивати спеціальні професійні компетенції.

Основними рисами ключових компетентностей є:

- багатofункціональність. Оволодіння ними дозволяє вирішувати різні проблеми в повсякденному, професійному або соціальному житті. Вони забезпечують досягнення необхідних цілей і вирішення складних завдань в різних ситуаціях;
- надпредметність і міждисциплінарність: вони можуть бути застосовані в різних ситуаціях, не тільки в школі, але і на роботі, в сім'ї, в політичній сфері й ін.;
- багатовимірність, тобто вони включають різні розумові процеси та інтелектуальні вміння (аналітичні, критичні, комунікативні та ін.), саморефлексію, визначення своєї власної позиції, самооцінку, критичне мислення, креативність, а також здоровий глузд.

Ефективне формування компетентностей в освітньому процесі середньої школи передбачає виконання таких умов:

- виявлення актуального складу кожної ключової компетентності і формування компетентнісної моделі випускника школи як цільової основи освітнього процесу;
- декомпозиція компетентнісної моделі підготовленості випускника на поетапні (зі зростаючим результатом) моделі підготовленості учня за ступенями навчання;
- декомпозиція поетапних компетентнісних моделей підготовленості учня по окремим навчальним предметам і провідним напрямам позакласної діяльності;
- проектування сукупності засобів і технологій формування та оцінки актуальних компетентностей;
- створення системи моніторингу індивідуальних навчальних досягнень учня як засобу накопичення, аналізу та презентації індивідуальних навчальних досягнень і результатів освіти кожного.

Щодо переліку ключових компетентностей, адекватних освітнім традиціям і соціокультурному контексту сучасного українського суспільства, то очевидно, що найбільш прийнятним для нас є принцип їх відбору у відповідності до сфер суспільного життя, в яких сьогодні відбувається самореалізація особистості та здійснюється її діяльність. Сьогодні відбувається обговорення переліку таких компетентностей та їхньої структури — переліку напрямів їх набуття учнями, формування у них здатності до здійснення такого виду

діяльності. Такий перелік буде базовим, мінімально необхідним з точки зору досягнення успішної самоактуалізації особистості у названій сфері суспільного життя. Комплекс цих напрямів і зможе забезпечити певний рівень оволодіння компетентністю.

За результатами діяльності робочої групи з питань запровадження компетентнісного підходу, створеної в рамках проекту ПРООН «Освітня політика та освіта «рівний-рівному» запропоновано такий перелік ключових компетентностей:

- Уміння вчитись (навчальна)
- Громадянська
- Загальнокультурна
- Компетентність з інформаційних та комунікаційних технологій
- Соціальна
- Підприємницька.

У новій стратегії «Нова українська школа кількість ключових компетентностей значно більша¹⁰. Серед них:

- 1) вільне володіння державною мовою;
- 2) здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами;
- 3) математична компетентність;
- 4) компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій;
- 5) інноваційність;
- 6) екологічна компетентність;
- 7) інформаційно-комунікаційна компетентність;
- 8) навчання впродовж життя;
- 9) громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробутом та здоровим способом життя;
- 10) культурна компетентність;
- 11) підприємливість та фінансова грамотність;
- 12) інші компетентності, передбачені стандартом освіти.

Кожна з ключових компетентностей передбачає засвоєння учнем не окремих непов'язаних один від одного елементів знань і умінь, а оволодіння *комплексною процедурою*, в якій для кожного виділеного елементу структури присутня відповідна *сукупність освітніх компонентів*, що мають особистісно-діяльнісний характер. У кожній ключовій компетентності потрібно чітко визначити її структуру — перелік напрямів її набуття учнями, формування у них здатності до здійснення такого виду діяльності.

Такий перелік є базовим, мінімально необхідним з точки зору досягнення успішної самоактуалізації особистості у названій сфері суспільно-

10) Код доступу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/21/2016-08-17-3-.pdf>

го життя. Комплекс цих напрямів і забезпечує певний рівень оволодіння компетентністю.

Оскільки саме історія як предмет створює основне підґрунтя для формування громадянської і соціальної компетентностей розглянемо на цьому прикладі методичні підходи до організації навчання, спрямованого на її розвиток.

Одним з найактуальніших завдань сучасного виховання в Україні є створення умов для формування людини-громадянина, для якої демократичне громадянське суспільство є осередком для розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів. Визначальною характеристикою такої людини має бути *громадянська компетентність* — здатність людини реалізовувати свої права і свободи, поважати права і свободи інших громадян, розуміти власну відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки і вибір. Важливою складовою громадянської компетентності як риси особистості є, насамперед, поінформованість людини з питань розвитку демократії в різних країнах світу і в Україні, її здатність керуватися відповідними знаннями в умовах сучасного суспільного і політичного життя, що досягається шляхом оволодіння уміннями і навичками, необхідними для компетентної участі в громадсько-політичному житті нашої країни. Вона передбачає також прояви активної громадянської позиції, критичне і конструктивно-творче ставлення до оточуючого соціального середовища.

Отже, у педагогічному плані громадянська компетентність складається з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань і умінь особистості, які допомагають людині усвідомити її місце в суспільстві, і виконати її обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою. Відповідно її структурними компонентами є ціннісний, діяльнісний (технологічний) та процесуальний (особистісно-творчий). Тому система виховання громадянськості має бути спрямована на розвиток особистості у зазначених напрямках.

Розвиток громадянської компетентності учня як організований процес відбувається під впливом різних соціальних інститутів. У загальноосвітньому навчальному закладі він проходить три етапи відповідно до ступенів навчання. У початковій школі закладаються основні моральні цінності, норми поведінки, починається формування особистості, яка усвідомлює себе частиною суспільства і громадянином своєї держави. Розвиваються комунікативні здібності дитини, що дозволяють їй інтегруватися в суспільство, сприяють формуванню умінь спілкуватись і розв'язувати конфлікти ситуації через діалог. Вирішення основного завдання початкової школи — розвиток творчого потенціалу молодшого школяра — допомагає сформувати особистість, здатну працювати на благо своєї країни.

Основна школа продовжує формування системи цінностей і установок підлітка, допомагає йому набувати знання і уміння, необхідні для самостій-

ного життя в суспільстві. На цьому етапі стрижневим є формування поваги до закону, права, прав інших людей і відповідальності перед суспільством. Іде збагачення свідомості і мислення учнів знаннями з історії Вітчизни, пізнання та засвоєння ними моральних, правових і інших соціальних норм.

У старшій школі поглиблюються, розширюються знання учнів про процеси та явища суспільного життя, про права людини, відбувається пізнання філософських, культурних, політико-правових і соціально-економічних основ життя суспільства, визначається громадянська позиція людини, її соціально-політична орієнтація. Завдання цього етапу полягають у тім, щоб в процесі суспільної діяльності учні вдосконалювали готовність і уміння захищати свої права і права інших людей, уміли будувати індивідуальну і колективну діяльність.

Виховання громадянської компетентності базується на реалізації в освітньому процесі діяльнісного підходу, відповідно до якого в структурі особистості виникають і закріплюються передусім ті новоутворення, у «конструювання» яких індивід вкладає свої почуття, власну працю, енергію, конкретну дію, проявляючи цілеспрямовану активність. Отже, активну громадянську позицію молодій людині легше сформуванати через діяльнісне засвоєння явищ суспільного життя, коли вона бере участь у моделюванні таких явищ, на практиці засвоює навички комунікації, ведення дискусії, відстоювання власної точки зору. Для цього потрібно «розсунути» стіни школи, «включити» учня в оточуючий світ в усьому його різноманітті. Важливими складовими шкільного життя мають стати: ідея пріоритету прав особистості, демократизація управління школою, створення умов для громадянської діяльності учнів в школі і поза школою, перетворення школи у відкрите співтовариство, створення атмосфери взаємоповаги, взаємовідповідальності, конструктивного діалогу, спілкування, консенсусу інтересів всіх груп учасників шкільного життя.

Значущим у розвитку громадянської компетентності є також особистісно орієнтований підхід, коли в центрі освітньо-виховного процесу стоять інтересидитини, її потреби та можливості, права окремого індивіда, його суверенітет. Лише через таку ієрархію ціннісних підходів яка людина (особистість) — народ (культура, історія, освіта) — держава (суспільство) можна реалізувати перспективну і демократичну модель виховання в душі громадянськості.

Результативність розвитку громадянської компетентності значною мірою залежить від того, наскільки розвиненими є вміння і навички самоорганізації, самоуправління дітей та молоді, їх здатність до критично-творчого мислення, самоактивності, усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору й громадянської позиції.

Формування громадянської компетентності учня має бути спрямовано на опанування її трьома вищезазначеними компонентами, що передбачає такі напрями її набуття (таблиця 5).

Педагогічна структура громадянської компетентності учнів

Компонент громадянськості	Напрями набуття учнями умінь, навичок та якостей особистості Учень/учениця здатні:
Ціннісний	Виходячи із системи демократичних цінностей, орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні та визначати власну позицію
Діяльнісний (технологічний)	Застосовувати процедури і технології захисту власних інтересів, прав і свобод та прав і свобод інших громадян, виконання громадянських обов'язків в межах місцевої громади, держави та її політичних інститутів. Застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі та громадянському суспільству.
Процесуальний (особистісно-творчий)	Використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що в межах чинного законодавства України, відповідають інтересам самореалізації особистості та захищають її права людини і громадянина. Робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних та колективних рішень, враховуючи власні інтереси, інтереси і потреби інших громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави.

Історія відіграє також важливу роль у формуванні загальнокультурної компетентності (в останньому формулюванні: обізнаність та самовираження у сфері культури). Зупинимось на цьому докладніше,

Важливою складовою суспільного життя і життя особистості в будь-якому суспільстві є культура. Як зазначав С. Моем «...жодна людина не існує сама по собі. Люди — це і країна, де вони народились, і ферма, і міська квартира, де вчилися ходити, й ігри, в які вони грали дітьми, і плітки, які їм довелося підслухати, й їжа, якою їх годували, школа, де їх навчали, спорт, яким вони захоплювались, поети, яких читали та Бог, в якого вірили». Беззаперечним є, що рівень загальної культури суспільства визначається рівнем культури особистостей, які його складають і навпаки. Тому прогрес українського суспільства потребує набуття молоддю культурної компетентності. Характеристика цієї компетентності пов'язана із загальним розумінням феномену культури.

Сьогодні існує декілька сотень визначень поняття «культура». Спробуємо систематизувати більшість з них за певними підходами.

У сучасній науці у вивченні культури існує три основних погляди, які характеризують її сутність:

- 1) як сукупність матеріальних і духовних цінностей вироблених людством;
- 2) як специфічний спосіб людської діяльності;
- 3) як процес творчої самореалізації особистості.

Охарактеризуємо кожний із зазначених аспектів.

Людина постійно знаходиться у ситуації моральної, естетичної, світоглядної оцінки подій і явищ дійсності, постановки завдань, пошуку і прийняття рішень та їх реалізації. Зміст її життєдіяльності визначається спрямованістю особистості на осмислення, пізнання і актуалізацію загальнолюдських цінностей. На думку О. І. Арнольдова, Ю. І. Єфімова, В. П. Тугаринова та ін., сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством і складає сутність культури. Людина завжди діє у межах загальнолюдських цінностей, тобто у рамках певної культури одночасно як об'єкт культурних впливів і суб'єкт — творець цінностей. Пізнання сутності стимулів як компонента культури допомагає розкрити значення їх для аналізу оточуючої реальності.

Цінності, виконуючи функцію стимулів, на думку психолога О. Т. Асмолова, створюють умови для реалізації активності особистості на нормативно-рольовому і особистісно-смысловому рівнях. Джерелом особистісно-смыслові активності людини є специфічні для її діяльності потреби, насамперед постійне самовдосконалення. Дослідження культури, як сукупності цінностей, дозволяє визначити те, що є важливим та корисним у будь-якій діяльності і відтворюється в ній, як розвиваються уявлення людини про цілі, зміст і методи діяльності в конкретній суспільній реальності.

Разом з тим зрозуміло, що тлумачення культури як певною мірою статичного явища, набору цінностей не дозволяє з достатньою повнотою дослідити її внутрішню структуру. Тому її необхідно доповнити діяльнісним підходом.

Різні аспекти діяльності представлені у працях К. А. Абульхановой-Славської, П. К. Анохіна, О. Т. Асмолова, Л. С. Виготського, В. В. Давидова, Б. Ф. Ломова, С. Л. Рубінштейна, В. Д. Шадрикова та ол. Категорії культура та діяльність історично взаємообумовлені. Достатньо простежити еволюцію людської діяльності, щоб переконатись у паралельному розвитку культури. Засвоєння культури особистістю передбачає засвоєння її способів практичної діяльності і навпаки. Будь-який вагомий результат діяльності впливає на становлення і розвиток людини, а нагромадження нових досягнень, цінностей веде до підвищення загального рівня культури суспільства. Розвиток особистості складає зміст культури. Однак при визначенні рівня сформованості культури важливо враховувати не тільки якості особистості, але й особливості розвитку її діяльності.

Разом з тим, для розуміння такого складного феномена як культура бажано розглянути й її процесуальний аспект, оскільки її функціонування є постійним перетворенням індивідуального духовного багатства особистості у всезагальні форми культури, і цих загальних форм знов — у індивідуальне духовне багатство особистості. У цьому контексті є дуже важливим питання зв'язку між індивідом і культурою. В. С. Біблер, І. О. Ільяєва, Л. М. Коган, Е. В. Соколов та інші розглядають культуру як зміни самої людини, її становлення як творчої особистості. Вивчення проблем творчості (А. М. Леонтьєв, О. М. Матюшин, Я. О. Пономарьов С. Л. Рубінштейн та ін.) дозволило

у більш завершеному вигляді уявити собі культурно-історичну концепцію творчості, яка має важливе значення для визначення місця і ролі творчості в діяльності людини. Творчість має бути розглянута як функція у культурно-історичному контексті. Результатом творчості виступає формування загальної культури особистості.

Форми, способи і сфери прояву творчості у діяльності особистості пов'язані з формуванням загальнолюдуської культури, а розвиток культури суспільства обумовлений мірою творчого підходу особистості до власної діяльності. Проблема творчості одночасно є проблемою полікультурної особистості, прояву її особистісних сил і можливостей.

Зазначені підходи до визначення сутності феномена культури дозволяють нам виділити в її структурі три основних компоненти: ціннісний, діяльнісний (технологічний) і процесуальний (особистісно-творчий).

Проблеми духовного життя в Україні сьогодні ускладнюються міжкультурним характером сучасного суспільства, під яким ми розуміємо співіснування різних культур та різних національних, етнічних, релігійних груп населення, які мешкають поряд, та підтримують відкриті стосунки, взаємодіють між собою, визнають спосіб життя і цінності один одного. Він передбачає прояви активної терпимості та підтримання справедливих стосунків між людьми і народами, в межах яких ніхто не принижується: нема нікого, хто був би вищий або нижчий, кращий або гірший. Слід зазначити, що формування культурного суспільства і культурної людини ґрунтується як на національній ідентифікації особистості, так і культурі міжетнічних відносин, яка проявляється в повазі інтересів, прав, самобутності різних народів, готовності і умінні особистості жити і працювати у багатоетнічному суспільстві. Необхідним є розвиток також планетарної свідомості, що містить почуття єдності й унікальності життя на Землі, повагу до всіх народів, їх прав, інтересів і цінностей.

Цінність таких відносин, усвідомлення їх необхідності та цілеспрямованого розвитку особистості в напрямі міжкультурної толерантності є найважливішим завданням сучасної освіти та виховання. Вони пов'язані з потребою виховання загальної культури особистості, але не вичерпуються нею.

Отже, у процесі виховання відбувається засвоєння індивідом основ культури, як сфери духовного життя людей, що сприяє формуванню здібностей у особистості самостійно виробляти принципи своєї діяльності, поведінки, спілкування, орієнтуючись на кращі зразки загальнолюдуської та національної культури. Це і складає сутність культурної компетентності, яка передбачає здатність жити та взаємодіяти з іншими в умовах полікультурного суспільства, керуючись національними та загальнолюдуськими духовними цінностями.

Формування культурної компетентності учня має бути спрямовано на опанування трьома вищезазначеними компонентами культури, що передбачає такі напрями її набуття (таблиця 6).

Педагогічна структура загальнокультурної компетентності учнів

Компонент культури	Напрями набуття учнями умінь, навичок та якостей особистості
Ціннісний	Аналізувати та оцінювати найважливіші досягнення національної, європейської та світової науки й культури, орієнтуватися у культурному та духовному контексті сучасного українського суспільства. Застосовувати методи самовиховання і самореалізації, орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей.
Діяльнісний (технологічний)	Застосовувати засоби та технології інтеркультурної взаємодії. Розробляти і реалізовувати стратегії діяльності, поведінки й кар'єри в умовах міжкультурного суспільства.
Процесуальний (особистісно-творчий)	Володіти рідною мовою й іноземними мовами, застосовувати навички мовлення та норми відповідної мовної культури, інтерактивно використовувати рідну та іноземні мови, символіку та тексти. Опановувати і створювати моделі толерантної поведінки і конструктивної діяльності в умовах культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей між народами, різноманітності світу і людської цивілізації.

Що таке практичне заняття з історії

Практичне заняття є формою організації навчання, що відіграє найважливішу роль у розвитку історичної компетентності учня, оскільки передбачають активну пізнавальну діяльність його протягом всього заняття.

Практичне заняття — форма навчального заняття, особливий тип уроку, де на основі раніше отриманих знань і сформованих умінь учні виконують пізнавальні і дослідницькі завдання, набуваючи нових знань і опановуючи більш складні пізнавальні уміння.

Кожне із пропонуваних вчителем практичних занять має присвячуватись певній темі та передбачає переважно самостійну роботу учнів над окремими питаннями теми із використанням різноманітних джерел знань (підручників, де вміщені необхідні у відповідності до теми історичні джерела різного виду, включаючи як текстові, так і візуальні, довідкові матеріали, запитання і завдання, Інтернет-ресурсів, фондів музеїв, місцевих історичних пам'яток, оглянутих учнями).

У відповідності до вікових можливостей учнів та історичного контексту практичні заняття мають сприяти відпрацюванню школярами навичок аналізу історичних джерел різного виду, розумінню учнями важливості таких категорій, як час і простір, зміни та безперервність, причини і наслідки, зна-

чушість подій та процесів, культурна різноманітність, важливість доказів та можливість різних інтерпретацій.

Під час практичного заняття вчитель виступає як консультант у процесі самостійної роботи учнів, надаючи їм необхідну допомогу у відповідності до віку та пізнавальних можливостей. Матеріали до практичних занять та методичні рекомендації щодо організації пізнавальної діяльності учнів мають бути представлені у підручниках. Питання щодо порядку проведення практичних занять та оцінювання їх результатів залишається у компетенції учителя.

Структура практичного заняття складається з 3-х частин та може бути такою як представлена у таблиці 7.

Таблиця 7

СТРУКТУРА ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Етап уроку	Завдання етапу	Основні методи, прийоми	Час
Вступний	Забезпечити мотивацію учнів. Актуалізувати наявні у них знання та уміння. Дати учням можливість осмислити: – очікувані результати заняття – порядок роботи на занятті – спосіб перевірки його результатів – критерії, за якими будуть оцінюватись вчителем ці результати	Коротка інформація вчителя, бесіда, обговорення у загальному колі серії відкритих (проблемних) питань, що спрямовує увагу учнів у напрямі теми заняття. Перегляд матеріалу підручника із запитаннями на розуміння основних категорій теми учнями. Усне чи письмове (тестове) повторення відомих учням понять та ін. Пояснення вчителем очікуваних результатів, порядок роботи та занятті та оцінювання його результатів	Від 5 до 10 хв.
Основний	Організувати роботу учнів над завданнями практичного заняття. За можливості (за потребою) стимулювати та оцінювати роботу учнів	Індивідуальне, групове, колективне (фронтальне) виконання завдань на опрацювання різноманітних джерел історичної інформації та осмислення навчального матеріалу	Від 25 до 35 хв.
Підсумковий	Перевірити досягнення результатів. Провести рефлексію роботи на занятті та (або) самооцінку. Оцінити діяльність класу в цілому та окремих учнів в балах і словесно	Обговорення ключових категорій і ідей заняття у загальному колі. Заповнення листів само- взаємооцінки. Оголошення і пояснення індивідуальних оцінок та оцінок роботи всього класу на уроці	Від 5 до 10–12 хв.

Домашнє завдання після практичних занять у підручнику зазвичай не передбачено, отже учитель може діяти на власний розсуд.

Орієнтирами для формулювання пізнавальних і дослідницьких завдань учнів, які пропонуються їм на практичних заняттях є державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів та (або) складові предметної та ключових компетентностей учнів, що мають формуватись під час навчання. Державні вимоги представлені в чинній навчальній програмі у вигляді переліку умінь і навичок, що їх учні мають набути протягом вивчення тієї чи іншої теми. Названі у правій колонці програми, вони є обов'язковими не лише для засвоєння, а й для оперування.

Компетентнісно-орієнтоване пізнавальне завдання, що використовується під час практичного заняття має містити:

- спосіб діяльності (доведіть, визначте, порівняйте тощо)
- формулювання самого завдання (умови чи зміст того, що складає історичну подію, явище, процес)
- джерела інформації (текст, ілюстрації, усні свідчення, інколи це можуть бути власні знання учня).

Як вчителю спроектувати практичне заняття з історії

Розробляючи практичне заняття, вчитель насамперед має, відштовхуючись від теми і змісту уроку за програмою, сформулювати його план. План має містити не більше 3-х питань, адже час на уроці доволі обмежений. Далі необхідно спланувати регламент розгляду кожного з питань таким чином, щоб дотримати цілісний регламент уроку.

У самому загальному вигляді цей фрагмент регламенту уроку буде виглядати таким чином (таблиця 8).

Таблиця 8

РЕГЛАМЕНТ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ ЯК ОСОБЛИВОГО ТИПУ УРОКУ

Етап уроку	Питання плану	Час на інструкції, зворотній зв'язок вчителя	Час на самостійну роботу учнів	Час на презентацію результатів виконання окремих завдань
Основний	Одне питання з трьох можливих	До 3–5 хв.	Від 5 до 10 хв.	Від 5 до 10 хв.

На основі плану вчитель відбирає навчальний матеріал заняття і визначає, у якій формі (у вигляді яких джерел для опрацювання учнями) він має бути представлений на уроці.

Далі потрібно визначитись з джерелами знань, з якими будуть працювати учні. Кількість джерел на уроці залежить від віку учнів і має зростати поступово. Вона залежить і від обсягу, і від складності пропонованих дже-

рел. У підрахунку кількості джерел слід врахувати також необхідність виділення часу на подання вчителем поточного (підсумкового) зворотнього зв'язку учням у процесі опрацювання джерел та презентації результатів їхньої роботи.

Наступним після відбору джерел кроком є планування методів і форм роботи учнів з джерелами та формулювання відповідних пізнавальних завдань і запитань для учнів.

Система завдань, які виконують учні на практичних заняттях, має бути орієнтована на розвиток у них основних складників предметної компетентності, що були названі вище.

Як відібрати джерела для практичного заняття

Звичайно для забезпечення системного формування умінь і компетентності учнів дуже важливим є ретельний відбір джерел для опрацювання у відповідності до вікових особливостей учнів.

Критеріями у такому відборі, на нашу думку, насамперед є такі:

- відібрані джерела мають доповнювати програмні знання і уявлення учнів, а не надавати відомостей і деталей, що перевантажують пам'ять учнів;
- джерела мають бути різного типу: письмові (зокрема документи, художні тексти, твори фольклору тощо) і візуальні (зображення пам'яток, історичні реконструкції, портрети, твори живопису). Це дозволяє познайомити учнів з усією різноманітністю історичних джерел і створити можливості для набуття навичок відповідного аналізу;
- вони не повинні бути громіздкими (бажано на половину або третину сторінки). Фрагменти текстів (особливо літописів) мають бути адаптовані до сприйняття школярами і бути яскравими цікавими за змістом;
- бажано подавати групи джерел у блоці (що містить, наприклад, ілюстрації; тексти літописів; оцінки сучасних істориків тощо), що дозволяє учневі створити більш системне уявлення про подію чи явище.
- у старших класах підбір джерел до практичних занять доцільно здійснювати з урахуванням контроверсійної складової їх змісту. Але вже у 6–7 класі можна включати у практичні заняття певні елементи контроверсійності.

Оптимальний обсяг джерел, що ми пропонуємо учням, може бути розрахований за кількістю знаків або одиниць у відповідності до їхнього віку (наприклад див. таблицю 9).

**ОПТИМАЛЬНИЙ ОБСЯГ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ З ІСТОРІЇ
ВІДПОВІДНО ДО ВІКУ УЧНІВ**

Учні класу	Обсяг текстових джерел на кожне питання плану	Кількість візуальних джерел на кожне питання плану	Кількість письмових завдань, записів на кожне питання плану
5-й	2–3 джерела із загальним обсягом тексту не більше 150–200 слів	1–2 історичних картини або ілюстративних фото. У випадку порівняння за критеріями 2–3 (у другому семестрі навчального року. Коли учні опановують порівняння як окрему операцію і вміють аналізувати візуальне джерело.) 1 схема або таблиця	Не більше 10–20 слів
6-й	2–3 джерела із загальним обсягом тексту не більше 200–250 слів	1–3 візуальних джерела, зокрема зображення аутентичних пам'яток, схеми, таблиці	Не більше 10–20 слів
7-й	2–3 джерела із загальним обсягом тексту не більше 250–300 слів	1–3 візуальних джерела, зокрема зображення аутентичних пам'яток, схеми, таблиці	Не більше 30–40 слів
8-й	2–4 джерела із загальним обсягом тексту не більше 300–350 слів	2–4 візуальних джерела, зокрема зображення аутентичних пам'яток, схеми, таблиці	Не більше 50–70 слів
9-й	2–5 джерел із загальним обсягом тексту не більше 350–450 слів	2–5 візуальних джерела, зокрема зображення аутентичних пам'яток, схеми, таблиці	Не більше 100 слів

Якщо обсяг джерела є показником об'єктивним, то складність — поняття більш суперечливе.

Складність джерела визначається його характером, що пов'язаний із стилем викладу тексту. Описові, нарративні джерела, до яких відносяться уривки художніх творів, приватні листи, спогади чи щоденники окремих осіб, є зазвичай більш легкими для сприйняття учнів. Вони не вимагають додаткових

пояснень і значного педагогічного адаптування (за виключенням спрощення мови). На відміну від них офіційні документи — закони, акти, угоди, постанови, програми та ін. часто містять складні для учнів, навіть старшого віку, положення. Такі джерела мають супроводжуватись розгорнутим поясненням коли, за яких обставин, чому з'явився цей документ, яку мету переслідували автори, хто вони тощо. Оптимальним у даному випадку є не лише надати учням попередню інформацію щодо джерела, але й поставити низку запитань, послідовні відповіді на які полегшують усвідомлення змісту джерела учнями.

Безумовно, потрібно продумувати питання складності і щодо візуальних джерел: більш простими будуть спеціальні навчальні картини, пейзажні фотографії (зображення, твори мистецтва). Більш складними вважаються фотографії — пам'ятки епохи, карикатури, 3D- зображення, макети, моделі та ін. Графічні організатори інформації — схеми, таблиці, діаграми, графіки потребують від учнів спеціальних навичок роботи з ними або додаткового часу на опанування цими навичками.

Оскільки здійснити самостійно такий відбір джерел вчитель може не завжди, вважаємо, що матеріали до практичних занять мають бути максимально повно представлені у підручниках. Виклад практичного заняття у підручнику має містити всі необхідні джерела для опрацювання, пізнавальні завдання до цих джерел, що спрямовують пізнавальну діяльність учнів та рекомендації щодо їх виконання, якими послуговується і вчитель, опрацьовуючи з учнями цей матеріал.

Яке місце посідає на практичному занятті кооперативне навчання

Очевидно, що головне місце серед рекомендованих форм і методів навчання посідають інтерактивні, зокрема методи кооперативного навчання.

На відміну від добре відомої вчителям фронтальної форми організації навчальної діяльності школярів кооперативна навчальна діяльність (навчальне співробітництво) — це організація навчання об'єднаних спільною навчальною метою учнів у малих групах чи парах. За такої організації вчитель керує роботою кожного учня опосередковано, через завдання, якими він спрямовує діяльність малої групи. У межах спільної діяльності індивідууми прагнуть одержати результати, що є вигідними для них самих і для всіх інших членів групи.

Основними етапами кооперативного навчання, як відомо, є:

- об'єднання у групи
- розподіл ролей
- завдання (інструктаж) групам
- колективне виконання
- колективне представлення результатів групової праці
- зворотній зв'язок вчителя.

Ідея кооперативного навчання досить проста. Одержавши інструкції від учителя, учні об'єднуються в невеликі групи. Потім вони виконують отримане завдання — доти, поки всі члени групи не зрозуміють і не виконають його успішно. Жоден член групи наодинці не має всю інформацію, уміння чи можливості, необхідні для того, щоб забезпечити успіх групової діяльності. Спільні зусилля приводять до того, що всі члени групи прагнуть до взаємної вигоди.

Разом з тим воно надає вчителю унікальні можливості:

- залучення до роботи всіх учнів на будь-якому етапі уроку;
- створення для учнів умов говорити, висловлюватись, формувати мовленнєві навички;
- розвинути уміння школярів взаємонавчатись: причому не тільки змісту, а й комунікації, співпраці, особистісного зростання;
- навчити виконанню різних соціальних ролей та розвинути емпатію;
- опанувати навичок самоорганізації, швидкої адаптації до колективу, до партнерів, взаємодопомоги, взаємопідтримки;
- навчати учнів колективного прийняття рішень.

Організувати урок таким чином, щоб учні дійсно працювали в режимі співробітництва, можна лише розуміючи, які компоненти запускають механізм співробітництва. Серед них:

- наявність чіткого, коректно сформульованого (дидактично обґрунтованого) пізнавального завдання
- сприйняття його всіма членами групи як мети спільної діяльності
- здійснення колективно розподіленої діяльності
- забезпечення умов цієї діяльності — співпраці.

До умов такої співпраці (що забезпечує вчитель) відносяться:

- 1) організація ефективного міжособистісного спілкування в малих групах;
- 2) позитивна взаємозалежність між членами групи;
- 3) створення умов для особистісної взаємодії, що стимулює діяльність;
- 4) організація поточної й підсумкової індивідуальної та групової звітності про результати роботи.

Систематичне дотримання цих умов учнями у ситуації навчання дозволяє сподіватися, що група буде застосовувати саме спільні зусилля, а вчителю вдасться дисципліновано впровадити кооперативне навчання — успішно і надовго.

Кооперативне навчання може здійснюватись не тільки в групах, але й в парах. Пара-трийка є різновидом навчального колективу, де відбувається взаємонавчання. Взаємодія учнів в парі, у порівнянні з групою, має свої особливості, які відбиваються на організації діяльності, але за механізмами впливу на розвиток дітей є значною мірою подібною до групової діяльності. Робота в парах застосовується і як окремий самостійний метод навчання,

і як підготовчий етап до роботи в групах, який допомагає розвинути в учнів комунікативні та інші вміння і навички.

Основними методами кооперативного навчання, які найчастіше застосовуються на практичних заняттях у навчанні історії, є робота у малих групах, парах, трійках, «ротаційні трійки», «два-чотири-всі-разом», «акваріум», «карусель», «ажурна пилка» та ін.

Кооперативне навчання орієнтує учнів на можливість співпраці зі своїми ровесниками, дозволяє реалізувати природне прагнення кожної людини до спілкування, сприяє досягненню учнями більш високих результатів засвоєння знань та формування вмінь. Така модель легко і ефективно поєднується з традиційними формами і методами навчання і може застосовуватися на різних етапах навчання.

Зарубіжні дослідження кооперативного, конкурентного й індивідуального навчання мають довгу історію і безсумнівно вказують на те, що співробітництво, у порівнянні з конкуренцією й індивідуальними зусиллями, приводить до:

- а) більш високих досягнень і більшої продуктивності;
- б) більш турботливих, чуйних і відданих взаємин;
- в) більшого психологічного здоров'я дітей, соціальної компетентності і самоповаги.

Позитивний ефект, що має співробітництво для досягнення багатьох важливих результатів, робить кооперативне навчання одним з найбільш цінних інструментів в арсеналі педагога на практичному занятті.

Спробуємо уточнити деякі аспекти організації кооперативного навчання. Насамперед звернемо увагу на навчальний простір кабінету. Усна міжособистісна взаємодія, діалог передбачає тільки спілкування обличчям до обличчя. Тому традиційна розстановка парт, коли діти бачать потилиці, тих хто, сидять попереду, тут недоречна. При кооперативному навчанні необхідно варіювати перестановку меблів, створюючи зони групового спілкування, в залежності від кількості груп і кількості учнів у кожній групі (три, чотири, шість осіб). Якщо в класі нема можливості пересувати меблі, потрібно організувати групову взаємодію чотирьох учнів, які сидять на двох партах поруч.

Зміна звичного простору класу вже психологічно готує учнів до кооперативного навчання. Ще Л. С. Виготський зазначав, що «очікування полегшує поведінку при настанні конкретної події». Внутрішня готовність учнів дозволяє на кожному наступному уроці скорочувати час, необхідний для «занурення» у форму і зміст кооперативного навчання.

Важливим моментом кооперативного навчання є процес формування малих груп всередині класу. Кількість учнів в групі залежить від загальної кількості їх у класі, характеру і обсягу знань, що опрацьовуються, наявності необхідних матеріалів, часу, відведеного на виконання роботи. Вона обумовлюється наданням кожному учневі можливості зробити чітко

визначений внесок у виконання завдання. Оптимальною вважають групу з 3–6 осіб тому, що при меншій кількості учням важко різнобічно розглянути проблему, а при більшій — складно врахувати, яку саме роботу виконав кожний учень.

Зі збільшенням розміру групи збільшується рівень набуття спроможності, досвіду і навичок. Проте підвищується ймовірність порушень правил поведінки, прийнятих всіма. Свої переваги мають групи з непарної і парної кількості членів, наприклад, незгода складніше долається в групах з парною кількістю членів. Групам з непарною кількістю властива краща спроможність вибратися з глухого кута.

Групи з двох осіб (пара) забезпечують високий рівень обміну інформацією і низький рівень незгоди. Але якщо в такій групі запанують емоції, ситуація може зайти в глухий кут, бо тут відсутня третя людина для примирення. Групи з трьох осіб — найбільш стабільні групові структури випадкових змінних коаліцій, але двоє сильніших у цій групі можуть домінувати над третьою людиною. П'ять осіб — оптимальний розмір навчальної групи. Він досить великий для групової стимуляції і досить малий для особистого визнання. Співвідношення 2:3 забезпечує меншість підтримкою.

Об'єднання в групи може здійснюватись вчителем (в більшості випадків на добровільній основі, за результатами жеребкування) або самими учнями за власним вибором. Існує багато ефективних способів об'єднання учнів у групи:

- Можна заздалегідь скласти список і вивісити його в класі ще до уроку. У цьому випадку вчитель контролює склад групи.
- можна попросити учнів розрахуватися на «перший, другий ...», об'єднати їх за порами, року, квітками тощо /замість номерів можна використовувати різнобарвні картки, різноманітні предмети і т.д./.

В окремих випадках вчитель може зберегти групу, яка вже почала працювати над проблемою на декілька уроків чи над проектом у постійному складі або виділити постійно (на певний час) діючу групу експертів, спостерігачів тощо. Треба тільки пам'ятати, що демократичність інтерактивного кооперативного навчання, його особистісна орієнтованість потребує обов'язкового залучення учнів до організації їхньої діяльності, тобто обговорення з ними можливого складу груп, процедур групової діяльності, її очікуваних результатів і досягнення демократичної згоди між учнями і вчителем на всіх етапах навчально-виховного процесу.

Пам'ятаючи про те, що учні в групі мають не лише виконати навчальне завдання, але і виявити і закріпити комунікативні уміння, із самого початку варто потурбуватися про емоційний клімат малих груп, який відображається у бажанні і готовності учнів підтримати зусилля одне одного.

Деякі педагоги пропонують учням об'єднуватись у групи за бажанням. Плюси такого підходу полягають у врахуванні міжособистісних стосунків,

що існують між учнями і можуть покращити їх настрій під час діяльності. Проте є й мінуси: учні можуть відволікатись на звичне цікаве спілкування з друзями, замість виконання навчального завдання. Окрім того, групи в класі можуть дуже різнитись одна від одної за пізнавальними можливостями, тому і результат спільної діяльності, і її часові рамки будуть зовсім різними. Тому дехто з педагогів пропонує об'єднувати школярів в групи з урахуванням їх особистих симпатій, але не лише за цим критерієм. Слабкому учневі потрібен не стільки «сильний», скільки терплячий і доброзичливий партнер. Сильному учневі корисно помірятися силами із сильним.

При формуванні груп варто брати до уваги і зміст поставленого завдання. Наприклад, іноді варто об'єднати в групи учнів з протилежними точками зору на проблему, для того щоб обговорення було жвавим і цікавим. Або навпроти, прихильники однієї точки зору (або учні з однакою сферою інтересів) можуть підсилити позицію одне одного і переконливо представити її класу.

Безпосередня робота в малих групах розпочинається із обов'язкового розподілу ролей. За нашими спостереженнями, оптимальним вибір 3–4-х активних членів групи: головуючого (веде обговорення), секретаря (записує думки і рішення групи) і доповідача (представляє результати групової роботи класу після її завершення). Іноді може бути визначений ще посередник (слідкує за часом і просуванням групи до результату, нагадує, пришвидшує, підтримує тощо). Ролі зазвичай розподіляються за власним бажанням (іноді голосуванням).

Далі відбувається процедура розгляду і виконання учнями навчального завдання. Така процедура передбачає структуроване спілкування — обговорення завдання учнів всередині групи. Типова процедура є такою:

- головуючий читає завдання (пояснює) і пропонує членам групи висловлюватись по черзі
- всі члени групи по черзі (якщо необхідно кілька разів) висловлюються по суті завдання
- наприкінці головуючий підводить підсумки обговорення, акцентуючи на положеннях, які напрацювала група
- доповідач разом із секретарем перевіряють наявність необхідних записів
- доповідач презентує результати роботи групи класу.

Зміст і форма завдання для групи мають бути принципово іншими, ніж за умов традиційного навчання.

Чи треба, наприклад, пропонувати групі скласти конспект параграфа підручника, знайти в тексті готову відповідь, переформатувати текст підручника у готову (подану) схему чи таблицю, коли кожен учень може зробити це самостійно? Звичайно, ні! Тільки завдання, які передбачають кілька версій відповіді, можливість обговорення, обміну думками, кристалізуючи загальну думку групи, є оптимальними.

Навіть якщо завданням груп буде опанування різних порцій навчального матеріалу (наприклад, різні аспекти питання, що вивчається) з метою наступного представлення його іншим, завдання має бути сформульовано таким чином, щоб ініціювати обговорення опрацьованого тексту в групі, приміром: оберіть головні риси, порівняйте з тим, що ви вже знаєте, підберіть інші приклади тощо.

Саме під час організації обговорення у малих групах необхідно приділяти увагу формуванню в учнів навичок спілкування та співпраці. Зазвичай у процесі обговорення відбувається зіткнення різних позицій. Тому одне з найважливіших правил поведінки школярів полягає в тому, що слід розрізняти особистість однокласника і його думку, яку він висловлює в процесі групової роботи. Якщо завдання передбачає застосування уяви або потребує нешаблонного мислення, або вкрай контроверсійне, бажано попередити учнів, що не слід піддавати глузуванням нереальні, або недостатньо обґрунтовані ідеї. Варто попереджати учнів, що всередині групи (або під час презентації) може звучати критика (інколи вона навіть заохочується), але мова йде критику обґрунтовану, конструктивну. При цьому і самі «критики», і їхні опоненти мають відчувати межі діалогу і не переносити конфліктну ситуацію за рамки навчального процесу у міжособистісні відносини.

Тому при переході до систематичного використання кооперативного навчання знадобиться три-чотири уроки саме для знайомства учнів з особливостями і нормами групової поведінки. Рекомендується загострювати увагу як на позитивних, так і негативних зразках взаємодії. Роль перших полягає у заохоченні груп, що спрацювалися, і в демонстрації менш удалим групам всіх можливостей і переваг групової взаємодії. Розбір конфліктних випадків допомагає класу не лише інтуїтивно відчувати, але і усвідомити норми і правила безпечної та корисної взаємодії. У цей період (але після «пробної» взаємодії) можна пропонувати учням скласти правила спілкування в групах, наприклад: говорити коротко, по черзі; говорити по темі; обговорювати ідею, а не особистість та ін. Правила обов'язково мають бути висунуті та демократично прийняті самими учнями. Після цього вчитель може вимагати їх дотримання і стимулювати до таких вимог самих учнів.

Процес підведення підсумків роботи малих груп показує, наскільки вдалося кожній з них реалізувати обидві функції: виконання навчального завдання і групового об'єднання. Буває, що доповідач, представляючи загальне рішення, раптом висловлює свою особливу думку. Чи, навпаки, виявляється, що не кожен член групи в змозі пояснити і обґрунтувати прийняті рішення. Все це свідчить про те, що функція групової взаємодії не реалізована в достатній мірі. Тому вчителю важливо ще під час інструктажу перед початком групової взаємодії особливо підкреслити, що рішення групи має обов'язково представляти думку усіх членів (навіть думку тих, хто не погодився з групою представляється під час презентації як особлива). Тому

в процесі обговорення варто вчитися слухати один одного; приймати чужу точку зору, поступатися або, навпаки, знаходити такі аргументи, які, підтверджують правильність позиції, думки.

Після обговорення результатів роботи всіх малих груп настає час особливого етапу — рефлексії того, як відбувалось кооперативне навчання. Складність даного етапу полягає не стільки в небажанні учнів розібратися у власних почуттях, скільки в невмінні висловити свої відчуття. Тому вчителю бажано заздалегідь продумати запитання, що допоможуть школярам зрозуміти і адекватним чином виразити ставлення до того, що відбулося. Наприклад: важко чи легко було працювати в групі? Хто відчував себе некомфортно і чому? Чи хтось керував роботою групи і як ви цього ставитеся? Чи варто відмовчуватися під час обговорення і чому? Що відчуває людина, якій не дають висловитися? Що допомагає і що заважає роботі групи? Яка допомога учителя була вам потрібна? Чого ви набули (навчилися) в спільній роботі? Тощо.

Зацікавлений у конструктивній оцінці зайняття вчитель має бути готовий прийняти різні точки зору учнів. Буває, що підлітки висловлюються з приводу уроку, запропонованого їм завдання або допомоги вчителя негативно. Однак, якщо сьогодні заборонити учневі подібні висловлювання, то завтра він відмовиться від участі і в аналізі, і в самій груповій роботі. Не відкидаючи подібних оцінок, варто пам'ятати про те, що учіння складається із зустрічних зусиль педагога і учнів, і відповідальність за невдачі несуть обидві сторони.

Як організувати ефективну дискусію учнів на практичному занятті

Дискусія має бути невід'ємною частиною практичних занять з історії. Її можливо використовувати як форму організації самостійної роботи, як форму перевірки знань, узагальнення тощо. Учні, у більшості своїй, з великим задоволенням беруть участь у дискусіях і творчо підходять до їх підготовки та проведення.

Ми визначаємо дискусію як аналітичний діалог учнів або учнів і вчителя з проблеми, по якій існує розбіжність думок. Як правило, дискусія починається з питання або твердження, висловленого ким-небудь з учнів або вчителем. У наступному обговоренні наводяться аргументи, думки й виражаються різні точки зору. Таким чином, дискусія по своїй природі є інтерактивною взаємодією, а аналітичний діалог передбачає вислуховування ідей, висловлюваних співрозмовниками, і реагування на них.

Ідея або точка зору вважається дискусійною проблемою, якщо частина аудиторії не згодна з висловленими ким-небудь твердженнями й судженнями. Європейський експерт Р. Страдлінг вважає, що дискусійними є проблеми, із приводу яких суспільна думка (наука, група людей) дотримуються протилежних поглядів, а також ті, які сприяють висуванню суперечливих пояснень або рішень, заснованих на альтернативній системі цінностей.

Сучасна дидактика визнає значну освітню й розвиваючу цінність дискусій. Вони вчать глибокому розумінню проблеми, формулюванню самостійної позиції, оперуванню аргументами, критичному мисленню, сприяють розвитку власних переконань і формуванню власного погляду на мир. У цілому, у світовій дидактиці дискусія оцінюється як достатньо ефективний метод навчання. Наприклад, дослідження американських вчених довели, що під час дискусії запам'ятовується 70% навчального матеріалу, що вдвічі більше, ніж під час перегляду фільму, в 4 рази більше, ніж у процесі самостійного читання, та у 8 разів більше, ніж при слуханні лекції. Але використовуючи дискусію в навчанні, на думку американських вчених, необхідно враховувати те, що вона поступається викладу матеріалу вчителем за ефективністю подання інформації, проте високо ефективна для закріплення матеріалу, його творчого осмислення і формування ціннісних орієнтацій.

Якщо одним з найважливіших завдань навчання є громадянське виховання учнів, то як молодих громадян їх необхідно підготувати до зіткнення з різноманітними суспільними проблемами. Громадяни демократичного суспільства повинні вміти обговорювати природу суспільного блага й шляхи його досягнення. Тому уроки особливо з суспільних дисциплін повинні служити лабораторіями, де учні могли б учитися демократичним процедурам.

Нарешті, беручи участь у дискусіях учні розвивають навички міжособистісного спілкування, такі як уміння слухати, співпереживати, переконувати, співпрацювати з іншими членами групи. Добре організовані дискусії також розвивають терпимість до різноманітних точок зору з одного питання.

Проведення ефективних дискусій — це мистецтво, що вимагає вмінь і досвіду. Учителі мають ретельно готуватися до дискусій і до ролі, що вони повинні грати під час дискусії, щоб обговорення було плідним. Необхідно ретельно продумати наступні питання.

1) Як підготувати учнів до дискусії на уроці? З огляду на значимість дискусій у сучасному навчанні, треба бути готовим виділити час для навчання учнів техніці ведення дискусій. Учитель і учні повинні разом виробити принципи взаємодії. Очевидно, щоб дискусії проходили швидко й ефективно, будуть потрібні певний час і терпіння.

2) Що потрібно підготувати для дискусії? Насамперед, забезпечити школярів необхідними джерелами інформації й достатнім часом, щоб ознайомитися із цією інформацією, перш ніж приступитися до обговорення. Часто оптимальною є домашня підготовка учнів. Інформація може бути отримана за допомогою читання, лекцій, фільмів, екскурсій і т.п. Вона повинна бути збалансованою, тобто повно охоплювати й висвітлювати різноманітні, у те числі протилежні точки зору.

3) Які особливості уроку із застосуванням дискусії? Одним із самих головних умов проведення ефективних дискусій є створення доброзичливої атмосфери для відкритого висловлення думок. Учитель повинен подавати

приклад власною поведінкою: уважно вислуховувати думки учнів і з повагою ставитися до них, терпимо ставитися до висловлення різних думок і заохочувати їхнє вираження, Учні повинні зрозуміти, що не можна перебивати один одного, що можна не погоджуватися із чиеюсь думкою, не будучи агресивним.

4) Як управляти ходом дискусії? Протягом всієї роботи вчитель тримає в полі зору три основних моменти:

- мету, від якої під час дискусії не слід відхилитися;
- час, якого варто дотримуватися, щоб встигнути здійснити поставлену мету;
- підсумки, які необхідно підвести, щоб не втратити зміст самої дискусії.

Одна із проблем, з якої часто доводиться зіштовхуватися при проведенні дискусій — це відхилення від предмета обговорення. Розробляючи план дискусії, узагальнюючи й записуючи висловлення учнів на дошці, учителі можуть управляти ходом дискусії й робити її конструктивною. План дискусії може включати визначення проблеми, узагальнення й аналіз аргументів, пропонування варіантів рішення, аналіз можливих наслідків рішень і співвіднесення проблеми з особистим досвідом учнів.

5) Що визначає глибину змісту дискусії? Одне з найважливіших завдань, що вирішує вчитель при проведенні дискусії — це забезпечити в її змісті весь спектр точок зору на обговорювану проблему. Він повинен заохочувати висловлення різних думок по обговорюваних питаннях і показувати приклад переконливої аргументації й зацікавленого вислуховування протилежних точок зору. Якщо важливі точки зору на обговорювану проблему не були висловлені, вчитель може підвести до них учнів за допомогою питань або попросити учнів представити себе на місці людини — прихильника такої позиції.

6) Що важливо для успіху дискусії? Обов'язково потрібно прагнути забезпечити рівноправну участь усіх. Для цього іноді доводиться активно втягувати в дискусію мовчазних і стриманих і стримувати активність балакучих учнів. Розробка певного попереднього плану залучення всіх учнів допомагає вирішити цю проблему. Можна управляти участю учнів у дискусії, наприклад, за допомогою монет або жетонів. Кожний учень одержує однакову кількість жетонів, яку він «витрачає» на кожний виступ. Після того, як у всіх учнів скінчаться жетони, вони знову розподіляються. Такий прийом дозволяє забезпечити участь в обговоренні всіх учнів рівною мірою.

7) Коли і як вчитель має висловити особисту думку? Вчитель, який бере участь в обговоренні дискусійної проблеми в класі, повинен чітко обумовити, що його точка зору — лише одна з багатьох існуючих і аргументувати свою позицію. Крім цього, оскільки всі точки зору в дискусії зазнають критики, бажано пояснити, чому він дотримується саме такої позиції, і дозволити учням піддавати її сумніву.

Хоча ззовні деякі види дискусії можуть справляти враження учнівських експромтів, які не вимагають групової підготовки ані з боку вчителя, ані з боку учнів, таке враження хибне: за зовнішньою легкістю приховується ґрунтовна підготовча робота вчителя. При плануванні дискусії вчитель враховує кілька важливих моментів:

- час, необхідний для проведення дискусії, його узгодженість з іншими видами роботи під час навчального заняття;
- місце, яке має бути таким, щоб в учнів була можливість здійснювати всі необхідні пересування, і створювались оптимальні умови для обговорення учнями проблеми і спостереження за його перебігом решти учнів;
- необхідність підготовки матеріалів для роботи учнів та наочного подання результатів обговорення;
- за бажанням вчителя можуть бути надані учням і письмові інструкції щодо способу виконання завдання;
- наявність в учнів умінь працювати в групі.

Досвід використання дискусії в навчанні історії дозволяє сформулювати деякі загальні правила її організації:

1. проведення дискусії необхідно починати з постановки конкретного дискусійного питання

2. не слід формулювати це питання на зразок: хто правий, а хто — ні, яка точка зору правильна, а яка — ні й т.п.

3. у центрі уваги може бути ймовірний хід подій (Що було б можливо у зв'язку з тими або іншими обставинами? Що могло б відбуватися, якби...?) чи були альтернативні можливості розгортання подій?

4. всі висловлення учнів повинні бути в руслі обговорюваної теми;

5. учитель може виправляти помилки й неточності, які допускають учні, і спонукати їх робити теж саме;

6. всі твердження учнів повинні супроводжуватися аргументацією, обґрунтуванням, для чого вчитель порушує питання типу: «Які факти свідчать на користь твоєї думки?», «Як ти міркував, коли дійшов такого висновку?»

7. дискусія може закінчуватися як консенсусом (ухваленням погодженого рішення), так і збереженням існуючих розбіжностей між учасниками обговорення.

Отже, керівництво ходом дискусії з боку вчителя можна відобразити таким алгоритмом.

1. Повторіть з учнями основні правила участі в дискусії.

2. Робіть помітки, які дозволять вам триматися в рамках обговорюваної проблеми.

3. Активно користуйтеся жестами та мімікою, які допомагають підтримувати хід дискусії, не перериваючи її.

4. Для того щоб повернутись до теми обговорення, скажіть, наприклад, так: «Схоже ми відхилилися, давайте повернемося до поняття ...»

5. Уважно слухайте учнів, слідкуйте за ходом обговорення, настроєм, не давайте відхилитись від теми.

6. Не дозволяйте обговоренню перетворитись в гарячу суперечку, але й не гасить всі прояви емоцій. Задавайте конкретні запитання, щоб пробудити обговорення й абстрактні, щоб остудити запал.

7. Змініть формулювання проблем, що обговорюються, або застосуйте інший прийом поживлення думок, якщо дискусія вщухає.

8. Щоб завершити обговорення запитайте, наприклад: «Ніхто не хоче ще щось додати на завершення?»

9. Виділіть досить часу для заключної частини і попросіть самих учнів підвести підсумки за такою схемою:

- Які найбільш переконливі аргументи обох сторін? Перерахуйте їх.
- Якщо під час обговорення виникли додаткові запитання, де можна отримати інформацію?

У практиці використання дискусії в навчанні історії набули поширення різні її варіанти й технології. Коротко розглянемо деякі з них.

«Круглий стіл» — бесіда невеликої (не більше 5 учнів) групи, члени якої обговорюють певне питання, спілкуючись як один з одним, так і з іншими учнями класу, які становлять аудиторію, де проходить «круглий стіл».

Засідання експертної групи (або петельна дискусія) — обмін думками в групі з 4–6 учнів із заздалегідь призначеним головою. Відбувається у два етапи: 1) обговорення обраної проблеми всіма учасниками групи; 2) виклад позиції групи у вигляді невеликих (1–2 хв.) виступів кожного її члена перед всім класом. Обговорення цієї позиції із класом не передбачається.

Форум — вид дискусії подібний до засідань експертних груп, але на другому етапі відбувається обмін думками з аудиторією (класом).

Симпозіум — обговорення думок членів групи у вигляді виступів із заздалегідь підготовленими повідомленнями, які відбивають їхню точку зору, після чого виступаючі відповідають на питання класу.

Дебати — це обговорення, побудоване на основі заздалегідь підготовлених і зафіксованих виступів представників двох протилежних по позиції груп. Завданням учасників дискусії є висунення аргументів «за» і «проти», і таким способом переконати інших учасників у своїй правоті, при цьому не демонструючи свій агресивності в ході дискусії.

Судове засідання — обговорення у вигляді слухання справи при участі сторони, що обвинувачує, суду й захисти.

Концентрричні кола — на початковій фазі схожі на «круглий стіл», але спілкування членів робочої групи з аудиторією здійснюється шляхом обміну позиціями: робоча група стає аудиторією, а аудиторія перетворюється в групу що дискутують.

«б х б х б» — одночасне обговорення шістьма групами із шести учасників певної проблеми протягом 6 хвилин. Потім ведучий створює шість нових груп таким чином, щоб у кожній з них перебував учасник, що працював у попередній дискусійній групі.

Слід зазначити, що організація дискусій тісно пов'язана із груповою роботою. Всі наведені види дискусій передбачають поділ класу на робочу групу (ті, що дискутують) і аудиторію (тих, хто бере участь у дискусії як спостерігач) або кілька груп — учасників дискусії (дебати, судове засідання, бхбхб тощо). Навіть об'єднання учнів в групу для розв'язання певного навчального завдання, шляхи виконання якого не визначені інструкцією вчителя, вже містить у собі основу для дискутування всередині групи з приводу розподілу ролей або можливих варіантів його виконання, форми представлення результатів класові тощо.

Робота учнів в дискусійній групі також є чітко організованою. У більшості випадків учні здійснюють розподіл ролей в межах групи, обираючи ведучого — або організатора, завданням якого є організація обговорення питання, залучення до нього всіх членів групи; аналітика, який ставить питання учасникам під час обговорення проблеми, піддаючи сумнівам висунуті ідеї та формулювання; секретаря — особу, яка веде протокол, фіксує все, що має відношення до рішення проблеми, та за звичаєм виступає перед класом, доводячи позицію своєї групи; спостерігача, який оцінює участь кожного члена групи за визначеними вчителем критеріями. Крім того, може призначатися учень, який слідкує за часом, черговий.

Схема проведення дискусії не складна: введення учнів в проблеми — розподіл учнів на групи і визначення в їх межах ролей — конкретизація завдань — обговорені проблем у малих групах — звіт про обговорення перед класом — загальне обговорення — підбиття підсумків.

Суттєвим елементом дискусії є її вступна частина, що формує емоційний і інтелектуальний настрій учасників. Це своєрідне запрошення до живого обговорення певної проблеми, що може бути реалізоване у вигляді викладу проблеми, опису конкретного випадку, невеликої рольової гри, демонстрації фільму або ілюстративного матеріалу, виступу експертів, використання останніх новин, стимулювання серією питань типу: «Чому? Що б відбулося, якби...?»

Можна також визначити кілька варіантів включення дискусії в навчання:

- вивчення теми будується як підготовка до дискусії по всьому матеріалу, що вивчався на останньому (або останніх) уроці;
- включення елементів дискусії в окремі уроки теми на етапах перевірки домашнього завдання й закріплення вивченого матеріалу;
- побудова навчання як самостійної або групової роботи школярів з дискусією по її результатах.

РОЗДІЛ III

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 5–7-МУ КЛАСАХ: ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ПРИКЛАДИ

3.1. Які є особливості проведення практичних занять у 5-му класі

Курс «Вступ до історії» спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти, сформульованої у програмі з історії для загальноосвітньої школи: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального і морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу. Разом з тим, оскільки п'ятикласники уперше ознайомлюються з навчальним предметом «Історія», курс виконує і спеціальні завдання:

- формування уявлень і початкових знань учнів про історію як галузь людських знань, як науку, що має свій предмет вивчення і свої методи дослідження;
- набуття учнями початкових предметних умінь у контексті відповідних компетентностей;
- розвиток у школярів інтересу до предмета та мотивації до його вивчення.

В основі формування змісту курсу лежить методологічне положення про роль і місце історії в житті суспільства, розуміння сенсу змін в житті окремої людини і всього людства на тлі історичного процесу в часі і просторі.

Беручи до уваги вікові особливості пізнавальної діяльності дітей 10–11 років, в учнів мають бути сформовані первинні поняття та уявлення про розвиток людства, предмет вивчення і суспільну роль історії як науки і як живої пам'яті про життя людей у минулому. Вони мають також опанувати на початковому рівні (уміти оперувати) значною кількістю історичних термінів. Зрозуміло, що успішність учнів у навчанні історії може бути досягнуто за умови опанування учнями уміннями і навичками опрацювання навчального історичного матеріалу, тому саме це є предметом спеціального відпрацювання на уроках з курсу. Передбачається також ознайомлення дітей з історичними джерелами різних типів, як письмовими, так і речовими, включаючи пам'ятки культури, що формують навколишнє історичне середовище.

Зміст пропедевтичного курсу передбачає, що після його вивчення учні будуть:

- знати і розуміти, що таке історія, як відбувається відлік часу в історії, як історики довідуються про минуле,

- застосовувати набуті знання та вміння для того, щоб визначати тривалість і послідовність історичних подій, співвідносити рік із століттям, розрізняти умовні позначки і знаходити місця історичних подій на карті,
- знаходити у підручнику, адаптованому тексті документа та на історичних ілюстраціях відповіді на запитання і складати розповідь про подію або постать за запропонованим учителем алгоритмом,
- зіставляти окремі події з історії родини з історією рідного краю та України, виявляти ставлення до історії, окремих подій та вчинків історичних діячів, оцінювати роль громадян, музеїв та історичної науки у збереженні минулого.

За результатами вивчення курсу учні мають набути таких предметних компетентностей:

- позначати на лінії часу запропоновані вчителем дати подій, співвідносити рік зі століттям або їх частинами при необов'язковому співвіднесенні з подіями; визначати (за вказаними датами) послідовність та тривалість подій, віддаленість від сьогодення;
- орієнтуватися на адаптованій історичній карті, показувати на ній територію України, її головні міста та рідне або найближче місто (село); основні події, зазначені у тексті параграфів.
- свідомо читати текст підручника, переказувати його основний зміст; відрізняти художній та науково-популярний історичні тексти; знаходити в тексті відповіді на поставлені запитання або ставити по кілька запитань до нього; складати простий план, добирати назву, знаходити в тексті історичні поняття і терміни та витлумачувати їх на основі тексту;
- отримувати певну інформацію з різноманітних адаптованих історичних джерел, насамперед документальних та візуальних, робити нескладні висновки, узагальнення;
- на основі тексту стисло розповідати про історичну постать, складати план перебігу історичної події та кількома реченнями розповідати про неї на основі тексту, висловлювати нескладні оцінні судження щодо історичних постатей і їх діяльності;
- описувати історичні пам'ятки різних епох, правильно застосовуючи необхідні терміни; визначати приналежність зображених на історичних ілюстраціях пам'яток, портретів історичних діячів до певних епох.

З метою набуття школярами історичної та інших компетентностей, у відповідності до державних вимог до загальноосвітньої підготовки учнів окремою структурною складовою програми вперше стають спеціальні уроки — *практичні заняття*. Практичні заняття з історії відрізняються від практичних та лабораторних робіт з природничих предметів. Такі заняття

в курсі історії мають подвійну мету: по-перше, вони є способом вивчення нового матеріалу на основі опрацювання історичних джерел; по-друге — це важливий засіб формування предметних умінь і навичок учнів. Кожне із запропонованих практичних занять присвячується певній темі. Урок має описану вище структуру, проте передбачає переважно самостійну роботу учнів — індивідуальну чи групову — над окремими питаннями теми із використанням різноманітних джерел знань (підручники, де вміщені необхідні у відповідності до теми історичні джерела різного виду, включаючи як текстові, так і візуальні, довідкові матеріали, запитання і завдання, Інтернет-ресурси, фонди музеїв, місцеві історичні пам'ятки, оглянуті учнями).

Орієнтирами для формулювання пізнавальних і дослідницьких завдань пятикласників, які пропонуються їм на практичних заняттях є державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, що представлені в навчальній програмі у вигляді переліку умінь і навичок, котрі учні мають набути протягом вивчення тієї чи іншої теми. Кожне із завдань, що використовується під час практичного заняття містить:

- спосіб діяльності (доведіть, визначте, порівняйте тощо)
- формулювання самого завдання (умови чи зміст того, що складає історичну подію, явище, процес)
- джерела інформації (текст, ілюстрації, усні свідчення, інколи це можуть бути власні знання учня).

Оцінюватись на практичному занятті учні мають відповідно до загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень з історії.

Головна методична задача вчителя історії у п'ятому класі полягає в тому, щоб правильно підібрати методи, прийоми, форми і засоби навчання відповідно до цілей і завдань курсу та особливостей дітей даного віку. Вимоги особистісно орієнтованого, діяльнісного та компетентнісного підходів обумовлюють систематичне використання інтерактивного навчання у поєднанні з частково-пошуковим та творчим. Основними типами уроків за таких підходів можуть бути уроки засвоєння нового матеріалу, уроки — практичні заняття, уроки — екскурсії, уроки узагальнення і тематичного оцінювання.

Принципове значення для організації навчання історії в 5 класі мають активні та інтерактивні методи. Передумовою активного навчання є чередування різних форм діяльності учнів. Наприклад, працюючи з текстом, учні можуть шукати відповідь на запитання, добирати коментарі до ілюстрацій, складати план, порівнювати текст з ілюстраціями та картами, знаходити нові слова та витлумачувати їх насамперед слідуючи інструкціям підручника.

Основним методом опрацювання змісту є коментоване читання учнів по черзі (ланцжком), що супроводжується постановкою запитань до тексту та відповідями на них або виділенням в тексті головного (головних думок).

Роль учителя — організувати бесіду навколо питань, що вивчаються у контексті теми чи розділу.

Роботу з підручником можна чергувати з коротким викладом (розповіддю) вчителя, роботою із зошитом. З огляду на вікові особливості п'ятикласників розповідь учителя (не більше, ніж 5–10 хв.) не повинна бути лекцією, а уроки жодною мірою не повинні зводитися тільки до читання й переказування тексту підручника. Немає потреби переповідати той матеріал, що викладений у підручнику, як і не потрібно ускладнювати виклад додатковою інформацією. Слово вчителя має бути образним та емоційним, воно повинно апелювати до особистісного досвіду п'ятикласників.

Важливою умовою успішного навчання історії в п'ятому класі є різноманітна самостійна робота учнів. Обов'язковим для дітей цієї вікової категорії, як вже зазначалось, є також актуалізація знань і життєвих уявлень учнів, повторення та закріплення вивченого на уроці, що організуються тими ж активними та інтерактивними методами. Тож плануючи урок, треба обов'язково передбачити час на ці етапи, скориставшись для цього відповідними завданнями підручника.

З-поміж методів навчання заслуговують на увагу ігрові форми. Під час вивчення курсу може йтися як про створення окремих, епізодичних ігрових ситуацій, так і про застосування ігрових моделей навчання. Варто ширше використовувати урок-екскурсію, наприклад, до місцевого музею чи історичної пам'ятки. Доречними є ігри-подорожі чи ігри-дослідження, які можна сконцентрувати в часі, обмеживши однією темою або й одним уроком.

Орієнтирами для формулювання пізнавальних і дослідницьких завдань п'ятикласників, які пропонуються їм на практичних заняттях є державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, що представлені в навчальній програмі у вигляді переліку умінь і навичок, котрі учні мають набути протягом вивчення тієї чи іншої теми. Кожне із завдань, що використовується під час практичного заняття містить:

- спосіб діяльності (доведіть, визначте, порівняйте тощо)
- формулювання самого завдання (умови чи зміст того, що складає історичну подію, явище, процес)
- джерела інформації (текст, ілюстрації, усні свідчення, інколи це можуть бути власні знання учня).

Зрозуміло, що темп виконання завдань і опрацювання інформації буде невисоким у відповідності насамперед до уміння дітей читати. Тому на практичні заняття у 5-му класі варто виносити не більше двох пунктів плану. Багато уваги потрібно приділяти інструкціям і поясненню порядку дій.

Оцінюватись на практичному занятті учні мають відповідно до загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень з історії.

Варто пам'ятати про складності, що можуть виникати на перших практичних уроках, адже це зовсім нова для учнів форма навчання. Зокрема діти опановують одразу кілька нових, актуальних для кожного уроку навчальних дій, наприклад робота в парах, робота з джерелом, самостійні записи в зошиті та ін. І все це треба здійснювати у доволі високому темпі, оскільки має ще залишитися час для обов'язкової рефлексії.¹¹ Тому варто підтримувати і заохочувати учнів на кожному етапі уроку. Адже навчальні навички, увага й терпіння (не кажучи вже про темперамент) у дітей дуже різні, тому і час на виконання робіт у кожного свій. Вчителю потрібно мотивувати учнів до активної роботи на уроці можливістю проявити себе у новій діяльності.

Методи і форми оцінювання на практичних не різняться від звичайних уроків і залишається у компетенції учителя. Проте варто заохочувати п'ятикласників гарними оцінками і обійтися без низьких, особливо на перших практичних заняттях.

За тематикою практичні заняття у п'ятому класі пов'язані з дослідженням учнями історії власної сім'ї, населеного пункту, де вони мешкають. Це дозволяє, з одного боку, урізноманітнити історичні джерела за рахунок сімейних архівів чи місцевих краєзнавчих музеїв, з іншого — підвищити інтерес учнів до історії, наблизивши її до їхнього життя. Краєзнавство (як інтелектуальний фактор) і любов до малої батьківщини (як моральний фактор) — невід'ємні складові компетентнісного навчання і сучасного виховання дитини.

Розглянемо особливості практичного заняття у 5-му класі на конкретних прикладах.

3.2. Методика проведення заняття у 5-му класі на тему « ПРО ЩО МОЖНА ДІЗНАТИСЬ ІЗ СІМЕЙНОГО ФОТОАЛЬБОМУ »

Загальний коментар

Практичне заняття «Про що можна дізнатись із сімейного фотоальбому» є першим у навчальній діяльності учнів. Тому варто пояснити їм особливості таких уроків.

Мотивуйте учнів до активної роботи на уроці можливістю проявити себе у новій діяльності.

Хід роботи на уроці

На початку роботи варто розказати п'ятикласникам про перші фотоапарати (в рамках підручника) і роздивитись з учнями зображення одного з них. Далі обговоріть з дітьми, чи можна було зробити старовинними фотоапаратами миттєві чи випадкові знімки, коли і чому фотографії стали доступнішими. Важливо, щоб п'ятикласники визначили, до якого типу історичних джерел належать фотографії. У такий спосіб можна швидко повторити минулий матеріал і підійти до формулювання нової теми.

11) Рефлексія — самоаналіз, аналіз досягнених результатів навчання і процесу отримання їх результатів

В основній частині уроку потрібно спочатку обговорити з учнями, що можна побачити на фотографіях, чим вони відрізняються від інших історичних джерел.

Далі треба запропонувати п'ятикласникам ознайомитися з інструкцією, як працювати з фотографією — історичним джерелом, наведеною у підручнику. Робота за певним алгоритмом привчає дітей працювати з історичними джерелами послідовно і системно.

Як працювати з фотографією — історичним джерелом

Аналізуючи фото-пам'ятку, намагайтеся послідовно відповідати на запитання:

- Кого зображено на фотографії? Хто ці люди і що вони роблять?
- Коли і де відбувається подія? Чому ви так вважаєте?
- З якою метою зроблено фотографію?
- Якої інформації бракує, аби повністю відповісти на ці запитання?
- Чи є на фотографії підпис, інші написи? Чи можуть вони стати у пригоді під час вашого дослідження?
- Які висновки можна зробити? Про що ще ви хотіли б дізнатися?

Опрацьовуючи інструкцію, можна одразу знаходити відповіді на фотографії «Першотравнева демонстрація», яка наведена для зразку.

Ознайомтеся зі зразком дослідження фотографії, виконаним за інструкцією.

Першотравнева демонстрація в українському місті. Середина 1970-х рр.

1) На фотографії зображено групу людей, які разом йдуть вулицею міста.

2) Люди святково вдягнені, у їхніх руках повітряні кульки та гілки дерев з молодими листочками. Чоловіки несуть прапори, портрети та заклики. Разом з дорослими прямують діти. Люди усміхаються.

3) Фотографія зроблена у місті. На фото видно, що одяг людей відрізняється від сучасного. Зрозуміло, що подія відбувається навесні, оскільки на деревах молоде листя. Асфальт мокрий — напевно, незадовго до події дощило.

4) Фотографію, можливо, було зроблено на прохання одного з учасників події, так би мовити «на пам'ять».

5) Підпис повідомляє, що зображена подія — це Першотравнева демонстрація, яка відбулася у середині 1970-х років.

6) Бракує відомостей про те, де саме (в якому місті) відбувалася ця подія і в якому році.

7) Із фото незрозуміло, чому і з якою метою люди зібрались разом цього дня і що таке Першотравнева демонстрація.

Наступний етап — самостійна робота в парах з фотографією «Урок англійської мови в українській школі». Нагадайте правила роботи в парах. Поясніть учням, що відповіді на запитання інструкції треба записати в зошит. Так Ви переконаєтеся у тому, що учні працюють, а п'ятикласники зможуть швидко представляти результати своєї роботи.

1. Скориставшись інструкцією, проаналізуйте фотографію (робота в парах).
2. Відокремлюйте у ваших відповідях те, що бачите, і ваші припущення щодо зображуваного на фотографії.

Урок англійської мови в українській школі. 1973 р.

Спостереження за роботою учнів покаже Вам, хто зрозумів правила роботи з фотографіями, а кому потрібна Ваша підтримка. На етапі представлення результатів роботи окремих пар запитуйте у кожної, що власне вони побачили і які можуть зробити припущення щодо зображуваного на фотографії.

Відведіть на роботу до 15 хвилин.

На початку опрацювання другого питання уроку переконайтеся, що всі учні принесли фотографії своєї родини. Радимо і Вам підготувати кілька фотографій, не обов'язково сімейних, можна фото із зображенням учнів або взагалі нейтральні. Вони знадобляться Вам у тому випадку, якщо хтось з дітей забуде принести свої.

Після короткої бесіди про важливість сімейних світлин приступайте до індивідуальної роботи з родинними фотографіями. Аналіз учнями фотографій варто здійснювати за інструкцією, вміщеною у тексті другого пункту.

Дослідіть фотографії вашої родини як історичного джерела у такій послідовності:

- подивіться, чи мають фотографії підписи, і пригадайте пояснення, надані вам дорослими вдома;
- укладіть сторінку фотоальбому, розміщуючи фотографії з підписами у хронологічній послідовності;
- позначте на карті України місця, пов'язані з історією життя ваших родичів та знайомих;
- придумайте назву історії, яку можна скласти на основі відібраних фотографій;
- розкажіть однокласникам складену вами історію.

Орієнтуйте школярів на послідовне виконання роботи — так вони нічого не пропустять, повністю дослідять фото і отримають високу оцінку. Щодо сторінки фотоальбому, то вона створюється у зошиті або на окремих аркушах. Нагадайте або запитайте в учнів, що означає хронологічна послідовність. Допоможіть дітям знайти і позначити на карті України (акуратно олівцем) місця, пов'язані з історією життя їхніх родичів та знайомих. Запропонуйте учням представити класу придуману ними назву історії, яку можна скласти на основі відібраних фотографій, та розказати її однокласникам. Обсяг історії за фотографіями — 4–5 речень.

Слідкуйте за часом, на виконання цієї роботи — не більше 15 хвилин.

На початку останнього етапу уроку запросіть учнів прочитати пояснювальний текст, що таке родинне дерево, чому і за якими традиціями їх починають створювати, знайомте учнів з поняттям «генеалогія» (весь загалом і до, і після ілюстративної частини). Потім запропонуйте їм виконати завдання щодо аналізу родинних дерев.

Порівняйте зображення. Яку інформацію можна отримати з цих родинних дерев? Чому родинне дерево важливе для людей? Що потрібно знати, аби створити родинне дерево?

У підсумковій частині уроку зверніться з учнями до оцінної таблиці, що подана наприкінці параграфу. Досвід самооцінки, який отримують учні на уроках, сприятиме посиленню їхньої подальшої навчальної відповідальності.

Пригадайте свою діяльність на уроці та оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтесь з твердженнями (2 бали – цілком погоджуюся, 1 бал – частково, 0 балів – не погоджуюся)

Твердження	Бали
Я знаю, чому фотографія є цінним історичним джерелом	
Я розумію, що означає «досліджувати фотографію як історичне джерело»	
Я вмію описувати те, що зображено на фотографії	
Я вмію висловлюватися щодо картини минулого, зафіксованого на фотографії	
Я вмію укладати історію родини на основі фотографій	
Я знаю, що таке родинне дерево	
Я можу пояснити, чому родинне дерево є історичним джерелом	

3.3. Методика проведення заняття у 5-му класі на тему «ПРО КОГО І ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ»

Загальний коментар

Особливість цього практичного заняття полягає в тому, що вчитель має ретельно підготуватися, аби забезпечити учнів фактичним матеріалом про історію рідного краю. Необхідно мати герб населеного пункту, якщо його немає — сусідніх міст, районного чи обласного центру. Власне це єдина практична робота, інформацію до якої не підготували автори підручника, бо зрозуміло, що рідний край у кожного свій.

Практичне заняття також передбачає організацію і проведення екскурсії з історії рідного краю (можливо за рахунок додаткової години резерву навчального часу, передбаченого програмою).

Визначте об'єкт екскурсії, якщо необхідно домовтесь про її організацію. Пам'ятайте, що це важлива форма навчання з чітко визначеними очікуваними результатами, що мають бути досягнуті і перевірені.

Хід роботи на уроці

Почніть урок з того, що обговоріть з учнями, яке місце вони вважають своїм рідним краєм, як вони розуміють вислів «історія рідного краю», про кого і про що вона розповідає?

Розкажіть про тему і завдання уроку, його особливості.

В основній частині уроку поясніть дітям, що таке краєзнавство, що воно досліджує, які історичні джерела використовує.

Запропонуйте дітям виконати перше завдання підручника. Допоможіть учням знайти на загальній карті України, розміщеній на форзаці, ваш рідний край та встановити, до якої історико-географічної області він належить.

Об'єднайте учнів у 3 (6) груп.

Вам потрібно буде заздалегідь підготувати аркуші з інформацією для груп учнів:

Група 1(4)

Коли виникла та що означає сучасна назва вашого краю? З'ясуйте, коли утворилася сучасна область, яка її територія.

Група 2(5)

Як ваш край називався у давнину? Чи збереглася ця назва? Якими були кордони та державна належність вашого краю у різні періоди історії України?

Група 3(6)

Який герб у вашого краю? Що він означає та коли був створений? Дослідіть його, скориставшись інформацією підручника.

Відведіть на роботу груп 7–10 хвилин. Під час презентації результатів оцінюйте подачу не тільки того матеріалу, який Ви підготували, але й ту інформацію, яку учні використали із власних знань і уявлень. Групам, які готують перше завдання, запропонуйте накреслити лінію часу на дошці і зробити

відповідне позначення. Попросіть їх показати на карті, де знаходиться рідний край.

Групам, які готують друге завдання, запропонуйте передивитися різні історичні карти, вміщені у підручнику.

Групам, які готують третє завдання, запропонуйте прочитати, за якими ознаками досліджують герби. Зверніть увагу дітей на герб рідного населеного пункту та дату створення герба (якщо його немає — сусідніх міст, районного чи обласного центру тощо). Групи на окремому аркуші роблять своє дослідження і записують його результати: визначають форму герба, називають його кольори, лінії та фігури, встановлюють наявність елементів чи зображень рослин, тварин, птахів.

За можливості, представте результати учнівських робіт на загальношкільному заході, батькам, громаді тощо. Це може бути й невелика стаття в місцевій газеті, слайд-презентація, шкільна стіннівка тощо.

Далі учнів варто підготувати до участі в екскурсії. Повідомте їм, якою буде об'єкт вивчення і яким чином його потрібно буде дослідити.

В залежності від теми і об'єкта екскурсії попросіть учнів об'єднатись у групи для проведення дослідження. Наприклад, якщо ви передбачили екскурсію в музей, можна скористатись завданнями підручника:

Група 1

Обравши певний період історії України, дізнайтеся, які події того часу пов'язані з вашим краєм. Які битви тут відбувалися, які міста були закладені, які нові споруди з'явилися.

Група 2

Визначте, діяльність яких людей пов'язана з історією вашого краю.

Група 3

Дослідіть, як історія краю представлена у будинках, храмах, меморіальних місцях, пам'ятниках, місцевих господарських об'єктах (заводи, фабрики, електростанції, дороги).

Під час уроку якомога точніше визначте, що саме будуть робити учні на екскурсії. Запропонуйте їм пригадати, які інструкції із попереднього матеріалу їм знадобляться. Попросіть їх взяти з собою зошити та ручки.

Попросіть учнів після екскурсії оформити її результати, відповідно завдань, що вони отримали.

У підсумковій частині можна скористатись незакінченими реченнями з підручника.

Закінчіть речення:

«Сьогодні я дізнався (дізналася)...»

«На цьому уроці я навчився (навчилася)...»

«Тепер я думаю, що...»

3.4. Особливості проведення практичних занять з історії у 6-му класі

Зазначимо, що курс історії Стародавнього світу є першим систематичним курсом історії у середній школі, на матеріалі якого починається формування основ систематичних історичних знань, ціннісних орієнтацій, особистісних переконань, у ширшому значенні — основ гуманітарної культури учнів. Отже, саме на цих уроках маємо розпочати послідовне формування наскрізних понять і зв'язків (тих, що опрацьовуються і збагачуються протягом всього періоду навчання історії в школі), розвинути пізнавальні уміння учнів, зробити значний крок у розвитку їх предметної компетентності.

Відповідно до програми, курс має на меті сформувати в учнів розуміння цивілізаційної значущості стародавнього періоду в історії України, Європи та світу в цілому, й античної цивілізації як основи для подальшого розвитку європейських суспільств.

Особливостями даного курсу є:

- по-перше, його інтегрований характер — давня історія України вивчається як складова всесвітньої історії;
- по-друге, вивчення історичного матеріалу здійснюється у широких хронологічних межах: від появи первісної людини до занепаду Західної Римської імперії.

Практичні заняття — не новий вид діяльності для шестикласників, проте труднощі, з якими учні стикаються під час цих робіт, залишаються. Вони зазвичай полягають у тім, що діти опановують одразу кілька нових, актуальних для кожного уроку навчальних дій: робота в парах, групах, робота з джерелом, самостійні записи в зошиті тощо.

І все це треба здійснювати у доволі високому темпі, оскільки має ще залишитися час для обов'язкової рефлексії і обговорень. Тому підтримуйте учнів на кожному етапі уроку. Адже навчальні навички, увага й терпіння, не кажучи вже про темперамент, у дітей дуже різні, тому і час на виконання здавалось би очевидних робіт у кожного свій. Бажано постійно мотивувати учнів до активної роботи на уроці можливістю проявити себе у новій діяльності. Проілюструємо зазначене прикладом практичного заняття з курсу 6-го класу.

Щоб полегшити учням спілкування запропонуйте їм такі або простіші правила спілкування на уроці, попросіть їх доповнити чи змінити їх. Потім проголосуйте їх. Прикріпіть у класі та нагадуйте про них за необхідності.

Правила обговорення питань на уроці історії

- Уважно слухайте запитання вчителя. Так ви зможете зразу зрозуміти завдання, яке поставлено, і швидко та правильно відповідати.
- Не соромтеся висловлювати свою точку зору, навіть, якщо вам здається, що ви не до кінця її сформулювали. Ви можете сказати лише про те, що вам зрозуміло зараз.

- Ніколи не висміюйте однокласників, не глузуйте з їхніх помилок, шануйте кожну точку зору, тоді ви зможете розраховувати на повагу до себе.

3.5. Методика проведення заняття у 6-му класі на тему «ЯК ЗДІЙСНЮЮТЬ ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ»

Загальний коментар

Особливістю практичного заняття «Як здійснюють відлік часу в історії стародавнього світу» є те, що воно спрямовано не стільки на формування нових знань учнів, скільки на початок відпрацювання ними складного уміння здійснювати відлік часу до і після Різдва Христового.

Вимірювання часу в історії Стародавнього світу — наскрізна і одна з найскладніших тем всього курсу. Мало того, що дитині треба рахувати роки «навпаки», та ще й робити це майже на кожному уроці. Фактично, на цьому занятті шестикласники дізнаються про правила літочислення в історії Стародавнього світу і отримують лише перші його навички. Їх закріплення триватиме протягом усього навчання в 6 класі. На це спрямований спеціально відібраний навчальний зміст у підручнику, що використовується на уроці.

Відповідно на уроці відпрацьовуються два питання:

1. Час і простір в історії.
2. Визначення часу в історії Стародавнього світу.

Вступна частина уроку починається з роботи в парах. Запросіть учнів в парах обговорити: чому історію називають «наукою про людей у просторі й часі». (до 2 хв.) Запропонуйте кільком парам поділитися своїми думками з однокласниками. На закінчення підкресліть важливість визначення часу і просторового місця кожної історичної події, бо лише така визначеність робить історію наукою. Всього на цю частину відведіть до 5–7 хв.

Основна частина уроку будується у відповідності до двох пунктів плану уроку (параграфа підручника).

Робота починається з опрацювання поняття історичний простір» у процесі індивідуального виконання завдання 2 підручника: *Як вам відомо, простір в історії зображується на історичних картах. Перегорніть сторінки підручника, знайдіть історичні карти і зробіть висновки про те, у якому просторі розгортається історія Стародавнього світу.* Під час виконання цього завдання переконайтеся, що діти знайшли на сторінках підручника історичну карту і працюють з нею. (До 3-х хв.)

Завдання 3 підручника, що передбачає роботу з ілюстраціями бажано запропонувати для виконання в парах: *Поясніть, як заняття людей, особливос-*

ті їхнього житла, одягу, харчування, навіть традиції і звичаї пов'язані з тим, у якій місцевості (тобто в якому просторі) вони мешкали.

Реконструкція
Кирилівської стоянки,
відкритої на території м. Києва

Стародавній Єгипет
(сучасний малюнок)

Під час перевірки цього завдання допомагайте шестикласникам при встановленні ними причиново-наслідкових зв'язків: пропонуйте їм відповідні слова «тому що», «отже», «оскільки» тощо. Просіть учнів ілюструвати власні думки прикладами (До 7 хв.).

Переходом до другого питання практичного заняття слугує четверте завдання: «*Пригадайте, які одиниці вимірювання часу ви знаєте*» (1–2 хв.). Всього на це питання відведіть до 12–15 хв.

Зважаючи на складність другого питання практичного завдання, віддайте йому значну часову перевагу, приблизно у співвідношенні 1: 3.

Для стислого пояснення понять «ера», «ера — до Різдва Христового і від Різдва Христового» можна звернутись до читання тексту підручника чи інформації вчителя.

Як здійснюється відлік часу до нашої ери?

Ви вже знаєте, що для вчених-істориків важливо не лише дізнатися про саму історичну подію, а й установити її дату: тисячоліття, століття, рік, місяць, число. Фахівці зазвичай досліджують історичні події в певній часовій, *хронологічній*

послідовності. Це дає змогу визначити зв'язок події з попереднім чи наступними, зробити певні висновки.

Для того щоб орієнтуватися в часі, потрібна певна точк відліку — *ера*.

Ера (від латинського — вихідне число) — літочислення, лічба років від певної події; новий період розвитку, що починається визначною подією.

У давнину майже кожен наро створював свою систему відлік часу в історії — від якогось певного моменту або за визначени ми періодами. Наприклад, дехт

розпочинав відлік часу від заснування рідного міста чи від початк правління певного царя. Релігія теж сприяла створенню системи літочислення. Таким чином, відлік часу в різних народів був різним

Відлік часу в історії, прийнятий у країнах, де головною релігією є християнство, ведеться від *Різдва Христового*. Усі події, як сталися після Різдва Христового (після Р.Х.), називають подіям нашої ери. Усе, що сталося до народження Ісуса Христа, вважається подіями до нашої ери й записується скорочено — до Р.Х. аб до н.е. Таким чином, у науковій літературі та підручниках з ієстрії Стародавнього світу можна зустріти обидва варіанти написан ня літочислення: *до Р.Х.* і *до н.е.*

Після цього варто перейти безпосередньо до обчислення тисячоліть, століть, років до Р.Х. Спочатку треба пояснити учням алгоритм лінії часу і врахування дат. Пояснення вчителя має відбуватись із опорою на лінію часу та текст підручника.

Існують певні правила нанесення на лінію часу дат, подій історії Стародавнього світу. Праворуч позначають події, що відбулися *після Різдва Христового* (тобто за нашої ери), ліворуч — *до Р.Х.*, тобто *до н.е.* Рік напередодні народження Ісуса Христа називають першим роком до н.е., а перед цим були другий, третій та інші роки до н.е. Тобто відлік років іде немовби у зворотньому порядку.

Потім треба запросити учнів прочитати та прокоментувати (пояснити кожне положення на прикладах) пам'ятку «Як лічити роки в історії Стародавнього світу».

Головне завдання наступного етапу заняття — це самостійне розв'язування вправ з історичної математики. Учням пропонується попрацювати над ними в парах чи групах, за необхідності звертаючись до пам'ятки:

а) Відомо, що мідь почали виплавляти близько 9 тисяч років тому. В якому тисячолітті це сталося? б) Що відбувалося раніше: правління вавилонського царя Хаммурані (1792–1750 рр. до н.е.) чи правління княгині Ольги в Києві (945–964 рр.)? в) Установіть: 2935 р. до н.е.— це початок чи кінець III тис. до н.е.? г) Історикам відомі роки життя та діяльності китайського мислителя Конфуція: 551–479 рр. до Р.Х. Скільки років прожив китайський мислитель? д) XXX ст. до Р.Х.— це початок чи кінець III тис. до Р.Х.?

Підсумкова частина уроку проводиться за допомогою вправи «Завершіть речення»: Сьогодні на уроці я навчився/лася Щоб вправа була ефективною, потрібно запросити до відповіді щонайменше 10 учнів. Їхні відповіді можуть частково повторюватись, але важливо, щоб вони лунали персонально. Домашнє завдання після практичних занять не пропонуємо.

Як лічити роки в історії Стародавнього світу

- Тисячоліття, століття, роки до нашої ери йдуть від більшого до меншого, якщо розглядати лінію часу, то зліва направо. Так, спочатку минає дев'яте тисячоліття до н.е., потім восьме тисячоліття до н.е., потім сьоме і т. д.
- Отже, чим раніше до нашої ери сталася подія, тим більша кількість років віддаляє її від нашої ери. Чим пізніше сталася подія, тим ближче вона до сьогодення і, відповідно, тим меншу кількість років до нашої ери ми зазначаємо. Зверніть увагу, що події, які відбувалися в першій половині століть до н.е., відбувалися раніше, ніж ті, які мали місце у другій.

800 р. до н.е.

750 р. до н.е.

701 р. до н.е.

Перша половина VIII століття до н.е.

Друга половина VIII століття до н.е.

- Якщо подія відбулася до нашої ери і необхідно визначити, скільки століть тому це сталося, то до кількості століть до нашої ери додається відповідна кількість століть нашої ери.
- Слід пам'ятати, що нульового року в історії взагалі немає. Це потрібно враховувати, коли, наприклад, треба визначити вік людини, яка народилася до нашої ери, а померла після її початку. Складаючи загальну суму років, потрібно від результату відняти один рік.

Як визначати століття до н.е. за роками?

Тисячоліття	Століття	Початок століття	Кінець століття
II до н.е.	XII до н.е.	1200 р. до н.е.	1101 р. до н.е.
II до н.е.	XI до н.е.	1100 р. до н.е.	1001 р. до н.е.
I до н.е.	VII до н.е.	700 р. до н.е.	601 р. до н.е.
I до н.е.	II до н.е.	200 р. до н.е.	101 р. до н.е.

3.6. Особливості проведення практичних занять з історії у 7-му класі

У 7-му класі за навчальним планом вивчається два курси: курс історії України та всесвітньої історії — Історія Середньовіччя. Відповідно до чинної програми обидва курси є логічним продовженням інтегрованого курсу 6-го класу. Організація діяльності учнів на практичних заняттях спирається на вже сформовані за два попередніх роки історичні знання і уміння. Єдина концепція методики практичних занять дозволяє і учням, і вчителю наслідувати структуру уроку і модель активізації діяльності учнів. Разом з тим, навчальна робота на уроках у 7-му класі має реалізуватись як новий етап розвитку ключових і предметної компетентності учнів. Вони передбачають значне зростання рівня самостійності учнів на уроці, особливо у опрацюванні тексту підручника як джерела знань, застосуванні історичних понять для пояснення історичних подій і явищ, оцінках діяльності історичних осіб та ін. Як і в інших класах, де існує паралельне викладання двох курсів важлива роль як на всіх уроках, так і особливо на практичних заняттях належить встановленню міжкурсових зв'язків.

Семикласники вже мають певні знання і історичні уявлення не стільки щодо конкретних подій і явищ, а скоріше щодо загального руху історичного процесу. У них сформоване розуміння історичного часу і простору в їх єдності, причино-наслідкових зв'язків та певної кількості загальноісторичних понять як-от: суспільство, соціальна структура, суспільні рухи, держава, країна тощо. Певною мірою у більшості учнів розвинені і основні навчальні уміння такі як: відповідати на запитання підручника, вчителя, наводити приклади, складати прості таблиці (хронологічні і текстові), аналізувати прості документи та візуальні джерела. Тобто маємо справу вже з певним рівнем розвитку предметної історичної компетентності.

Тому метою навчання історії у 7-му класі є поступове ускладнення і розвиток узагальнених умінь учнів, що складають основу компетентності. Саме досягнення цієї мети є визначальним для планування практичних занять семикласників. Проектуючи заняття, вчитель може збільшувати кількість джерел на кожне питання до 5–6. Хоча вимога невеличкого обсягу кожного з текстових джерел залишається обов'язковою. Учні можуть залучатися до порівняння змісту джерел, зокрема контroversієних, доведення власної думки з опорою (конкретним цитуванням) на джерела. Слід звертати увагу на розвиток в учнів умінь висловлювати і аргументувати власну думку, позицію, використовуючи метод «Прес».

Потрібно пам'ятати, що на початку обговорення контroversієних джерел краще виносити на загальне коло, адже учні не мають ще достатнього досвіду дискутування, щоб робити це в групі.

Разом з тим завдання для групової роботи можуть ускладнюватись і доповнюватись більш складними інтерактивними методами, наприклад, «Ажурна пилка» або (за наявності простору) «Навчаючи вчуся», «Чотири кути» та ін. Іноді можуть застосовуватись «Займи позицію» та «Шкала думок».

3.7. Методика проведення заняття у 7-му класі на тему «КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ТА ЙОГО ПОХОДИ»

Загальний коментар

Урок передбачає опрацювання учнями матеріалу за планом: 1. Особистість князя Святослава 2. Походи князя Святослава та його внутрішня політика 3. Оцінка діяльності Святослава. Важливо не повторювати матеріал попередніх уроків, дотичний до теми, але спиратись на нього. Заняття проводиться у вигляді послідовного опрацювання учнями завдань підручника і обговорення результатів їх виконання у загальному колі.

Під час *вступної частини* уроку вчитель запитує учнів, хто такий князь Святослав і що вони знають про його життя і діяльність. Він зазначає на неординарності цієї особистості, інтересі і неоднозначних оцінках його діяльності як сучасниками, так і істориками нашого часу. Він запрошує учнів глибше познайомитись з цією особою та сформулювати власне ставлення до нього.

На початку *основної частини* уроку вчитель зауважує, що Святославу Ігоревичу було лише три роки, коли він успадкував князівство від свого батька. До повноліття Святослава країною керувала його мати, княгиня Ольга. З малих років він готувався бути воїном і присвятив цьому майже все життя.

Далі він пропонує учням завдання:

«Спираючись на наведені фрагменти та ілюстрації, дайте відповіді на запитання: чому малолітній Святослав був присутній на полі битви? Як характеризує князя описаний літописцем епізод? Які риси характеру князя висвітлює другий фрагмент? Яка була зовнішність Святослава? Чи сталися зміни у життєвих цінностях князя з часів малолітства до його зрілості.»

Ілюструйте вашу думку прикладами тексту.

Поясніть, про які риси характеру князя свідчать слова автора, що Святослав нічим не відрізнявся від інших воїнів?

З «Повісті временних літ»

У рік 6454 [946]. Ольга з сином Святославом збрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська до купи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим. І сказав воєвода Свенельд і кормилець Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

З праці історика Льва Диякона

«Показався і Святослав, що приплив на ріці на скіфському човні; він сидів на веслах і веслував разом із наближеними, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його (князя Святослава) зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясно-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурим і диким. В одне вухо його була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одежа його була біла і відрізнялася від одягу його наближених тільки чистотою.»

3 «Повісті временних літ»

«Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

1.

2.

3.

1. Знак Святослава 2. Сучасна версія вигляду, вбрання і озброєння князя Святослава, виконана на основі письмових та археологічних джерел 3. Князь Святослав за описом Льва Діакона. Живопис Ф. Солнцева

Далі вчитель наводить слова радянського академіка Б. Рибаківа: «Походи Святослава а965—968 років є своєрідним єдиним шабельним ударом, що прокреслив на мапі Європи широке півколо від Середнього Поволжя до Каспію і далі по Північному Кавказу і Причорномор'ю до балканських земель Візантії.» і пропонує учням: «Спираючись на карту (розташована у підручнику) визначити основні напрями походів Святослава».

А потім, читаючи текст підручника учні складають таблицю «Походи Святослава»

Напря́м походів	Основні завоювання та перемоги	Результати та наслідки
Східні походи Святослава		
Балканські походи Святослава		

Для посилення емоційного впливу на учнів та нових аспектів характеристики Святослава вчитель запрошує учнів подумати над завданням:

Які думки, почуття викликає у вас промова Святослава? Як характеризує Святослава його поведінка щодо імператорських подарунків?

З «Повісті временних літ»

«Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді самі подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо»».

З «Повісті временних літ»

...і коли прийшли греки з дарунком, він сказав: «Введіть їх сюди». І прийшли вони, і поклонились йому, і поклали перед ним золото й паволоки. І сказав Святослав, убік дивлячись: «Сховайте». І отроки Святославові, узявши, все сховали, а послі цесареві повернулися до цесаря. І зівзав цесар бояр, і сказали тоді послані: «Коли прийшли ми до нього і піднесли дари, він і не глянув на них, а повелів сховати їх». І мовив один боярин: «Спитуй його ще один раз. Пошли ще йому оружжя». Вони ж послухали того і послали йому меч та інше оружжя. Іпринесли йому меч, і він, узявши, став любоватися ним, і хвалити, і дякувати цесареві.

І прийшли послані назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину». І послав цесар послів до Святослава, кажучи так: «Не ходи до города, а візьми данину, навіть яку ти хочеш», — бо він замалим не дійшов до Цесарограда. І дали вони йому данину, а він узяв і за вбитих, кажучи: «Рід його візьме». Узяв він також і дари многі і вернувся в Переяславець зі славою великою».

Таку ж мету переслідує і наступне завдання, пов'язане з якостями Святослава як воїна і полководця. Вчитель запрошує учнів:

Розглянувши ілюстрації:

1) *Опишіть труднощі, пов'язані із штурмом такої фортеці як Саркел. Якими знаннями і навичками, на вашу думку, повинен володіти той, хто намагається її взяти?*

2) *З якими словами звертався Святослав до вояків? Яким, на вашу думку, було їх ставлення до свого командувача?*

3) *Чому печенігам вдалося перемогти Святослава?*

Реконструкція Саркелу

Промова Святослава до війська

Останній бій Святослава з печенігами. Діорама у Хортицькому музеї козацтва

На завершення знайомства учнів з діяльністю Святослава вчитель повертає увагу учнів до внутрішньої політики князя, поставивши перед ними завдання: *На основі документа поясніть, у чому полягала сутність змін в державі, проведених Святославом?*

3 «Повісті временних літ»

«У рік 969. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — сrebro й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь». І мовила йому мати: «Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш іти од мене?». ... І по трьох днях померла Ольга. ... Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах. У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі. ... І взяли новгородці Володимира собі, і пішов Володимир з Добринею, вуєм своїм, до Новгороду, а Святослав — до Переяславця».

Формування позиції учнів щодо особистості князя Святослава і підсумків його діяльності завершується під час опрацювання низки фрагментів із документів із завданням: *Прочитайте оцінки діяльності князя Святослава істориками, оберіть ту, з якою ви погоджуєтесь, або сформулюйте власну і поясніть свої думки.*

- 1) **М. Грушевський:** «Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фігур між давніми руськими князями. ... Роль князя-правителя, голови держави зовсім сходиться на другий план перед войовничим ватажком. Це чистий запорожець на київському престолі...».
- 2) **Є. Голубинський:** він «не думав анітрохи про державу і, абсолютно покинувши її напризволяще, він мріяв тільки про те, щоб зрівнятися у славі з своїми норманськими предками, щоб шукати єдино військових пригод і військових доблестей»
- 3) **С. Корф:** він «здійснював війни і походи за найрізноманітніших приводів, іноді в цілях наживи, іноді з метою завоювань, іноді завдяки просто тому, що йому «не сиділося»

- 4) **Б. Рибаків:** в усіх діях Святослава «видно руку полководця і державного діяча, зацікавленого у піднесенні Русі і підсиленні її міжнародного становища. Походи Святослава були мудро задумані і блискуче здійснені. У всіх сучасників цей юний переможець викликав захоплення. Вороги-візантійці захоплювалися його мужністю і хоробрістю, наводили його промови, звернені до руських воїнів. Візантійський імператор, який спробував під час зустрічі здивувати київського князя блиском імператорського одягу, був сам здивований простотою і скромністю зовнішнього вигляду князя-богатиря».
- 5) **М. Котляр**«...князь за допомогою воєнних походів розв'язував життєво важливі для Русі справи взаємин з агресивними сусідами. В цьому він відрізнявся від інших середньовічних князів і королів хіба що тим, що був більш удачливим у війні. Та й про рідну землю Святослав турбувався не менше від своїх попередників».

Коли учні визначать власну точку зору вчитель запрошує їх дискусії з цього питання.

Підсумкова частина уроку проводиться за допомогою методу незакінченого речення:

« Сьогодні я дізнався (дізналась)...»

« На цьому уроці я навчився (навчилась)...»

« Тепер я думаю, що...»

РОЗДІЛ IV

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 8-МУ КЛАСІ

4.1. Методика проведення заняття на тему «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ОСНОВНИХ ВЕРСТВ СУСПІЛЬСТВА»

Загальний коментар

Це практичне заняття проводиться у вигляді роботи учнів в малих групах. У класі з 25–30-ма учнями вчитель на початку уроку створює 5 малих груп, кожна з яких одержує порцію інформації для опрацювання за відповідним завданням. Кожне із завдань пов'язане із повсякденним життям однієї з верств населення у процесі уроку учням пропонується ознайомитись з джерелами і на їх основі сформулювати відповіді на запропоновані питання. Питання всіх груп ідентичні. Порції інформації для різних груп приблизно однакові. На початку групової роботи варто нагадати учням про розподіл ролей під час групової роботи і необхідність дотримання регламенту.

Під час групової роботи варто слідкувати за активністю різних груп і надавати необхідну допомогу.

Перед початком групової роботи необхідно також попередити учнів, що у кожній групі відповідати під час презентації результатів мають 3–4 учня, які представлять частину результатів. Варто наголосити на необхідності звернення до інформації джерел під час презентації.

Хід роботи на уроці

У вступній частині уроку варто запропонувати учням згадати, які верстви населення мешкали в Україні у XVI ст.? У чому полягала різниця в їхньому становищі і правах?

Далі необхідно оголосити тему та очікувані результати уроку, а також пояснити учням загальний сценарій заняття і порядок оцінювання їхньої діяльності.

Основну частину уроку потрібно почати з об'єднання учнів у малі групи і постановки завдань кожній групі (вони мають бути подані у письмовому вигляді або виведені на екран). Кожна група також отримує матеріали необхідні для виконання завдання. Опрацювання завдань в групах займає до 15 хвилин.

Завдання для групи 1

Пригадайте, яке місце посідала шляхта у соціальній структурі суспільства XVI ст., які права мала та чим володіла.

На основі фрагментів тексту джерел й ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- одягу і харчування шляхтичів;

- їхнього побуту;
- сімейного устрою і виховання дітей.

Ісаак Ван де Блок «Шляхта» (1605)

Оригінальні жупани

Жіночі туфлі першої половини XVII ст. Національний музей Кракова.

Реконструкція танцю

Традиційний шляхетський одяг XVI ст..

1) Українські шляхтичі вбиралися за зразками іноземної моди, поєднуючи в одязі елементи самобутнього українського вбрання з польсько-литовськими та угорськими.

Чоловіче вбрання було барвистим. У тканинах домінували різні відтінки червоного, синього, зеленого кольорів. Його декорували мереживом, комірами із перлами, золотою тасьмою, сап'яном, вишивкою тощо. Одяг заможних городянок і шляхтянок вирізнявся, як і чоловічий, різноманітними дорогими тканинами.

Одяг знаті і князів шили з привізних тканин. Найпоширенішими були шовк, оксамит, парча, переткана срібною або золотою ниткою. Тканини червоних відтінків були привілеєм князів. Верхній теплий одяг виготовляли із вичинених шкур свійських тварин, а також диких — ведмедів, лисиць, вовків, куниць, соболів, горностаїв, білок, тхорів.

2) Відмінності в харчуванні вищих станів і простих людей спочатку була незначною. Представники суспільної верхівки, навіть князі, споживали, в основному, ті самі страви, що й люди нижчих станів. Ішлося переважно про різноманітність страв і більшу вишуканість в приготуванні. Страви значною мірою залишалися традиційними національними, хоч усе частіше відбувалися запозичення страв західної кухні. У раціоні можновладців переважали страви з дичини, іноді навіть м'ясо лебедів, голубів, павичів, яких спеціально для цього розводили. Відмінності полягали також у вживанні дуже дорогих тоді приправ (перець, шафран, імбир, мускат, гвоздика), імпортованих ласощів та вин, що їх завозили купці. Заможні верстви населення вживали їжу з вишуканого посуду — порцелянового чи майолікового, який завозили з далеких країн. Такий посуд мав вигадливу форму, прикрашався золотом і коштовним камінням.

3) Життя шляхетського двору-садиби гуртувалося навколо членів шляхетської сім'ї. Глава родини мав необмежену владу щодо кожного мешканця двору, зокрема і до членів власної сім'ї. Зазвичай після весілля чоловік перевозив дружину до свого маєтку (у ті часи це називалось «переносини»), який слугував майновим підґрунтям нового подружжя. Дружина, у свою чергу, приносила в дім чоловіка «посаг», який складався з грошей, рухомого майна (худоба, коштовності, посуд, постільна білизна, одяг) і челяді.

Оскільки в ті часи смертність дорослого населення була високою, мало місце явище багатощлюбності. Так, в одній родині часто проживали діти від попередніх шлюбів, як малолітні, так і дорослі — ті, які ще не створили власної сім'ї.

4) Коли дитина починала говорити, її одразу ж навчали молитися та хреститися... Шляхетним хлопчикам і дівчаткам прищеплювали такі чесноти, як християнська любов до ближнього, відданість Батьківщині, беззаперечний послух батькам, шанування законів і влади, які встановлені від Бога для дотримання порядку. Кожний шляхтич із дитинства пам'ятав, що він має *«зберігати повагу до старших, дотримуватися братерства з рівними і ласкавості та поблажливості до нижчих»*.

Завдання для групи 2.

Пригадайте, яке місце посідала духовенство в соціальній структурі суспільства XVI ст.. З яких груп воно складалось та чим володіло?

На основі фрагментів тексту джерел й ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- наслідків Люблінської унії для православної церкви;
- становища православного духовенства і церкви у цей період;
- ставлення простих українців і шляхти до православної церкви.

І. Потій

К. Терлецький

1) Духовенство оформилося в самостійний стан. Воно поділялося на біле — парафіяльні попи (священнослужителі та допоміжний персонал) і чорне — ченці, які жили в монастирях. Білому духовенству дозволялося одружуватися, але тільки один раз упродовж життя: «вдівці священники та дякони не могли одружуватися вдруге й служити, мали приймати чернецтво й дотримувати заборони в служінні». Чорне духовенство (ченці) давали обітницю безшлюбності.

2) Історик Н. Яковенко зауважує: *«Хоча руських храмів... було незрівнянно більше, ніж костьолів..., однак православні храми, зважаючи на неадекватність своїх парафіян, безумовно поступалися католицьким».*

3) Люблінська унія посилила процес окатоличення та ополячення української еліти. І хоча мотиви тих, хто переходив у католицьку віру, були різними (для одних — це шлях до привілеїв і посад, для інших — урівняння в правах з поляками, для деякого — прилучення, як вони вважали, до більш розвиненої культури), наслідок для православ'я був один — різке зведення каналів матеріальної підтримки. Адже саме князі та багаті роди свого часу будували храми, фінансували монастирі, відкривали школи при церквах.

4) На українських землях тривав процес занепаду православної Церкви. І виявилось це не в нехтуванні віри: прості люди дотримувалися православ-

ної віри, вважали її за віру батьків та дідів і всіляко боролися за неї. Однак, на превеликий жаль, верхівка духовенства перетворювала митрополії і особливо єпископати в об'єкти боротьби з метою вигоди. Часто єпископські кафедри давали як нагороду за різні заслуги. Бувало, що православні церкви передавали католикам.

5) У постановах православного Собору 1509 р. зазначалось:

- наказ висвячувати у священники лише достойних кандидатів за свідченням духовника та традиційним розшуком про моральність їхнього життя. Недостойних не поставляти навіть за наказом державця. В останньому випадку передбачалося скликати архієрейський собор при митрополиті й повідомляти владу про недостойність надісланого кандидата;
- єпископи зобов'язувалися «не віднімати без вин» церков та монастирів у священників та ігуменів. У разі неправедного життя чи недбалої служби єпископ мав тимчасово забороняти такому отцеві служіння, й лише коли той не виправиться, відлучати його соборно.

6) У розглядуваний період під впливом церкви дедалі більше утверджуються в побуті пости, яких, між тим, прості люди ще суворо не дотримувалися (так само як і святкування неділі). Католики дивувалися суворості православних українців, зокрема С. Ф. Кльонович писав:

*Дивно, одначе, як руси дотримують довгого Посту,
Перед святами вони ходять тверезі завжди.
Голод тамують у них не м'ясом, а їжею тою,
Що її поле дає і невеличкий город.
Ріпу, капусту, салат і гриби вони в піст споживають,
Квас заступає тоді інше всіляке питво.
А молока, ані м'яса тоді не годиться торкатись,
Жодного жиру у піст руси у рот не беруть.
Отже, у піст молоко збережеться й телятко буяє...*

Завдання для групи 3.

Пригадайте, які верстви населення проживали в містах у XVI ст., які права мали та чим володіли.

На основі фрагментів тексту джерел і ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- взаємин городян і королівської влади;
- їхнього одягу і сімейного устрою;
- традицій і свят.

Їжа городян

Міщани XVI ст.

1) У 1529 р. Сигізмунд I підтвердив привілей міщанам Києва, яким заміською громадою визнав право брати деревину для будівництва та на дрова в державних лісах навколо Києва... Коли 1556 року міщани поскаржилися Сигізмундові II Августу на намісника митрополита, печерського архимандрита, а також князів і панів, які поблизу Києва мають свої пущі, а дерево для будівництва та на дрова брати їм не дозволяють, вимагаючи з них за це сплати певної суми грошей, король дозволив їм рубати ліс «во всех пущах митрополичих, архимандритовых, княжеских и панских» у межах трьох миль (15–20 км) навколо Києва.

2) Міські мешканці носили сорочки та штани з вузьким кроєм. Теплим одягом слугували сукняні свити і кожухи. Кожухи городян шили із дешевого в ті часи хутра ведмедини, козини, а свити — із сукна домашнього виготовлення. Міські чоловіки вдягали шкіряні рукавиці й плетені шкарпетки. Також міщани, як і селяни, носили шапки, але із різноманітніших тканин.

Убрання селянок і міщанок тоді мало чим різнилося: полотняна сорочка; поясне вбрання з однієї чи двох вовняних або полотняних пілок; нагрудне вбрання — літник. Овальну горловину сорочки декорували каймою й вишивкою. Верхнім одягом селянок й мешканок міст слугували свити з довгими рукавами. Головними уборами жінок були чепець і убрус, який мав прямокутну форму, який накидали на голову й скріплювали під підборіддям (або його кінці вільно опускали на плечі).

3) Схід вплинув на харчування всіх верств населення. Уважається, наприклад, що вареники й голубці прийшли з Китаю за посередництвом близькосхідних народів. Цілком природно, що татарські страви були відомішими в Україні, аніж далі на захід. Особливо це стосується Запорозжя й Буковини, українських осель Причорномор'я.

4) Упродовж XV–XVI ст. сім'я в Україні була патріархальною. Голові сім'ї — чоловікові, корилася дружина, яка мала бути вірною і слухняною. Жінка весь час перебувала під чиеюсь опікою: доки не вийде заміж, нею опікувалися батьки. У разі їхньої смерті дівчину брали до себе найближчі родичі, а коли вона виходила заміж, нею вже опікувався чоловік.

Однак закон охороняв життя, здоров'я, честь і особисту недоторканість жінки. За статтями Литовського статуту штраф за поранення жінки та її вбивство (штраф і ув'язнення) стягувалися у подвійному обсязі, у порівнянні з такими самими випадками, коли жертвами були чоловіки. Причому це положення поширювалося не тільки на шляхтянок, а й на жінок з простого стану.

5) Із запровадженням Магдебурзького права у містах України утверджуються й нові традиції та обряди. Так, загальноміські святкування проводили переважно в дні головних християнських свят: відбувалися церковні служби, врочисті процесії, марші озброєної міської сторожі. Острозький літописець повідомляв про урочисту процесію на Великдень: «На воскресеніє Христова, гдихристияне тріумфують, утішаються, вихваляють Господа, воскресшаго із мертвих, ішли священници всі сокрести от замкової церкви до храму воскресенія Христова на Новое місто і людей множество великеє було.»

Члени цехів ... одягалися у святкове вбрання, відмінне для кожного об'єднання, несли прапори, геральдичні знаки, різнокольорові свічки великих розмірів («ставники»).

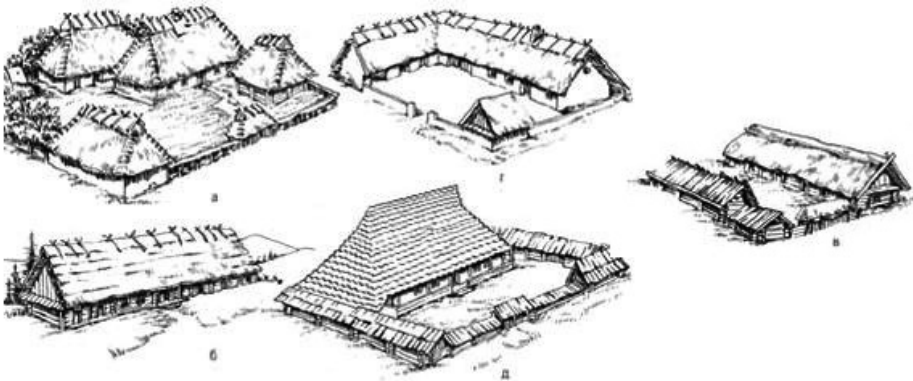
До нових загальноміських урочистостей належали і вибори органів міського самоврядування, які відбувалися переважно в дні певних християнських свят після новорічного циклу. Вони супроводжувалися святковою церковною службою та биттям у дзвони. Окрім загальноміських свят, відбувалися й цехові урочистості, церковні та колективні святкові трапези, зокрема храмові.

Завдання для групи 4.

Пригадайте, яке місце посідали селяни в соціальній структурі суспільства XVI ст. Які права мали та чим володіли?

На основі фрагментів тексту джерел й ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- житла і побуту селян;
- їхнього одягу та харчування;
- традицій і свят.

О. Сластіон. Проводи на Січ (фрагмент)

1) Садиби селян відповідно до розміру наділу найчастіше набирали форми видовженого прямокутника. До складу садиби належав житловий будинок, комори, стайня, хлів, курник, «холодник» та інші будівлі й огорожа. Усі будівлі були дерев'яні, найбільша з яких — комора. Іноді їх було дві або три. Можливо, комори були прибудовані до хати.

Переважна більшість жител прямокутні, орієнтовані за сторонами світу. Усі приміщення в хаті найчастіше розміщувалися в такій послідовності: хата — сіни, хата — сіни — комора, хата — сіни — хата. Житлове приміщення завжди у плані наближене до квадрата. Площа в середньому сягала 20—30 м². Печі укладали глинобитні, однак іноді — з каміння. Усюди в Україні, за винятком деяких районів Карпат і Полісся, хати білили. Білі стіни добре гармоніювали з сірим солом'яним або дерев'яним дахом. Усередині хати стіни також біли, прикрашали витинанками, запашними травами.

2) Шведський посол К. Гільдебрант писав, що в хаті селянина стояла велика піч, де пекли й варили, а зверху на ній, на овечих шкурах (на старих кожухах), спали діти та челядь, а господар з господинею — на підвищеному тапчані.

3) У хаті біля стін стояли ослінчики¹², а вздовж тієї стіни, де стояла піч, робився піл, який замінював ліжко. У покутті біля образів стояв довгий та вузький чисто вимитий стіл, покритий у заможних килимом, а у бідних — рядном.

4) Здавна в харчуванні українців головну роль відігравали страви із зернових, хліб і хлібні вироби. Маємо згадки про каші з проса, ячменю, вівса, пшениці, гороху, сочевиці, гречки. Хліб випікався переважно з житнього

12) Невеличкі переносні лави

борошна, рідше з ячмінного або з домішками ячменю та вівса, хоча відомий був і білий хліб з пшениці.

В українській кухні багато овочевих страв: насамперед з капусти, буряків, моркви, пастернаку, ріпи. Варили капустак та борщ. Капусту й огірки їли свіжими і квасили, гарбузи та інші овочі йшли в начинку для пирогів. Багато споживали фруктів і ягід як свіжих, так і сушених та для начинок, квасів, узварів. Навесні в їжу широко йшла зеленина — лобода, кропива тощо.

Посуд, у якому готували їжу і з якого їли, був керамічним, дерев'яним. Він був досить простим, але зручним у користуванні і часто оздобленим традиційним орнаментом (ліпним, різьбленим, мальованим), пов'язаним зі світоглядними уявленнями.

5) Убрання селян упродовж тривалого часу був традиційним. Воно, як і раніше, виготовлялося із полотен і сукон домашнього вироблення, з овечих шкур, козячого чи вовчого хутра. Селян носили полотняні сорочки й штани. Різновидом верхнього одягу була сукняна свита. Взували чоботи, личаки та постолі зі шкіри. Одягали їх на в'язані шкарпетки — «копитця», або онучі, якими обвивали ноги. На голову вбирали повстяний ковпак.

Жіночий селянський одяг представлений довгою полотняною сорочкою, вовняною обгорткою, плахтою, запаскою, фартухом. Святкову сорочку оздоблювали вишивкою або тканням. Поясне вбрання — обгортка, являло собою прямокутний шматок чорної або вишневої тканини, якою обгортали стегна. У документах з XVI ст. згадується плахта — два полотнища, зшиті до половини довжини. Поверх одягали фартух-попередницю.

6) У селах зберігалась аграрно-календарна обрядовість. У своїй основі це були язичницькі обряди, пов'язані з культурами рослинності, відмирання природи восени та її воскресіння навесні. Весну і Новий рік зустрічали веселими святковими діями, піснями, іграми. Святкували язичницького козла, відбувалися колядування та схожі з ними волочильні обходи. Купальськими ритуалами й Зеленими святами, присвяченими сонцю, літньому сонцевороту й розквітові природи, завершували величну містерію весняних ритуалів. Серед літа відправляли обряди, спрямовані на охорону дозріваючих плодів та забезпечення багатого врожаю, а наприкінці літа відзначали свято нового врожаю, з яким були пов'язані жнивварські обряди.

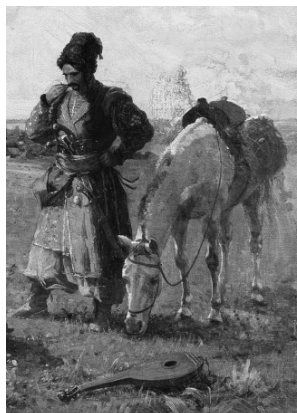
Водночас ці обряди дедалі частіше узгоджувалися з днями святкування християнських святих. Наприклад, купальські обряди — з днем Різдва Іоанна Предтечі. Із дохристиянськими колядами поєдналися різдвяні пісні, колядування — із зірками і вертепом.

Завдання для групи 5.

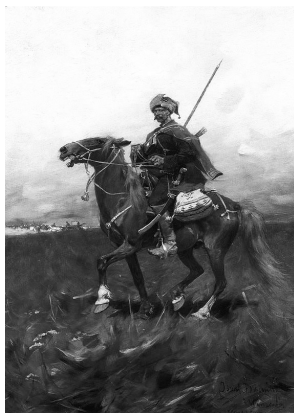
Пригадайте, яке місце посідали козаки в соціальній структурі суспільства XVI ст. Які права мали та чим володіли?

На основі фрагментів тексту джерел і ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- способу життя козаків;
- їхнього одягу та харчування;
- традицій і свят.

О. Сластіон.
Проводи на Січ
(фрагмент)

Й. Брандт.
Кінний козак

О. Кулаков.
Козак Мамай

1) Повсякденне життя січових козаків мало певний розпорядок. Козаки прокидалися на світанку, вмивалися холодною джерельною чи річковою водою. Далі читала вранішню молитву, а після неї йшли снідати, де їм подавали гарячу їжу. між сніданком та обідом кожний козак мав вільний час. Дехто давав лад своїй зброї, хтось об'їжджав коня, інші вправлялися у стрільбі, деякі просто відпочивали:

Час до вечері козаки проводили так само, як і перед обідом. Після заходу сонця козаки вечеряли гарячою стравою у своєму курені. Після вечері хтось лягав спати (взимку спали в куренях, а теплої пори року — просто неба), деякі розважалися грою на музичних інструментах (кобзах, скрипках, ваганах, лірах, цимбалах, сопілках тощо) та танцювали. Хтось розважався грою у карти. Поширеною була гра «чупрундир», де переможець стільки разів смикав переможеного за чуба, скільки очок у того залишалося в картах.

2) Меню запорозьких козаків не вирізнялося розмаїттям та калорійністю. На стіл зазвичай ставили *соломаху*, яка являла собою густе зварене на воді житнє борошно. Могли подавати і *тетерю*, тобто те саме житнє борошно, але зварене на квасі. Подавали так звану *щербу* — рідка борошняна страва на риб'ячій юшці. Також готували страви із пшона.

Якщо, окрім звичайної їжі, козакам хотілося поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками та іншими смачними стравами, вони мусли купувати відповідне продовольство за власні кошти. Для цього козаки об'єднувалися в артіль та в складчину купували необхідні продукти на базарі і передавали їх курінному кухареві. Улюбленими стравами запорож-

ців були також свинина, мамалига (просяна чи кукурудзяна каша), яку їли з бринзою (солоним овечим сиром) або з пастромою (висушеною на сонці бараниною), загреби (коржі, виготовлені на печі, яку загірбали гарячим попелом) тощо.

Приготуванням страв для козаків займалися курінні кухарі з помічниками, яких набирали з молодих козаків. До обов'язків помічників входило чищення казанів та миття посуду, принесення на кухню води тощо. Напої пили із дрібних металевих чарок, а частіше — з дерев'яних «михайликів» (кружок), місткістю у три-п'ять чарок.

Після обіду козаки дякували Богові, а потім курінному отаманові та кухареві. Козаки залишали дрібні монети для купівлі продуктів на наступний день і залишали курінь. На зібрані гроші кухар купував необхідні харчі, та якщо їх не вистачало, то курінний отаман мусив додати з курінної скарбниці.

3) Верхнім сукняним вбранням козаків були каптани з навісними петлями, що застібалися на кулясті олов'яні, срібні, золоті гудзики тільки на грудях. Штани у цей час у козаків були не такими широкими, як у XVIII ст. Їх заправляли в чоботи так, щоб добре видно було хляви з вирізаною узором лінією верха. Каптани підперізували поясом з тканини, виборні козаки — шкіряним поясом, до якого привішували шкіряну сумку. Із додатків до одягу ще відомі шкіряні гаманці, капшуки для тютюну, шкіряні футляри для ножів, ложок, виделок.

На голову одягали невисоку округлу шапку зі смушевою фігурною облямівкою над чолом або гостроверху сукняну шапку, по низу облямовану хутром.

4) На великі свята, такі як Різдво чи Великдень, запорожці протягом тижня ходили вітати кошового отамана, суддю, писаря та осавула, приносячи їм подарунки, а ті у відповідь частували їх різними напоями. Під час пригощання стріляли з гармат.

Під час менш важливих свят січовики розважались кулачними боями. Кулачні бої іноді так розпалювали козаків, що траплялися випадки каліцтва і навіть смерті. Ще однією розвагою запорожців були своєрідні «лицарські турніри», на яких вони вдосконалювали володіння холодною зброєю.

5) Документи свідчать, що жінки заможних козаків і полкової старшини у час довгої відсутності своїх чоловіків у справах служби неодноразово брали у свої владні руки велике і складне господарство. Ще більші сімейні та господарські обов'язки лягали на плечі простих жінок. В українських народних прислів'ях та приказках про добру, вірну дружину зафіксовано повагу до жінки, до її розуму, визнання її особливого становища в українській сім'ї: «Найкраща і найліпша спілка — то муж і жінка», «З доброю дружиною горе не горе, а щастя вдвоє», «Нема ліпшого друга, як вірна супруга», «Без жінки так, як без ума», «Без жінки — як без рук», «В хаті жінка три кути держить, муж — четвертий».

Після завершення роботи учнів в малих групах запропонуйте їм перейти до презентації результатів групової роботи. Визначте, що кожна група має на

презентацію до 5 хв.. за які 3(4) члена групи мають дати відповідь на поставлені запитання. Щоб забезпечити активність класу під час презентації груп, запросіть їх до оцінювання доповідачів за критеріями:

- 1) відповідність виступу темі, груповому завданню — 0–4 бали
- 2) логічність, послідовність викладу — 0–4 бали
- 3) опора на джерела — 0–4 бали.

Після презентації кожної групи запрошуйте 1–2 учнів оцінити виступ кожного з учнів. Дайте зворотній зв'язок і виставте кожному учневі оцінку (вона може співпадати або не співпадати з оцінкою однокласників). Якщо вона не співпадає — поясніть свою думку класові.

Активність учнів у взаємооцінюванні врахуйте під час виставлення оцінок.

У заключній частині заняття обговоріть з учнями у загальному колі:

які зміни відбулись у житті різних верств населення у XVI ст.? З чим вони були пов'язані?

- Що нового ви дізналися про повсякденне життя мешканців України в XVI ст.?
- Що для вас виявилось найбільш несподіваним і цікавим?
- Що ви розповіли б про це заняття своїм друзям?

4.2. Методика проведення практичного заняття на тему: «УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО»

Загальний коментар

Готуючись до проведення цього уроку вчителю треба врахувати, що на занятті використовуватимуться як історичні джерела, так і спеціально сконструйовані навчальні тексти, основними прийомами роботи будуть індивідуальне спрямоване (з пошуком відповідей на поставлені питання) читання тексту, робота в парах, обговорення питань у загальному колі.

Наприкінці уроку вчитель організовує обговорення в загальному колі досягнутих учнями результатів класної роботи. Для цього вчитель має визначити 3–4 питань які будуть покладені в основу такого обговорення.

Дане практичне заняття проводиться за планом:

1. У чому проявлялось військове мистецтво козаків
2. Які були традиції козацтва
3. Чим вирізнявся козацький побут

Хід уроку

Починаючи урок, учні мають згадати за запитаннями вчителя, що вони вже знають про козацтво. Варто також звернути увагу школярів на те, якою була роль козаків у історії України в цілому і чому так важливо знати про них більше.

Основна частина уроку починається з опрацювання тексту та джерел (відповідно до першого пункту плану) за наступним завданням: *На основі тексту та джерел визначте, які роди військ створили козаки і чим вони були озброєні.*

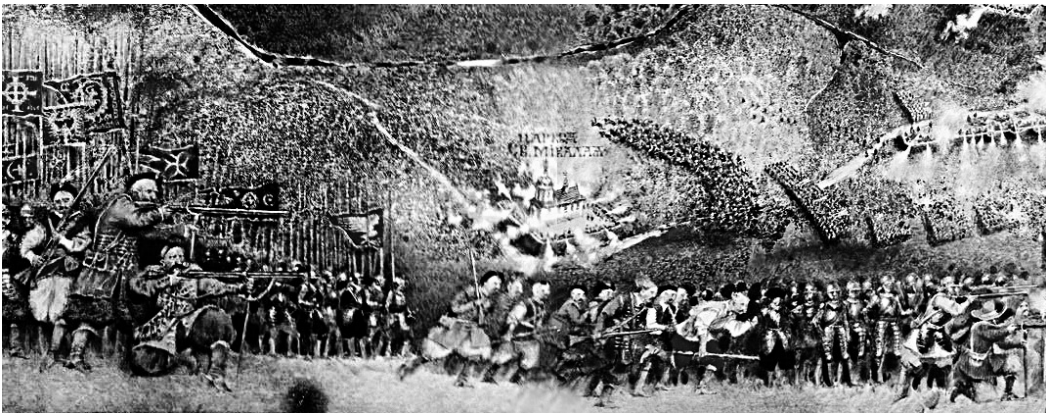
Далі учням пропонується прочитати підібраний вчителем текст та відповідні джерела.

Текст

Запорозьке військо поділялось на піхоту, кінноту, артилерію. Козаки-піхотинці здобули неперевершену славу в Європі. Піхота майстерно билася з ворогами на суходолі, шикуючись, як правило, у три шеренги. Перша — стріляла, друга — подавала, а третя — заряджала рушниці. Запорозька піхота воювала і на морі у складі славнозвісних вітрильно-веслових козацьких флотилій.

Кіннота в запорожців була менш чисельна за піхоту, але і її дії відзначалися військовою майстерністю. Запорозька кіннота вела наступ так званою «лавою», шикуючись півколом, атакуючи в такий спосіб ворога не лише з фронту, а й з флангів.

Козаки були озброєні шаблями й списами, а також вогнепальною зброєю — мушкетами, пістолями, самопалами, рушницями. Запорожців називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також келепи (бойові молоти), якірці та рогульки — їх застосовували проти ворожої кінноти. Артилерія Запорозького війська складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів (легких гармат). Деякі з них мали вертлюги, які прикріплювали до бортів човна або судна. У XVI та в першій половині XVII ст. козацтво, хоча в меншій кількості, ніж рушниці, використовувало луки. Адже лук стріляв набагато швидше за рушницю, тож один лучник міг доволі ефективно прикрити десяток козацьких стрільців під час заряджання вогнепальної зброї.

Козаки у складі польського війська ведуть бій з турками під під Хотиніом (фрагмент картини Павла Татаринова «Хотинська битва»)

Окрім зброї і належної амуніції, кожен вояк мав сокиру, косу, лопату, шнури і таке інше, щоб насипати вали й будувати укріплення, а також зв'язувати вози в табір. На кожні 5–10 козаків був один віз, який перевозив зброю, боеприпаси, продукти, фураж для коней, лопати, сокири, пилки та інше. На окремих возах перевозили гармати.

Козацька зброя: ручна зброя, порохівниці, артилерія (фальконети та ожига-багатоствольна гармата)

Після обговорення відповідей у парах, кілька пар представляють свою точку зору.

Далі вчитель пропонує учням наступне завдання: *На основі тексту та джерел схарактеризуйте тактику Запорозького війська.*

Для опрацювання учні запрошуються до читання таксту і документів та аналізу ілюстрацій. Школярі можуть працювати в парах чи малих групах, однак у такому випадку варто розподілити між ними матеріал: або за джерелами (текст, документи, ілюстрації) або за тактикою боїв на суходолі та на морі. Можна також працювати над завданням фронтально: читаючи текст фрагментами і послідовно обговорюючи кожен з них, а потім аналізуючи інші джерела.

Текст має містити відповідну інформацію та відомості.

Текст

Похідний порядок козацького війська будувався за всіма правилами тогочасного військового мистецтва. Першим рухався козацький розвідувальний загін, який вислав на відстань до 6 км розвідувальні роз'їзди. За розвідувальними загонами на відстані 4–6 км рухався передовий загін кінноти, який теж вислав на відстань до 6 км фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки.

На відстані 11–15 км за передовим загonom йшли під захистом табору головні сили війська. У свою чергу від табору на відстані 2–3 км вислали дозори фронтальної і бокової сторожової охорони. Козаки добре вміли будувати земляні укріплення. Вони блискавично споруджували вали, засіки, шанці, редути.

Під час битви у центрі бойового порядку ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах піхота ставала в три шеренги і ведучи невпинний вогонь з гармат та мушкетів, підтримувала атаку кінноти. Між окремими піхотними підрозділами ставили легкі гармати.

Запорожцям були відомі досить складні бойові прийоми: лава або розгорнутий стрій; батовий або тришеренговий при обороні; триангула, тобто трикутник; атака колонами. Навальний обхват ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вміле використання рельєфу місцевості — характерні риси військового мистецтва запорозьких козаків.

З кінця XVI ст. козаки здійснювали фактично щорічні морські походи, нерідко й по кілька разів. До таких походів козаки готувалися централізовано, спочатку збирали припаси, зброю, будматеріали. Якщо в XV–XVI ст. козаки билися з турецькими кораблями в дніпровських плавнях, то вже в XVII ст. чайкам доводиться зустрічатися з турецькими ескадрами у відкритому морі.

У плавнях козаки нападали, зазвичай, із засідки, ховаючись в очереті, у морі — намагалися наблизитися до ворога непомітно вночі або проти сонця. Якщо такої можливості не було, атакували подібно до кінної лави. Під час атаки частина вояків сідала за весла, а частина вела стрільбу, козаки максимально використовували рушнично-артилерійський вогонь проти живої сили противника. Наблизившись до ворожого судна, козаки брали його на абордаж.

Утративши фактор раптовості, козаки змінювали тактику. Вони причалювали до пустельних берегів, відсиджувалися там, а вже потім, із суходолу, брали «на шаблю» якесь турецьке місто, громили його берегові гарнізони, які очікували нападу з моря. У здобутих містах запорожці довго не затримувалися, швидко вантажили трофеї і виходили в море.

Коли розвідка сповіщала про турецьку засідку на Дніпрі, то козаки притоплювали свої «чайки», залишали біля них кількох джур і досвідчених «товаришів», а самі вирушали в обхід. За потреби, уже через кілька днів козацький флот знову поставав у повній силі.

Турки намагалися уникати бою з козаками поблизу берегів, оскільки тоді маневреність чайок залишала для них мало шансів на перемогу. Коли ж випадало зіткнутися у відкритому морі, то запорожці починали «крутити веремію». Вони на повній швидкості підходили до турецьких суден, давали залп із гармат і рушниць, а тоді відходили. Маневр повторювали вдруге, втретє, але вже з інших позицій. Траплялося, що всією армадою атакували тільки один турецький корабель, завдаючи йому значних пошкоджень. Оговтавшись, турки готувалися до «веремії», а козаки вирішували дати вирішальний бій.

Нерідко захопивши кілька турецьких суден, вони використовували їхню вогневу міць супроти противника, примушуючи його відступати. Коли ж цього досягти не вдавалося, то самі налягали на весла й тікали.

Турки постійно влаштовували різноманітні засідки, аби захопити козаків, коли ті поверталися з походів. Однак уникнути цього дозволяла добре налагоджена розвідка, яка знала практично про всі наміри ворога. Коли ж на вході до гирла Дніпра турецьку оборону прорвати не вдавалося, козаки знаходили поблизу Очакова затоку й волоком перетягували кожну «чайку» через суходіл, після чого через 2–3 дні опинялися вище турецької засідки і поверталися на Січ.

Дмитро Яворницький про тактику козаків

Табором рухалися запорожці, переслідуючи ворога у відкритому степу; табором виходили вони на бій і табором захищалися від натиску неприятеля. Мовою козаків, табором звали чотирикутний чи круглий ряд возів, розташованих певним чином для захисту війська, яке булов сердині укріплення; у німців цей спосіб звався вагенбургом.

Щоб улаштувати табір, козаки ставили кілька возів у ряд, скріплювали їх колесо до колеса залізними ланцюгами, піднімали вгору, мов списи, оглоблі, а всередині, між возами, робили так звані долки, тобто глибокі улоговини, покутах ставили гармати і замкнувши таким укріплення піхоту, а часом і кінноту, стійко й мужньо відстрілювалися з нього, мов із найміцнішої фортеці.

Іноді навколо табору запорожці робили ще рови, вали і вовчі ями. ... У влаштуванні таких таборів запорізькі козаки, засвідченням сучасника, були справді неперевершеними майстрами.

П'єр Шевальє про тактику козаків

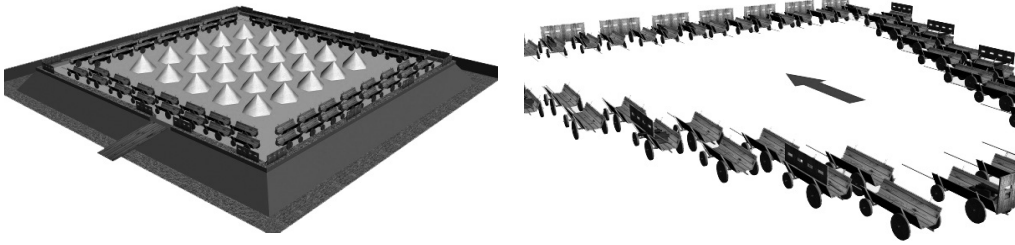
Щодо способу ведення війни на суходолі, то козаки ліпші піхотинці, ніж кіннотники; вони витривалі й невтомні, підкоряються своїм керівникам, з надзвичайною вправністю виконують земляні роботи та укріплюються не лише за допомогою шанців, а також використовують свої вози на марші. Вони такі сильні за цими пересувними укріпленнями, конче потрібними на безлюдних степах, де раз у раз насакають татари, що тисяча козаків, захищена так, чинить опір шести тисячам невірних, які зовсім не злязять з коней і яких затримує будь-який рів чи найменша перепона.

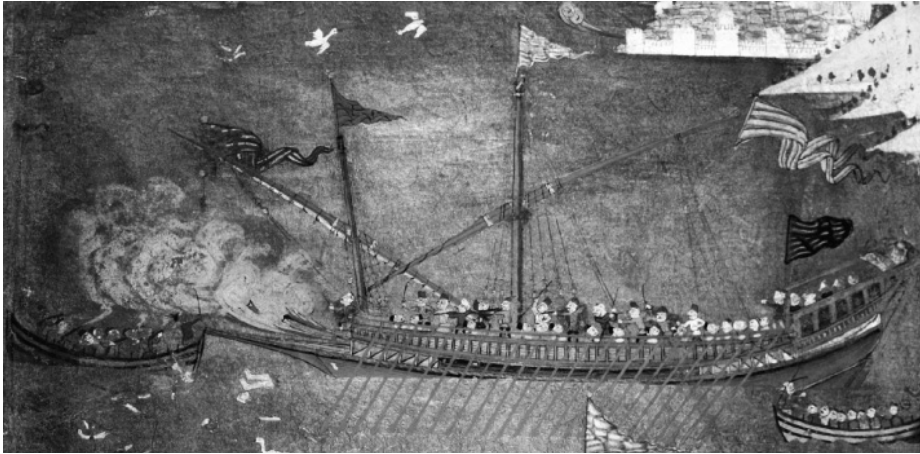
Тришеренговий бойовий порядок козацьких мушкетерів у битві під Берестечком;

Барельєф з абатства Сен-Жермен у Парижі

Стационарний та пересувний козацькі табори

Напад чайок на турецьку галеру (зображення XVII ст.)

Переходячи до другого пункту плану уроку «Які були традиції козацтва» вчитель має поставити учням відповідні запитання. Серед них можуть бути такі: *Про які звичаї та традиції козаків ви дізнались з документів? Які з них ви б вважали за потрібне відродити сьогодні?*

Далі учні працюють з підібраними вчителем джерелами:

Олеся Товт про традиції і звичаї козацтва

У давнину, щоб стати сином Січі, треба було пройти обряд посвячення, який складався з урочистої присяги на вірність братам-козакам і народу та Богу. ...Далі йому належало навчитись військовій справі і правил поведінки, такого собі кодексу запорожця... Тільки після опанування військових хитрощів його приймали у козаки-запорожці, але для цього він мав витримати низку випробовувань, як-то споживання якоїсь бридкої їжі, додання порогів на Дніпрі на човні, скакання на коні, що має лиху вдачу тощо. ...

А ще козака визначали до січового куреня і через обряд він отримував нове ім'я. Можна сказати, що чи не кожному дію козацтва мужні чоловіки обставляли обрядовістю. Музикою і салютом з гармат козаки стрічали оголошення про початок битви чи походу, прапором позначали початок і кінець битви, а після кожного походу на Січі лунали церковні дзвони — службою в храмі козаки поминали братів, що не повернулися з війни та дякували за успішні маневри.

... на Різдво чи Великдень влаштовували чоловіки на Січі кулачні бої, а на Водохреще урочисто салютували з гармат і рушниць. ...З голосного бою у мідні інструменти та виносу січового прапора, поклонів старшин і козаків розпочинались ради. Якщо кошовий отаман чи старшина під час ради мав скласти повноваження, то біля прапора на шапку складав булаву, яку потім товариші вручали його послідовнику. Новоспеченому кошовому належало спочатку двічі відмовитись від честі і тільки на третій раз прийняти зброю з рук козаків...

Французький мандрівник Жан Бенуа Шерер про звичаї і традиції запорожців (1788 р.)

Запорозькі козаки носять як відмінний знак на маківці голови чуб, великий, наче жмуток пір'я. Решту голови вони голять... Якщо один козак має таку злостивість, що вб'є другого з умисним наміром, то його кладуть на тіло вбитого і їх ховають в одній могилі. Цей звичай зберігався в запорозьких козаків аж до кінця їх існування.

В запорожців курені стоять завжди відчинені. Будь-який мандрівник чи перехожий може туди зайти і з'їсти все, що він знайде їстівного, якщо навіть нікого немає вдома. ... але він не може нічого забрати з собою, ... бо існує священний принцип недоторканності будь-якої речі, що знаходиться в курені.

З цього принципу, ...впливає обов'язок для того, хто знайде яку-небудь річ на Січі, прив'язати свою знахідку до високого стовпа й лишити її там протягом трьох днів, після того, якщо не з'явиться її власник, він може вважати її своєю. Та якщо він забере річ, не виставивши її на огляд, і не відкриється, тоді його самого прив'язують до високого стовпа посередині майдану й кладуть поряд чимало кияв. Кожен, хто проходить повз прив'язаного, повинен узяти кия і тричі вдарити винного. І якщо навіть перший удар стане смертельним, то ніхто не докорятиме, а всі негайно схвалють цю дію оплесками.

Дмитро Яворницький про традиції козацтва

Поряд із гостинністю й привітністю запорозькі козаки ставили особисту чесність щодо ворогів православної віри як на війні, так і у себе на запоріжжі. «Хоча в Січі, — розповідає католицький патер Китович, — жили люди різного стану — втікачі й відступники від усіх релігій, але там панувала така чесність і така безпека, що приїжджі з товарами чи за товарами, чи за якимись іншими справами люди не боялися й волосини втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. Будь-який злочин проти чистішої чесності, гостя чи січового мешканця негайно карали смертю».

... воєнну здобич запорозькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська.

Козацький суд

Артур Орльонов. Козаки на привалі

Починаючи роботу в класі над третім пунктом плану уроку «Чим вирізнявся козацький побут» вчитель може поставити учням таке завдання: *Опрацювавши наведені матеріали, опишіть зовнішність, житло, одяг, їжу козаків, їхні способи лікування, господарську діяльність.*

Далі учні працюють з текстами документів та ілюстративним матеріалом:

Дмитро Яворницький про головні риси і побут запорізьких козаків

За описами сучасників, вони переважно були середнього зросту, плечисті, ставні, міцні, сильні, на обличчі повні, округлі, а від літньої спеки й степового повітря смагляві.

З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем на тім'ї, у смушковій гостроверхій шапці, вічно з люлькою в зубах, справжній запорожець завжди дивився якимось похмуро, спідлоба, сторонніх зустрічав спочатку непривітно, вельми неохоче відповідав на питання, але згодом помаленьку лагіднішав, обличчя його під час розмови поступово веселішало, живі проникливі очі засвічувалися вогнем, і вся його постать дихала мужністю, молодечтвом, заразливою веселістю й неповторним гумором.

Запорожець ... був здоровим і вільним від хвороб, умирав більше на війні, ніж дома...

Життя запорізьких козаків у самій Січі й життя в зимівниках та бурдюгах значно різнилися одне від одного. В Січі жили нежонаті козаки: січовики за своїм життям і чистотою звичаїв, згадує очевидець, вважали себе мальтійськими кавалерами, тому зовсім недопускали в Січ жінок, будь вона навіть матір'ю чи сестрою або сторонньою для козака жінкою.

... Січовий козак зовсім не був хліборобом чи торговцем: обробляти землю за безперервної війни він не міг; займатися торгівлею вважав принизливим для себе. ... При такому погляді на честь січовому козакові залишалося одне заняття — війна, а в мирний час веселощі й широкий розгул.

Цілковіт інакше складалося життя козаків-зимівчан, котрі жили у степу. Зимівниками на запоріжжі називали невеликі хутори, чи фільварки, в яких «мешканці мали худобу і завжди жили з нею, а в деяких утримували й риболовлю». В кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі; хати будували часом з рубленого дерева, часом плетені з хмизу й обмазані глиною. Всередині кожної хати була кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, або погребі, омшаники, або зимові приміщення для бджіл.

З матеріалів клубу «Козак-Мамай»

На Січі козаки мешкали в казармах — куренях. Вони як правило поділялися на дві частини — сіни та житлову частину — приміщення. Всередині стояв довгий стіл з лавами, а попід стінами були дерев'яні помости для снання. На покуті ставилися ікони, лампадки та карнавку для грошей на купівлю продуктів, на стінах розвішували зброю. Такий курінь міг уміщувати до 150 козаків.

... Харчувалися козаки колективно, страву готували тричі на день у великих казанах. Варив їжу курінний кухар. Страви розливалися у ваганки (дерев'яні миски), напої наливали у коновки на які вшали михайлики (черпаки). Зазвичай готували: саламаху — зварене на воді житнє борошно; тетерю — зварене на квасі пшоно; шербу — зварене борошно на риб'ячій юшці.

Риба була найголовнішим продуктом харчування — варена, сушена та в'ялена, вживали кав'яр — солену ікру. Мамалигу (кукурудзяну кашу) вживали з бринзою. Хліб не пекли, а вживали пшеничні коржі.

... Козаки носили простий та зручний одяг крою східного походження. Традиційно носили сорочку, шаровари, пояси, жупани, киреї чи сіряки (верхній розстібний одяг), високі шапки та чоботи з м'якої шкіри. Було у козаків і хороше вбрання, яке вдягали на релігійні свята.

Гійом Левассер де Боплан про лікування у козаків

Я бачив козаків, хворих на лихоманку, які, щоб одужати, не вживали нічого іншого, окрім півзаряду гарматного пороху: розвівши його навпіл з горілкою, усе добре розмішували і випивали, а потім лягали спати, щоб уранці прокинутися цілком здоровими. У мене був візник, який не раз це робив і одужував завдяки цим лікам, про які не здогадуються ні лікарі, ні аптекарі. Я бачив також, як інші брали попіл і змішували його з горілкою, як говорилося вище, і випивали з таким же результатом.

Теж неодноразово я бачив, як вони, поранені стрілою, перебуваючи далеко від хірургів, перев'язували себе змєною землі, замішаною в долоні з дещицею власної слини, і це заліковувало так добре, як найкращий бальзам.

Григорій Луньов про господарську діяльність козацтва

Безмежні степи, куди переселялися втікачі, були багаті на природні дари. Козаки відроджували землеробство у тих місцях, де воно було забуте, і започатковували там, де його не знали. Вони орали цілинні землі, прокладали шляхи, будували мости, засновували селища, розводили сади та ін. Поряд із землеробством козаки займалися скотарством і промислами. Серед них були люди, досвідчені у різних галузях ремесла: теслярі, ковалі, зброярі, кушніри, шевці, кравці та ін. ... французький інженер Гійом де Боплан...повідомляє: «серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх необхідних для життя ремеслах...Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. ... вони взагалі розуміються на усіх ремеслах»

А. Монастирський.
Запорожець

І. Репін. Фрагмент картини
«Запорожці пишуть листа...»

М. Струнников. Козак
з люлькою

На завершення уроку учні залучаються до обговорення в загальному колі зробленого ними в класі. Обговорення можна розгорнути навколо таких питань: *Що нового дізнались на уроці? Що вам сподобалось? Що вразило? Про що б ви хотіли дізнатись більше, а про що розповісти іншим?*

4.3. Методика проведення заняття на тему «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ПОЛІТИК І ЛЮДИНА»

Загальний коментар

Це практичне заняття можна проводити за таким планом:

1. Які факти відомі про життя і діяльність Богдана Хмельницького
2. Що кажуть сучасники та історики про його діяльність
3. Якою людиною постає Богдан Хмельницький в очах сучасників і нащадків
4. Як сьогодні вшановуємо пам'ять про видатного діяча.

Оскільки постать Б. Хмельницького і до сьогодні привертає багато уваги не лише істориків, а й пересічних українців, варто побудувати заняття таким чином, щоб учні побачили не лише велич цієї постаті. Бажано висвітлити і трагічні сторінки його діяльності, неоднозначні за наслідками вчинки. Найбільш важливою частиною заняття є безумовно організація опрацювання наведених документів у парах та малих групах.

Хід уроку

На початку уроку вчитель має провести актуалізацію опорних знань і уявлень про Б. Хмельницького. Для цього можна використати прийом «Кошик фактів» і попросити учнів «покласти» в цей кошик всі нагромаджені знання. Далі вміст кошика варто порівняти з текстом та ілюстративним матеріалом, опрацьовуючи завдання: *Прочитайте основні факти біографії Богдана Хмельницького і обговоріть: Яку освіту він одержав? Який був його військовий досвід на початку війни? Які факти біографії Хмельницького свідчать про те, що на початку Національно-визвольної війни він уже мав великий досвід воєначальника та дипломата? Які факти з його біографії вам найбільше запам'яталися?*

Текст

Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького в родовому маєтку на хуторі Суботіві на Чигиринщині.

Навчався в школі при одному із монастирів Києва та в єзуїтському колегіумі у Львові.

1620 р. у складі Чигиринської сотні реєстровців вирушив у похід до Молдавії проти турків. Там, у битві на Цецорських полях, потрапив у полон.

Два роки перебував у турецькому полоні, де вивчив турецьку й татарську мови. Звільнившись із полону, повернувся на службу до Чигиринського полку.

Брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. на боці Польщі, у морських походах проти Туреччини, козацькому повстанні 1637–1638 рр.

Повернувшись із походів, одружився, одержав чин чигиринського сотника, а з часом — писаря всього реєстрового війська.

У грудні 1638 р. у складі посольства, що мало домогтися пом'якшення умов «Ординації...», зустрічався з польським королем. Протягом 1646–1647 рр. знову зустрічався з польським королем Владиславом IV для обговорення участі козаків у воєнних діях Польщі проти Османської імперії.

На початку 1647 р. його маєток у Суботіві захоплений Чаплинським. У грудні 1647 р. після арешту польською владою він з невеликим загonom козаків і сином Тимошем подався на Запорозжя.

У січні 1648 р. на Запорозькій Січі підняв повстання проти Речі Посполитої, поклавши тим самим початок національно-визвольній війні.

Під час війни виявив себе як видатний державний діяч, досвідчений полководець, тонкий дипломат.

До кінця свого життя Хмельницький проводив незалежну внутрішню політику, прагнув зміцнити міжнародні позиції України.

Помер у Чигирині. Похований у Суботіві в Іллінській церкві.

Переходячи до другого пункту плану уроку «Що кажуть сучасники та історики про його діяльність», вчитель може запропонувати учням: *Прочитати наведені оцінки та виділити протилежні*. Доцільно буде поставити й інші запитання: *Як ви вважаєте, чим можна пояснити таке різноманіття? Яка (які) з наведених оцінок співпадають з вашими думками? Чому?* Далі школярам пропонується робота з фрагментами текстів.

Український історик, філософ і публіцист В. Липинський про Б. Хмельницького

... з нації нашої вийшов один з найбільш геніальних державних мужів Східної Європи, який для України зробив більше, ніж слушно прозваний «Великим» Петро зробив у п'ятдесят літ пізніше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу... А Богдан Хмельницький творив нову європейську державу... й одночасно укріплював західну культуру в Україні в обличчю постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу — і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці... і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою.

Український письменник Пантелеймон Куліш про Б. Хмельницького

Діяльність Б. Хмельницького — це «один руйніницький вибух темних соціальних сил, викликаний купкою егоїстів-авантюристів, котрим народні маси послужили тільки знаряддям, «гарматним м'ясом», обдуреним свободолюбними гаслами, а в результаті — руїна України, занепад культурного життя...»

Наталія Яковенко про Б. Хмельницького

Найбільшим досягненням Хмельницького у процесі Національно-визвольної війни українського народу було утворення й формування Козацько-Гетьманської Держави — Війська Запорізького (1648–1764). У всіх галузях державного будівництва — у війську, адміністрації, судівництві, фінансах, у царині економіки й культури, Хмельницький виступає як державний діяч великого формату. Це виявилось в організації верховної влади нової української держави, яка під зверхністю й титулом Війська Запорізького й під владою його гетьмана об'єднала всі верстви українського народу. Б. Хмельницький створив не тільки державний апарат і виховав цілий гурт бойових військових і цивільних керівників як з козацької старшини, так і з української шляхти (І. Виговський, П. Тетеря, Д. та І. Нечаї, І. Богун, Г. Гуляницький, С. Мрозовицький (Н. Морозенко) та ін.), але й цілу провідну верству Козацько-Гетьманської Держави, яка, попри всі труднощі і поразки, зуміла свої завоювання зберегти і вдержати, супроти навали Москви і польсько-турецьких зазіхань, майже до кінця XVIII ст.

Сучасники про Б. Хмельницького

Італієць Альберто Віміна, який особисто бачив гетьмана 1656 року й неодноразово розмовляв з ним, у своїх спогадах пише про український народ у період його найвишого злету в часи Хмельниччини. Особливо його вразила демократична форма правління козаків — скликання Ради для обговорення важливих державних питань, коли козаки у присутності гетьмана спільно їх вирішують.

Описуючи своє враження від гетьмана Хмельницького, Павло Алеппський¹³ підкреслює: «Так ось він, Хмель, якого слава й ім'я рознесли по всьому світу». Багато і захоплено пише мандрівник про освіту в державі Хмельницького: «Всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб... Число письменних особливо збільшилося з часу появи Хмеля». Алеппського вразила велика друкарня у Києво-Печерській лаврі, де «виходять усі їхні церковні книги дивного друку, різного кольору і вигляду, а також малюнки на великих аркушах, визначні місця країн, ікони святих, вчені дослідження, тощо».

З літопису Самійла Величка

Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ, і віднайти йому сподівану свободу.

Михайло Грушевський про Б. Хмельницького

Він був «людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але цих здібностей не вистачило йому для розв'язання історичного вузла українського життя. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим і, поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро».

«На Україні нікого так не любили, хвалили та не проклинали, як Хмельницького».

Валерія Сігало про Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький створив своїм надзвичайним адміністративним талантом міцну й авторитетну владу. Він зміг перетворити Україну із географічного поняття провінції Речі Посполитої в суб'єкт міжнародного права, державу зі стрункою системою адміністрації, з новими законами, новим соціальним ладом; зумів дипломатичним хистом лавірувати між ворожими сусідами і вивести Україну з того ярма, яке намагалася накласти Москва. В козацькому місті Чигирин...зустрічалися дипломати різних держав... Чигирин став одним із центрів воєнно-політичного життя Східної Європи...

Із самого початку боротьби з Польщею Б. Хмельницький досяг доброзичливого нейтралітету Туреччини й Трансильванії, крім того, він примусив Молдавію розірвати союз з Польщею, готував союз зі Швецією, зав'язав дружні відносини з Венецією та іншими європейськими державами.

Перехід до третього пункту плану уроку «Якою людиною постає Богдан Хмельницький в очах сучасників і нащадків» може супроводжуватися постановкою наступних завдань учням: *На основі даних документів та ілюстрацій визначте риси характеру Богдана Хмельницького. На думку дослідників гравюра Гондіуса найбільш правдиво відтворює зовнішність Хмельницького. Чи згодні ви з цією думкою? Чому?*

Виконання цих завдань здійснюється на основі опрацювання підібраних вчителем текстів та ілюстрацій.

13) Подорожні нотатки сирійського архідіякона Павла Алеппського описують подорож антіохійськог опатріарха Макарія по Україні у 1654 і 1656 рр.

Із записок венеційського дипломата А. Віміна

«На зріст він скоріше високий, ніж середній, широкої кості й міцної будови. Його мова і спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поведженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов воjakів, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями...»

Із книги В. Смоля, В. Степанкова

... Задоволений шкільними успіхами сина, чигиринський підстароста вирішив навчити Богдана польської й латинської мов, без знання яких у Речі Посполитій годі було й сподіватися на життєву кар'єру. Для цього батько обрав єзуїтську колегію... Богдан навчався в цій колегії десь із 1609 (1610) по 1615 (1616) р., успішно пройшовши класи граматики, поезики та риторики, опанувавши польську й латинську мови.

... Характерно: єзуїти не спромоглися накинати юнакові відразу до православної віри, підкорити його душу та розум, повернути на католицизм, примусити зректися свого народу. Навпаки, можна припустити, що саме в стінах колегії він спочатку інтуїтивно, а потім і свідомо відчув і загострив у собі ворожість до єзуїтів. Ставши гетьманом, він, як відомо, добився від польського уряду заборони діяльності єзуїтів на території Української держави.

Із книги Наталі Яковенко

... Військова кар'єра тодішнього лицаря починалася не пізніше ніж у 14 років. Достеменно відомо, що 1620 р. Богдан разом зі своїм батьком брав участь у молдавському поході гетьмана Станіслава Жолкевського і прийняв справжнє бойове хрещення у битві з турками під Цецорою. Ця битва завершилася не тільки нищівною поразкою для коронного війська, а й загибеллю Богданового батька. Юнак потрапив у полон і так би й скінчив своє життя на галерах, якби його не викупила мати, обмінявши на когось із родовитих турецьких полонених, захоплених раніше козаками.

Богдан був професійним воjakом, брав участь у славетних морських експедиціях до Туреччини, відзначився у Смоленській кампанії 1633 р.

...коли французький емісар граф де Брежі вів переговори щодо найманої служби українських козаків у французькій піхоті, дехто з придворних порадив йому мати справу саме з сотником Хмельницьким. У 1644 р. де Брежі писав кардиналові Мазаріні: «Серед козаків є непересічний полководець Богдан Хмельницький, з котрим рахуються навіть при дворі». Згодом, після особистого знайомства з Хмельницьким де Брежі також підкреслив його майстерне володіння латиною та неабиякі організа-торські здібності.

... Щодо побутових звичок і уподобань, то відомо, наприклад, що гетьман палив до-вгу турецьку люльку і полюбляв каву, на ті часи ще мало вживану в Європі. Добре стріляв з лука, з яким виїздив на бій, а зі зброї завжди носив при собі шаблю. В до-брому настрої міг пограти на бандурі. Врешті, як тоді було заведено, багато пив, від-даючи перевагу домашнім напоям — горілці, пиву й медові.

Із книги Тараса Чухліба

...Ті, кому пощастило спілкуватися з ним, звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сильну політичну волю гетьмана. Богданова різкість у судженнях і запальність у розмові поєднувалися з м'якістю і привітністю, дотепністю — із мовчазністю, простота і щирість — з лукавством і мстивістю, добро-та — із суворою вимогливістю і навіть жорстокістю. В його характері дивовижно сплелися воедино відчайдушна сміливість і холоднокровна обачність, принципо-вість, що межувала з упертістю, і готовність до компромісу. Можна сказати, що це була цільна, але водночас і суперечлива натура.

Джерела засвідчують, що Богдан Хмельницький за невиконання своїх наказів суворо карав своїх полковників. Так, по декілька діб прив'язаними до гармати були і відчайдушний Максим Кривоніс, і писар Іван Виговський... як відомо, у жовтні 1653 року, під час ради козацьких старшин у Чигирині, Хмельницький власноручно «вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська» за неповагу, виявлену під час розмови з гетьманом. Однак відразу ж після ... «гетьман до козаків поклонився тричі до землі і велів їм дати бочку меду»...

Сильний і вольовий характер гетьмана проявлявся у багатьох життєвих ситуаціях. Наприклад, коли в червні 1657 року до Чигирини приїхали послы зі Швеції, то вже тяжко хворий Богдан, як свідчив керівник посольства Гетгард фон Веллінг, «незважаючи на свою слабкість, велів перенести себе туди (до кімнати переговорів), щоб мати зі мною розмову».

Із записок венеційського дипломата А. Віміна

Всім, хто входить до його кімнати, він тисне руку і всіх запрошує сідати, коли вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни позбавлені всяких прикрас, за винятком місць для сидіння. У кімнаті знаходяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана, в головах його висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить... гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість.

Із нотатків Павла Алеппського

...Потім подали на стіл миски з горілкою, яку пили ложками [чарками] ще гарячу. Перед гетьманом поставили в срібній кубку кращої горілки, і він подав спочатку патріархові, а потім випив сам і почастував кожного з нас... Після цього поставлено на стіл розписні глиняні блюда з вареною солоною рибою і трохи іншої страви. Не було ні срібних полумисків і кубків, ні срібних ложок або чогось подібного, хоча в кожного з його слуг є по кілька скринь, наповнених блюдами, чашками, ложками й скарбами ляхів зі срібла та золота.

З літопису Григорія Грабянки

Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укрившись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви.

В. Гондіус був сучасником і свідком подій, гравюру виконано у 1651 р. Портрет підписано латинською мовою: «Bohdan Chmielnicki Exercitus ZaporovieŃ. Praefectus, Belli Servilis Autor Rebelliumq. Cosaccorum et Plebis UkrayneŃ Dux» («Богдан Хмельницький. Війська Запорізького Головнокомандувач, Війни Хлопської Зачинатель, Повсталого Козацтва і Народу Українського Князь»)

Б. Хмельницький.
Портрет невідомого художника.
Копія з гравюри В. Гондіуса, XIX ст.

Б. Хмельницький.
Сучасний живопис.

Для роботи учнів над четвертим пунктом плану уроку «Як сьогодні вшановуємо пам'ять про видатного діяча», вчитель пропонує школярам розглянути підібрані зображення і обговорити наступні питання. *Як сьогодні вшановують пам'ять Богдана Хмельницького в Україні? Чи вважаєте ви це справедливим? Чому? Чи варто сучасній людині знати про нього більше? Чому?*

Наприкінці уроку вчитель пропонує учням перевірити засвоєний матеріал. Це може бути у формі наступних завдань: *Сформулюйте власне ставлення до діяльності чи постаті Богдана Хмельницького. Викладіть свої думки у короткому есе, скориставшись методом «Прес».*

Клейноди Богдана Хмельницького та його особисті речі на сучасних українських марках

Орден Богдана Хмельницького для нагородження полководців. Сучасні монети і паперові гроші із зображенням діяча

Практичне заняття. РУЇНА: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Працюймо разом

1) Складіть таблицю: «Знаємо, хочемо дізнатись, дізнались» (З-Х-Д). У першій колонці запишіть все те, що ви вже знаєте про цей період, у другій сформулюйте і запишіть запитання, на які ви хотіли б отримати відповіді на цьому уроці. Третю колонку таблиці ви заповнюватиме наприкінці уроку, порівнюючи свої запитання з тим, про що йшлося.

Знаємо	Хочемо дізнатись	Дізнались
--------	------------------	-----------

2) Пригадайте, що таке «Руїна». Період Руїни вивчали і продовжують вивчати й описувати історики, діячі мистецтва. Як ви вважаєте, чому?

3) Ознайомившись з документами, визначте, які існують погляди істориків щодо назви періоду та його сутності. Впишіть та обговоріть його ознаки. Зафіксуйте відмінності в наведених поглядах. Сформулюйте на цій основі власне визначення поняття «Руїна».

Сучасники подій

Шляхтич А. Потоцький

Тепер там самі себе поїдають, містечко проти містечка воює, син батька, батько сина грабує.

Історики XIX–XX ст.

М. Костомаров

Назва «Руїна» — не вигадана; вона залишилась в народних спогадах, особливо відносно правобережної України, яка буквально була обернена на «руїну»; позбавлений свого народонаселення на деякий час, той край перетворився в справжню пустелю...

О. Єфименко

Через якісь чверть віку, які минули з дня смерті Богдана, «руїна» Правобережної України досягла свого апогею. Подільська, Брацлавська й більша частина Київського воєводства — ці перлини польської корони — перетворилися на пустелю... Далі в глибину краю пустеля робилась зовсім безлюдною. Розкішні ниви заростали бур'яном: ніде житла людського, ні ознаки стад, якими ще так недавно славилася Україна; здичавілі собаки вели жорстоку боротьбу за виживання з вовками... Припинився торговельний рух, заросли дороги...» В українській історії то був один із найчорніших і найстрашніших періодів.

Сучасні історики

П. Пиріг

Період української історії другої половини XVII ст. відомий в історіографії як доба Руїни. За наступників Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) у результаті загарбницької політики магнатськошляхетської Речі Посполитої, султанської Туреччини й Кримського ханства, з одного боку, і гострих внутрішніх протиріч, викликаних чварами й боротьбою старшинських угруповань за оволодіння геть манським престолом, — з іншого, над Україною нависла серйозна загроза втрати територіальної цілісності

С. Смолянніков

«Руїна» — це період в історії України між 1660 і 1680 роками, коли українська територія втратила свою територіальну цілісність і фактично опинилася на порозі громадянської війни.

О. Субтельний

За доби Руїни доля трагічно відвернулася від новонародженої на Україні козацької держави. З могутньої войовничої сили при Хмельницькому через 20 років по його смерті вона перетворилася на безпорадну жертву внутрішніх чвар, чужоземних вторгнень і поділів.

С. Лях

Руїна — це період в історії України, характерними для якого були ослаблення Української держави, драматична боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву, брутальні втручання сусідніх потужних держав в українські справи задля досягнення власних загарбницьких планів, занепад визвольних ідей.

Т. Яковлева

Руїна — це період, який розпочався в Україні внаслідок соціальних розрухів (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). В соціально-політичній сфері Руїна проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопиченні внутрішніх проблем і соціальної напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи — усе це характерні риси періоду.

Т. Чухліб

Понад півстоліття українські правителі були вимушені проводити політику лавірування між володарями Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства та відмовлятися від одного протекторат-союзера на користь іншого. ... Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації (прим. *входження, зливання*) до інших державних утворень.

Л. Хмельницька.

Козацька верхівка Правобережжя орієнтувалася на союз із Польщею, а старшина Лівобережжя — на Москву. Важливу роль при цьому відігравали їхні намагання заручитися підтримкою Туреччини і Криму. Крім того, така орієнтація не була стабільною, оскільки на кожному боці Дніпра були представники протилежних поглядів. Це призводило в подальшому до переходів гетьманів і старшини з одного табору в інший. Кожна політична сила ставила собі за мету возз'єднання українських земель, але лише за умови своєї перемоги.

4) У літературі існують різні підходи до географічного та хронологічного визначення Руїни — їх відображено в таблиці. Поясніть, на чому ґрунтуються прихильники першої і другої точки зору (ліва і права колонка відповідно).

Основний зміст — розпад Української держави.	Основний зміст — спустошення Правобережної України.
Тривала з 1657 до 1687 р.	Тривала з 1663 до 1687 р.
Охопила Лівобережну і Правобережну Україну	Охопила тільки Правобережжя України

5) Працюючи в групах, складіть перелік причин Руїни. Порівняйте його з наведеним нижче та наведіть факти, що засвідчують кожен з причин.

Серед причин «Руїни» дослідники називають:

- Виникнення гострих соціальних конфліктів та охоплення значної частини народу протестними настроями

- Загострення суперечок в середовищі української державної еліти щодо питань внутрішньої і зовнішньої політики
- Відсутність загальнонаціонального лідера та боротьба за гетьманську владу між різними політичними силами
- Слабкі державницькі традиції, низький рівень політичної свідомості українців.
- Соціальне розшарування (небажання селян та простих козаків користися шляхті та козацькій еліті).
- Невигідне міжнародне становище. Іноземна інтервенція в Гетьманщину з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

б) Зіставте портрети з підписами. Проаналізуйте матеріал попередніх уроків і обговоріть, які приклади дій і вчинків (3–4) українських правителів сприяли поглибленню Руїни.

- а) Іван Виговський, б) Юрій Хмельницький, в) Іван Самойлович, г) Павло Тетеря,
д) Петро Дорошенко, е) Іван Брюховецький, є) Дем'ян Многогрішний

5) Спираючись на джерела, сформулюйте і опишіть основні наслідки періоду Руїни.

З Літопису Самійла Величка

Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали., що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів. Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали.

Василь Стус за Літописом Самовидця

А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі
Шляхи проростають дрімучим терпким полином.
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
Мов кінь навіжений, що чує під серцем метал,
Куріє руїна...

Я. Фалько про наслідки Руїни

Насамперед не було одностайності серед гетьманів; вони, то й діло, поступались інтересами країни на користь своїх благ, ніхто не звертав увагу на потреби простих людей, вони були в погоні за своїми амбіціями. І дійсно, в боротьбі цих «честолюбств», переможцями вийшли тільки сусідні іноземні держави, які отримали по чималенькому шматку розірваної козацької країни.

На Правому березі, в ході безперервних війн к початку 80-х років, закінчилося гибеллю всього: мрій, сподівань та взагалі України. Разом з нею загинула Правобережна козацька армія, Правобережне козацтво припинило своє існування. Дві «Чигиринські» війни с турками завершали запустіння цього краю. Згідно зі змістом «Бахчисарайського миру» ці землі повинні були так і залишатися пустелею, тобто «руїною».

На Лівому березі все більше та наполегливіше проявляється фактор російського присутності. Розставив, ще при Брюховецькому своїх воевод по городах Лівобережжя, Росія, по суті, поступово впроваджувала свою громадянську адміністрацію, витісняючи тим армійську структуру правління. Тепер власті козацькій, взагалі, прийшлося потіснитися перед Державою російською.

Лівобережна Україна одержала змогу перейти до нормального, для свого часу, феодалного суспільства та хазяйства, що без відповідного класу — селянства було б практично неможливе. Саме це селянство в його первозданнім виді було сформоване та виснажене жахами епохи «Руїни». Отже, загибель Правобережжя забезпечило майбутнє Лівобережжю і взагалі всій Україні.

Історики В. Смолій та В. Степанков про позитивні наслідки тогочасних подій

- 1) створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;
- 2) поява національної державної ідеї;
- 3) формування нової політичної еліти;
- 4) розвиток національної самосвідомості,...;
- 5) закріплення за витвореною державою назви «Україна» й започаткування зміни назви «руський народ» на означення «український народ»;
- 6) протягом тривалого часу після завершення революції 1648—1676 рр. козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань;
- 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо.

Поверніться до третьої колонки таблиці «З-Х-Д» (с. 110) і заповніть її. Порівняйте ваші знання з тими запитаннями, які ви поставили на початку уроку. Якщо щось, чого ви хотіли дізнатись залишилось невідомим, вирішіть: хто з вас підготують на наступний урок відповідні повідомлення і представлять їх класові.

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть: Чого нового ви навчилися? Що було важливим на цьому уроці для вас особисто? Чи з'явилися у вас нові ідеї, думки? Які саме?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ XVII — XVIII ст. ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Які твори називають козацькими літописами 2. Які особливості притаманні кожному з літописів 3. Як літописи висвітлюють історичні події і постаті

1. Які твори називають козацькими літописами

Працюймо разом

У чому особливості козацьких літописів як історико-літературних творів? Хто були їхні автори?

Козацькими літописами називають історико-літературні твори другої половини XVII — середини XVIII століття, присвячені козацьким війнам. Назва «літописи» досить умовна, бо кожен з цих творів є складною, багатоплановою розповіддю про події Національно-визвольної війни, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій — битв, повстань, переговорів, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України. Стиль цих творів далекий від традиційної літописної форми. Написані вони тогочасною літературною мовою у формі порічних записів, оповідань, сказань, повістей із залученням різних документів: давніх українських літописів (Густинського, Львівського, Острозького, Чернігівського тощо), власних спостережень, спогадів сучасників, документальних матеріалів (офіційні і приватні листи, грамоти, універсали), творів чужоземних істориків, легенд і переказів.

До наших днів дійшли три найвизначніші козацькі літописи — Літопис Самовидця, Літопис Грабянки та Літопис Самійла Величка (1720). Кожен з творів є оригінальним, має свої особливості, свою індивідуальність.

Іван Дзира про авторів козацьких літописів

Авторами історико-літературних творів XVIII ст. ...були, як правило, козацькі канцеляристи — службовці Генеральної військової канцелярії або місцевих канцелярій. Молоді люди приступали до виконання своїх обов'язків, отримавши різнобічну ґрунтовну освіту, в тому числі й знання кількох іноземних мов. До їх компетенції входило не лише поточне діловодство. Канцеляристам також доводилося брати участь у вирішенні господарських, судових і дипломатичних справ. Завдяки доступу до державних та інших офіційних документів вони добре орієнтувалися в суспільно-політичній ситуації, володіли солідними знаннями з української історії. Паралельно зі своєю професійною діяльністю вони залучалися до участі в бойових операціях.

2. Які особливості притаманні кожному з літописів

Працюймо разом

Працюючи в 6-ти малих групах, оберіть для розгляду один з літописів і визначте його особливості як історичного джерела. Доповніть свої характеристики оцінками вчених.

Літопис Самовидця

До середини XIX ст. без назви та імені автора зберігався в списках. Оскільки твір Самовидця відбиває живу атмосферу другої половини XVII

ст., вважається, що це писала людина, яка була сучасником, очевидцем описаних подій. Сам автор теж говорить про особисту присутність під час подій, наприклад, на похороні наказного гетьмана Івана Золотаренка в Корсуні 1655 р.: «Сам там был и набралемься страху немалого..., бо я сам на тоє смотріл в той скарбниці, як еще огонь не розширильсь был». Це дало підставу назвати твір літописом Самовидця. Під таким іменем він і відомий у науці. У цьому полягає цінність літопису як історичного джерела: твір містить повідомлення про такі події і явища, які не збереглися в жодних документах або ж передані тенденційно, з фактичними помилками.

Написаний літопис на Лівобережжі, найвірогідніше (з уваги на локальні новини) у Стародубі. Автор літопису документально невідомий, належав до козацької старшини й посідав якийсь час видатне становище в українському уряді. Дослідники вважають, що автором Літопису Самовидця найвірогідніше був Роман Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій за Івана Брюховецького, а в останні десятиліття свого життя — священик у Стародубі.

Текст твору охоплює 1648–1702 рр. і складається з двох частин. Перша — низка оповідань про початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького до 1672 р. У першій частині праці історичний стиль викладу переважає над літописним. Самі події викладаються в логічно-причинній послідовності, мають форму завершених і пов'язаних між собою історичних оповідань зі своєрідною структурою, вони мають окремі заголовки: «О началі войны Хмелницкого», «Война самая», «Починается война Збаражская», «Починается война его царского величества» та ін. Дрібні ж події і явища літописець, як правило, оминає.

Друга частина — це хроніку щорічних подій, яку автор, уже як справжній літописець, рік за роком писав до кінця життя. Вона не має, на відміну від першої, оповідань і заголовків, її основним стрижнем є хронологія, а отже — добираються як важливі, так і другорядні події, явища і факти.

У літописі багато особистих суджень автора з приводу тої чи іншої події, чи особистості. Він виокремлює гетьманів за ознакою турботи про національні інтереси з одного боку, і руйнівною егоїстичністю — з іншого.

Історик Іван Крип'якевич про літопис Самовидця

Автор, як видно з його твору, товаришив козацьким військам у походах, брав участь у посольствах, стояв близько до уряду гетьмана, користав із урядових документів. (По найновіших здогадах мав ним бути полковник Федір Кандиба.) Все це надає його літописові великої ціни. На основі оповідання Самовидця про «Чорну раду» побудував Куліш свою однойменну повість.

Історик Сергій Литвин про літопис Самовидця

Як історичне джерело, написане очевидцем, літопис містить цінні фактичні відомості з історії українського, білоруського, російського, польського та інших народів другої половини XVII століття. Багато з цих відомостей мають унікальний характер. В ньому простежується поєднання літописного й історичного жанрів... Центральною темою літопису Самовидця є Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 років, подається економічна, політична і культурна характеристика країни, факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Молдови, Туреччини та інших держав. Водночас у ньому немає якоїсь яскраво вираженої ідеї, яка б композиційно об'єднувала твір. Автор літопису намагається дотримуватися нейтрально-інформативного висвітлення подій. У подібних випадках факти керували автором, що призводило до суперечливих або тенденційних оцінок Самовидцем тих чи інших історичних постатей.

Літопис Григорія Грабянки

Григорій Іванович Грабянка вчився у Києво-Могилянській колегії, володів принаймні кількома мовами — польською, латинською, німецькою. З 1686 року перебував на військовій службі. Спочатку був гадяцьким сотником, полковим осавулом, а з 1717 року — гадяцьким полковим суддею, загинув 1737 р. у кримському поході проти татар. Літопис під назвою «Дійствія презильной і от начала поляков кровавшой небивалой брані Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького з поляками» був закінчений 1710 р. у Гадячі.

Твір Грабянки значною мірою *компілятивний*¹⁴. Серед своїх головних джерел автор називає спогади сучасників подій, а також твори вітчизняних та іноземних історіографів. Найбільше Граб'янка користувався літописом Самовидця; «Синописом». Твір містить багато фактичних помилок і може розглядатися в першу чергу як літературна пам'ятка, а не як історичне джерело.

Грабянка розповідає про історію козацтва від найдавніших часів до 1709 року. За змістом літопис можна поділити на три частини. В першій розповідається про події від початків козацтва до Народно-визвольної війни, у другій, найбільш розлогій, — про саму війну, а в третій літописець розповідає про те, що відбувалося на Україні після смерті Богдана Хмельницького. Для викладу Грабянка обирає форму «сказаній» — більших або менших сюжетних розділів, з яких і складається твір.

Мовознавець Юрій Луценко про літопис Григорія Грабянки

Літопис Григорія Грабянки можна, вживаючи сучасну термінологію, назвати бароковим історичним романом. Тут наявний широкий спектр художніх засобів. Автор вводить у свою розповідь вірші, напівлегендарні перекази.

14) Компіляція (від лат. *compilo* — грабую) — неоригінальний, несамостійний твір; праця, побудована на використанні інших творів; поєднання інших творів

На основі таких переказів написані оповідання про будівництво фортеці Кодак, про захоплення Хмельницьким королівських привілеїв у Барабаша, про смерть і похорон Хмельницького та ін. На сторінках твору ми зустрічаємо такі властиві для барокових художніх творів особливості, як поєднання символіко-алегоричного значення різних персонажів з історико-реалістичним, використання прийомів контрасту, смакування натуралістичних подробиць, пишні натюрморти, несподівані метафори, нанизування епітетів і т.д.

Історик Сергій Литвинпро літопис Григорія Грабянки

Літопис Григорія Грабянки слід розглядати в першу чергу як літературний твір, а не як історичний. Автор подає не документальні факти, а літературно опрацьовану історію, прагне зробити її доступною для широкого загалу. В першу чергу він розраховує на значний емоційний вплив на читача. Головним завданням Грабянки в умовах поступової втрати Україною автономії було нагадати про колишню козацьку славу. В процесі виконання цього завдання літописець відтворив осіб і предмети не такими, якими вони були насправді, але такими, якими вони повинні чи могли б бути, даючи їм, таким чином, певне нове існування і ніби створюючи їх повторно.

Літопис Самійла Величка

Самійло Васильович Величко народився бл. 1670 р. на Полтавщині. Навчався у Києво-Могилянській академії. З 1690 р. Самійло Величко служив у генерального писаря Війська Запорозького Василя Кочубея, потім у Генеральній військовій канцелярії, де обіймав посаду старшого канцеляриста. Брав участь й у воєнних походах. Очевидно виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Івана Мазепи, бо був ув'язнений у 1709–1715 рр. Після звільнення проживав у маєтностях Кочубеїв — в Жуках і Диканьці, що на Полтавщині, де переважно навчав дітей грамоті. Останні роки життя провів у селі Жуки. Тут помер і похований.

Його історична праця, написана на початку 18 ст., складається з двох частин. Перша — «Сказання про війну козацьку з поляками» — охоплює події 1648–1659., друга — «Повість літописна про малоросійські та... інші події...» — присвячена подіям 1660–1700 рр.

Працюючи над цим історичним дослідженням, автор не лише дослідив документи Генеральної військової канцелярії, ознайомився з козацькими літописами, а й вивчив праці багатьох зарубіжних і вітчизняних авторів. Чимало відомостей черпав із великої колекції книг і манускриптів, що її збирав упродовж усього життя. За оцінкою дослідників праця Величка одночасно є і літописом, й історичним дослідженням, а також художнім твором (місцями публіцистичним), збіркою документів й антологією літературних творів різних авторів і жанрів. У цьому козацькому літописі вперше в українській літературі подається детальна систематизація життєписів гетьманів. Самійло Величко з особливою любов'ю пише про Богдана Хмельницького, порівнюючи його з Мойсеєм і наділяючи його ледь не надприродними властивостями.

Історик Іван Крип'якевич про літопис Величка

У творі Величка знайшла сильний вислів його гаряча любов до України, яку називає «матка наша», «милая отчизна». Рукопис прикрасив портретами десятих гетьманів. Оповідання Величка про похід Сірка на Крим і про лист Сірка до кримського хана послужило мотивом картини Рєпіна «Запорожці пишуть листа...» та драми-казки Черкасенка «Про що тирса шелестіла...»

Історик Сергій Литвин про літопис Величка

Як історик Величко прагнув створити грандіозну картину воєнних подвигів і випробовувань, слави і зрад, засліплення пристрастями героїв і безмірних людських страждань, які випали на долю українського народу в добу ... Національно-визвольної війни та Руїни. ... Гуманіст і демократ Величко був гарячим прихильником козацтва, вважав його справедливим оборонцем України, захисником національних і демократичних «вольностей і прав» українського народу. ... Він, до слова, перший в українській історіографії і літературі визначив і детально обґрунтував поняття «Україна» і «український народ» як територіально і національно усталені категорії. .. Дослідник козацтва Юрій Мицик стверджує, що «на Величку, можна сказати, завершується процес переходу літописання до історіографії в сучасному розумінні».

Письменник Валерій Шевчук про літопис Величка

Літопис Самійла Величка є не тільки результатом діяльності однієї людини. Це й Літопис, й історичний, і художній, і публіцистичний твір, збірка документів автентичних і художніх стилізацій під документ, антологія художніх творів різних авторів. А насамперед — то витвір духу самого С. Величка, велична пам'ятка, якій немає рівних у тогочасній нашій культурі. ... С. Величко — монументальна літературна постать. Його життя пішло на те, щоб написати найбільший літопис, що його знає українська історіографія... Цей Літопис, будучи злитим із різних шматків, — грандіозне мозаїчне панно, котре, попри помилки, нашарування, пил, залишається вражаючим і до сьогодні, адже все в ньому взаємозв'язане, сплетене хай і химерно, але вибагливо. Отож усією масою докладної інформації, з'єднанням усіх картин та описів твір не міг не впливати на наступні покоління.

3. Як літописи висвітлюють історичні події і постаті

Працюймо разом

Опрацюйте подані уривки з літописів, використовуйте знання, що ви отримали у попередній частині уроку щодо особливостей кожного з творів.

1) *Як кожен з творів висвітлює причини Національно-визвольної війни? Чому з викладеного можна довіряти? Чому — ні?*

Літопис Самовидця

Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение. Тогда бо оным не хотячи, чего не звикли были панщини робити, на службу замковую обернено, которих з листами и в городі до хандоженя коней старостове держали, в дворах грубу, тоест печи палити, ... дворі змігати и до инших незносных діл приставляли. Знову зась которіезоставали козаками реестровимы, а над ними полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланніе были, которіе б от їх волности ... не дбаючи, ... Плату, которая постановлена была на козаки от короля егомилости и Речи Посполитой по золотих тридцять на рок, тое на себе отбірали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки оббырали и настановляли, але полковники, кого хотіли з своей руки, жебы оным зичливими были.

Літопис Грабянки

Різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме тоді Наливайко першим повстав на поляків. ... ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десяту частину брали. Якщо ти маєш яку-небудь звірину, то шкіру пану віддай. Якщо ти зловив рибу, то дай визначене на пана. Якщо козак у битвах з татариним коня чи зброю добуде, то теж, хлопе, дай дешицю панові.

А найгіршим було те, що жиди нові та й нові побори придумували і маєтки козацькі не вільно було тримати, хіба що хто тільки жінкою володів у себе вдома, та й то не зовсім. Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані б придумати не могли, ...

Літопис Величка

Діялося це року ... від здійснення слова божого творця і зиждителя світу господа Христа 1648, коли панували й верховодили в Москві великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, а в Польщі — великий государ і великий князь Владислав Жигмундович Четвертий, король польський і шведський. ... Чинилося тоді шляхетним малоросіянам і посполитим, що жили обіруч Дніпра, і козакам Запорозького війська велике гноблення й озлоблення від польських панів та їхніх доглядачів, і це було незалежно від королівської й Річі Посполитої волі, їх безміру знищувано тоді й плундровано, і це почали робити поляки, либонь, від 1333 року.

2) Як кожен з творів висвітлює особистість Богдана Хмельницького? Чому з викладеного можна довіряти? Чому — ні? З якими характеристиками Богдана Хмельницького ви би погодились і чому?

Літопис Самовидця (з коментарів сучасного упорядника тексту, історика Я. Дзири)

Особі гетьмана, його історичним вчинкам літописець присвячує багато сторінок, однак ніде не виявляє прямого ставлення до постаті Хмельницького, ... Свою працю Самовидець починає розповіддю про діяльність гетьмана, який був «козак ростропний в ділах козацьких воєнних, и у писмі біглий». Це, безперечно, підтверджує, що літописець добре розумів значення й важливість цієї доби в історичній долі українського народу та місце й заслуги Б. Хмельницького, однак свою оцінку він приховує і не виявляє її. Блискучі перемоги Хмельницького над польсько-шляхетським військом, військовий талант, глибокий розум гетьмана, ... і т. ін. не хвилюють літописця, не викликають жодних емоцій, не доходять до його серця... Отже, з самого літопису випливає, що виразно прихильного ставлення до особи гетьмана в цій праці немає. Замість того є об'єктивна інформація, характеристика Хмельницького, яка відповідала поглядам автора, його настрою в 70-х роках XVII ст.

Літопис Грабянки

Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну.

Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі.

Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі, ... У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив ..., то зовсім би міг знищити Польщу».

Літопис Величка

... добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Русі Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах. .. кому ... допомагала всемогутня рука божа стояти при своїй правді за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом із тим ворогів наших — польських савроматів.

... той, ...завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська... милий наш вождю, державний руський ... гетьмане славного всього Запорозького війська і цілої козако-руської України Хмельницький Богдане...

Коли хто з цікавості захотів би знати, чого Хмельницький, будучи шляхетської руської породи, велів поховати себе після своєї смерті не в столичнім і предковичнім козацьким місті Чигрині, але в Суботіві, то хай знає, що він як за життя свого не волів бути лядським підданним, так і після смерті не хотів починати до судного дня на загальній козацькій землі у Чигрині, яка вже тоді була у підданстві коронного хоружого Конецпольського, а на своїй, істій, заслуженій власною кров'ю суботівській землі і в камінній церкві, зведеної його старанням і коштом.

3) Як кожен з творів висвітлює особистість Івана Виговського? Чому з викладеного можна довіряти? Чому — ні? З якими характеристиками гетьмана ви би погодились і чому?

Літопис Самовидця

Виговський належав до тих, чия нещасливая заздрість або хтивість уряду тоє справа, же з старшини не один того соби зичил уряду, а не могучи явне с тим откритися и того явнее доказовати, тоє умислили и намовили, якого молодого лити Хмельницького, жеби от того уряду отмовлялся, здаючи оний.

Літопис Грабянки

Після того як з допомогою Хитрого Пушкар повернувся в Полтаву, Виговський уже зовсім безпечно утвердився на гетьмануванні. Спершу він зробив вигляд, що з власної волі і нібито добровільно з'явився до царської величності. А потім став супостатом і явним зрадником. Деякий час він за всякими послугами царю приховував свою ворожість. Так він потай сповістив його царську величність, що ляхи й раніше не дотримувались і зараз не дотримують слова, котре дали московському монарху і задумали відректися від нього, вирішили йти на Москву війною, а на допомогу собі покликали Ракоці та хана кримського.

Літопис Величка

Виговський, готуючись до зради й маючи намір присмирити полтавського полковника Пушкаря, а також не сподіваючись приязні й від запорожців з огляду на їхню листовну відповідь, написав зараз-таки через свого нарочного посла до кримського хана, прагнучи вступити з ним по-колишньому в такий союз та приязнь, який був у того з покійним гетьманом Хмельницьким.

4) Якими були, на думку вчених, історичні погляди літописців? Як це впливало на їхній виклад подій?

Вчені про історичні погляди літописців

І. Дзира

При цьому козацькі канцеляристи докладали всіх зусиль, щоб довести законність дій української сторони. Виходячи із заданих наперед ідеологічних настанов, вони подавали події Визвольної війни не як бунт проти законної влади Речі Посполитої, учасники якого керувалися тільки егоїстичними інтересами грабунку й наживи, а як об'єктивно неминучу й законну революцію в ім'я гуманістичних ідеалів національної та соціальної справедливості.

М. Попович

Зважаючи на те, що всі згадані літописці, як бачимо, тією чи іншою мірою пов'язані з якоюсь антиросійською опозицією, видається дивною їх стійка орієнтація на політичну лінію Хмельницького і Переяславської ради.

Чим керувались українські літописці та збирачі старожитностей? ... Опис героїчної боротьби українського козацтва, насамперед у часи Хмельницького і Переяславської ради, був важливим аргументом на користь дворянських претензій козацької старшини.

П. Білоус

... характеристику історичним діячам II половини XVIII століття Грабянка, будучи прихильником самостійності України, вибудовував за критерієм ставлення до Московії. Тож до позитивних героїв зараховані ним В. Золотаренко, Я. Сомко, І. Самоїлович. До негативних — І. Брюховецький та П. Дорошенко.

Перевірте себе

Обговоріть у загальному колі:

1) *Як ви думаєте, чому всі три автори висвітлюють один і той самий період з історії України, а не починають історію з часів Київської Русі як попередні літописці?*

2) *На яких джерелах побудовані аналізовані твори?*

3) *Чи можна вважати, що історична наука в Україні зробила крок уперед у порівнянні з традиційними літописами?*

4) *У чому значення козацьких літописів для сьогодення?*

Порівняйте ваші думки з думкою історика.

І. Дзира про козацькі літописи

Цьому періодові української історії відведено основне місце. Ці події мали надзвичайно великий вплив на кристалізацію національної свідомості українського народу. Представники різних соціальних груп взялися за перо, щоб передати нащадкам історію недавнього минулого, зафіксувати події, учасниками яких вони були, визначити своє ставлення до них. Автори, а ними були переважно військові канцеляристи, освічені вищі козацькі чини, залучали до своїх творів нові джерела (документи урядових та монастирських архівів, зарубіжні хроніки), переосмислювали їх, внаслідок чого літописна форма викладу матеріалу (порівняно з попередніми літописами) витіснялася розгорнутою літературно-історичною розповіддю, що містила вже елемент наукового підходу до осмислення історії, а також свідчила про новий етап у розвитку українського літописання, про перехід від накопичення історичних знань до історичної науки. Вони давали подіям індивідуальне, суб'єктивне тлумачення, опис історії таким чином переростав у її художнє дослідження, пошук і виділення кульмінаційних моментів, намагалися створити цілісну і переконливу модель української історії, виділити в оповіді головні епізоди, проаналізувати їх та встановити між ними зв'язок.

РОЗДІЛ V

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 9-МУ КЛАСІ

5.1. Методика проведення заняття на тему «ПРОГРАМОВІ ДОКУМЕНТИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА»

Загальний коментар

Практичні заняття відрізняються достатньо складними завданнями для самостійної роботи учнів як індивідуально, так і в парах і в групах. Це обумовлено тим, що дев'ятикласники, звичайно за умов системної роботи вчителя в цьому напрямі повинні мати достатньо сформований рівень предметної історичної компетентності. Його подальше зростання потребує відповідного ускладнення навчальних задач і планованих результатів.

Перше з пропонованих практичних занять можна проводити за таким планом:

1. Передумови утворення Кирило-Мефодіївського товариства
2. Головна мета та завдання товариства
3. Головні засади діяльності товариства

Хід роботи на уроці

У вступній частині уроку вчителю необхідно звернутись до наявних в учнів знань щодо існування і діяльності Кирило-Мефодіївського товариства і пояснити, що на цьому уроці стоїть завдання не лише поглиблення знань, а й їх систематизації та узагальнення у процесі опрацювання різноманітних джерел.

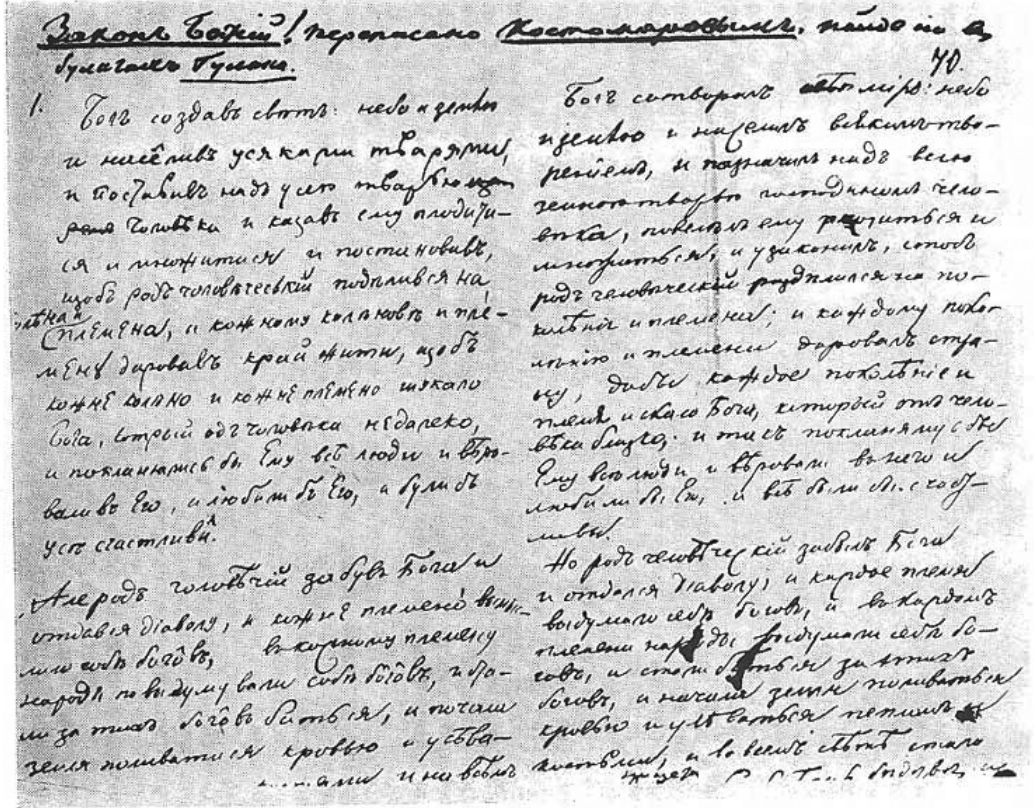
На початку основної частини він має організувати обговорення і пояснення на прикладах передумов утворення Кирило-Мефодіївського товариства.

Працюючи над цим завданням школярі, використовують підготовлену вчителем таблицю.

Зовнішні	Внутрішні
<ul style="list-style-type: none">– Загострення протистояння в Європі між силами абсолютизму і демократії– Розвиток європейської філософської думки та ідей польського романтизму;– Поява європейських таємних організацій	<ul style="list-style-type: none">– Подальший наступ російського царизму на права українців;– Посилення процесу русифікації;– Збереження та подальший розвиток традицій українського національно-визвольного руху

Продовжуючи роботу із визначенням передумов утворення Кирило-Мефодіївського товариства, вчитель ставить перед учнями наступне завдання:

«Перед вами перша сторінка списку «Книги буття українського народу» Миколи Костомарова, що був вилучений у Миколи Гулака під час обшуку в Олексіївському раєліні 2 квітня 1847 р. Про що свідчив факт такої знахідки? Прокоментуйте його з точки зору сучасного історика.

«Закон божий». Перша сторінка двомовного примірника.

Переходячи до другого пункту плану «Головна мета та завдання товариства» вчитель формулює низку запитань до документу: Яким братчики бачили майбутнє України? У чому вони вбачали історичне покликання України? Як ви розумієте вислів у тексті «Книги буття українського народу»: «От камінь, відкинений будівничим, — а він ліг основою всього».

3 «Книги буття українського народу»

Україна встане із своєї могили і кликне знову до братів-слов'ян, і почувуть її поклик, встане Слов'янщина, і не зостанеться в ній ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні мужика, ні холопа, ні в Великій Росії, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні в сербів, ні у болгарів. І Україна буде незалежною республікою в слов'янським союзі. Тоді скажуть всі народи, показуючи на те місце, де на карті буде намальована Україна: «От камінь, відкинений будівничим, — а він ліг основою всього».

Продовжуючи роботу, вчитель пропонує учням опрацювати документи, давши відповіді на наступні запитання: *На яких основах мало ґрунтуватися об'єднання слов'янських держав? Чому братчики вважали, що буде неможливим окреме існування України як самостійної демократичної держави, а тільки у союзі з іншими слов'янськими народами?*

**З Відозви «Брати українці», написаної Миколою Костомаровим
Кінець 1845 р. — 1846 р.**

Брати українці!

Цей документ, покладаючи перед ваші очі, даємо вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі олов'яне повинні між собою поєднатися.
2. Але так, щоб кожен народ створив свою Річ Посполиту і управлявся окремо від інших, так, щоб кожен народ мав свій язык, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліросерби і болгары.
3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати од всіх Речей Посполитих і там порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.
4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний ..., і над цілим союзом був би правитель, вибраний ...

Отсе вам, братіє українці обох сторін Дніпра, подаємо на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би краще воно було...

Із записів Василя Білозерського

Як вірні сини своєї батьківщини, одушевлені бажанням всякого добра до неї, ми повинні йти до здійснення в ній божої правди, царства свободи, братської любові і народного добробуту. Одначе ясно, що окреме існування її (України) неможливе: вона буде між кількома огнями, буде під натиском і може підпасти гіршій долі, ніж яку потерпіли поляки. Одинокий спосіб для привернення прав, прийнятий розумом і ухвалений серцем, полягає в об'єднанні слов'янських племен в одну сім'ю, з охороною закону, любові і свободи кожного.

Наступним етапом роботи учнів з опрацювання головної мети та завдань товариства є конкретизування їхньої діяльності через постановку таких питань: *Як мало бути організовано управління Слов'янською федерацією? На яких засадах мав ґрунтуватися суспільний устрій? Як ви думаєте, чому у переліку слов'янських племен, які повинні увійти до Слов'янської федерації, українці стоять на першому місці?*

Відповіді на ці запитання учні знайдуть, опрацювавши підготовлений вчителем текст документу.

Із Статуту Кирило-Мефодіївського товариства

Розділ I. «Головні ідеї»

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.
2. Визначаємо, що під час об'єднання кожне слов'янське плем'я повинне мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців), північно-русів (росіян), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліросербів з хуруганами (хорватами) і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинне мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.
4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності та освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії господа нашого Ісуса Христа.
5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.
6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен».

Переходячи до третього пункту плану «Головні засади діяльності товариства», вчитель зосереджує увагу класу на таких питаннях: *На яких засадах мало діяти Кирило-Мефодіївське товариство? Складіть перелік основних принципів (правил) для братчиків. Як ви розумієте правило «Мета виправдовує засоби»? Чому братчики вважали його безбожним?*

Знайти відповіді на ці запитання учні можуть опрацювавши фрагменти тексту статуту товариства.

Із Статуту Кирило-Мефодіївського товариства

Розділ II. «Головні правила»

1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визнає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображеннями цих святих.
2. Кожний член товариства при вступі приймає присягу використовувати талант, працю, статки, свої громадянські зв'язки для цілей товариства, і якщо б котрийсь з членів зазнав гоніння і навіть страждань за прийняті товариством ідеї, то, відповідно до присяги, він не видасть нікого з членів, своїх побратимів.
3. У випадку, коли член потрапляє до рук ворогів і залишає в нужді сімейство, товариство допомагає йому.
4. Кожний член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи йому імена інших членів...
5. В товариші приймаються слов'яни всіх племен і всіх звань.
6. Досконала рівність має панувати між товаришами...
8. Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності.
9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності і терпіння; правило ж «Мета виправдовує засоби» товариство визнає безбожним...
11. Ніхто з членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства тим, котрі не вступають або не подають надії на вступ до нього.

Далі школярам пропонується повернутися до наведених текстів документів і пояснити на прикладах, як ставились братчики до християнства. Бажано щоб учні висловилися, чому вони так думають.

Наприкінці практичного заняття, аби перевірити результати діяльності учнів учитель ставить школярам завдання: *Складіть узагальнюючу таблицю*

за матеріалами уроку. В останній частині таблиці сформулюйте, у чому ви вбачаєте історичне значення утворення і діяльності товариства для тогочасної України, для нащадків і сучасної України.

Головна мета товариства	
Завдання	
Члени товариства	
Форми і методи діяльності	
Релігійна спрямованість	

5.2. Методика проведення заняття на тему «ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ»

Загальний коментар

На цьому занятті, як і на всіх попередніх, учні працюють переважно в групах і парах. Пропоновані нами завдання сформульовані у вигляді відкритих запитань, що дозволяє учням організувати цікаве обговорення в групах і одержати різні результати, які вчитель має порівнювати у процесі перевірки результатів групової роботи. Відповідно, плануючи роботу вчитель, має передбачити достатньо часу на широкі обговорення дискусійних питань.

Роботу учнів над змістом матеріалу на цьому практичному занятті можна організувати за таким планом:

1. Причини заснування і початок діяльності товариства.
2. Мета і завдання товариства.
3. Основні етапи діяльності товариства.

Хід роботи на уроці

У вступній частині уроку вчитель нагадує, коли було створено товариство і запрошує учнів пригадати, які події тоді відбувались на західноукраїнських землях і висловити передбачення щодо передумов та причин цього явища.

В основній частині уроку, починаючи роботу над *першим* пунктом плану вчитель пропонує школярам проаналізувати інформацію поданих джерел і пояснити:

Що таке «матиця»? Чому засноване товариство отримало так назву? Які обставини, на вашу думку, сприяли створенню товариства? Що стало причинами його створення саме з такими завданнями?

Далі учні працюють із підібраними вчителем матеріалами.

Із Словника української мови

Матиця— громадське культурно-освітнє товариство в південно-й західнослов'янських країнах ХІХ — початку ХХ ст.

З праці українського історика 30-х років Миколи Голубця

Повстання сербської (1828) та чеської «Матиці» (1830), як культурно-освітніх центрів тих народів, примусило й галицьких українців продумувати над організацією аналогічної установи ще перед 1848 роком.

Але щойно на засіданні Головної Руської Ради з дня 16 червня 1848 р. проголошено заснування «Галицько-руської Матиці», що по статуту мала видавати й поширювати в масах «добрі й корисні книжки для укріплення віри й моральності, поширення знання, розвитку красномовства, каліграфії, техніки, господарства й педагогії».

Зі статті сучасного історика Олександра Седляра

Діячі, які претендували на роль представників усіх галицьких русинів і на початку травня 1848 р. об'єдналися у Головну Руську Раду (ГРР), загалом розуміли, що склалася сприятлива ситуація вирішити багато актуальних проблем. Одним із найважливіших завдань тоді було піднести загальний рівень просвіти серед народу. Під «просвітою» розуміли, як правило, комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня освіти населення, пропаганду нових знань, а також розвиток національної літератури і гуманітарних наук (передовсім, вітчизняної історії). Це мало поєднуватися з підвищенням рівня моральності населення, тому особливу увагу звертали на навчання основ християнської релігії, прив'язаність до Церкви та східного обряду, боротьбу із забобонами та зловживанням алкоголем. Досить швидко члени ГРР вирішили заснувати окрему інституцію, яка би сприяла поширенню просвіти серед галицьких русинів через друк і продаж відповідної літератури.

Безпосереднім ініціатором створення такого товариства, яке отримало назву (за аналогією з подібними товариствами в інших слов'янських народів) «Галицько-руської матиці», був Іван Гуркевич. Він зробив відповідну пропозицію на засіданні Головної Руської Ради ..., а вже 28 травня Рада схвалила статут товариства... На наступному засіданні 4 червня голова ГРР отець Михайло Куземський оголосив про заснування товариства і запросив охочих вступати до нього. Відразу близько 50 русинів, переважно зі Львова, стали першими засновниками «Матиці».

Переходячи до *другого* пункту плану, вчитель пропонує проаналізувати інформацію поданих далі джерел та пояснити наступне: *Коли і як було прийнято статут товариства? Як уявляли собі його діяльність учасники з'їзду руських вчених? Якою була мета і завдання товариства?*

Подальша робота учнів організовується вчителем із використанням підібраних фрагментів текстів.

Зі статті сучасного історика Олександра Седляра

Незабаром після заснування «Галицько-руської матиці» виявилось, що необхідно не лише зібрати гроші на друк, але й скликати потенційних авторів і взаємно порадитися. Це і зробили, скликавши на 19–26 жовтня 1848 р. З'їзд (Собор) руських вчених, який одночасно став загальними зборами «Матиці».

З праці українського історика 30-х років Миколи Голубця

А хоча членський внесок означено для приватних осіб на 50, а для товариств на 100 ринських (прим. *грошова одиниця в австрійській імперії*), то з першого маху вписалося до «Матиці» поперх 50, переважно львівських українців. Обмірковуючи літературно-науковий матеріал і видавничу програму «Матиці», попала Головна Рада на думку скликати до Львова перший конгрес культурно-освітніх діячів, що й відбувся під формою «З'їзду руських учених» в днях 19 і 26 жовтня 1848 р.

Ініціатором з'їзду і його програми був молодший товариш Маркіяна Шашкевича — Микола Устиянович. Одною з основних точок програми з'їзду була справа збереження української мови перед засиллям польської та московської й нівелюючими впливами церковнослов'янської мови.

Зі Спогадів Якова Головацького

Дня 7/19 жовтня в четверг 1848 г. ... О другій годині зійшлися для відкриття собору всі зібрані члени і многіє гості до музейної зали. Красно прибрані стіни сильно вразили очі всіх присутніх. Першій раз Русини бачили себе в місці, де їм все припоминало народність. Під образом державного монарха розміщувались дві, хоругви синьо-жовті... вікна і стовпи украшені були народними барвами... »

З праці українського історика 30-х років Миколи Голубця

З'їзд поділився на дев'ять секцій: богословська секція вирішила, що поза щоденними молитвами та псалмами, всі інші молитви мають бути перекладені на українську мову. Господарська секція підкреслила потребу заснування господарського товариства й видання загальної господарської енциклопедії. В секції історії і географії говорилося про загально доступний підручник української історії для шкіл. Говорилося про перероблення для цієї цілі історії Миколи Маркевича.

На з'їзді порушено теж справу окружних читалень, з яких перша повстала того ж таки року в Коломійі. ... В справі мови й правопису, доручено по довгих дебатах реферат питання отцю Іванові Жуківському, який склав раніше свою «Розправу писовні рускої» з проектом уживання народної мови й фонетичного правопису.

Перший з'їзд руських вчених під синьо-жовтими прапорами у Львові в жовтні 1848 р.

Зі статті «Яка єсть ціль Галицької Рускої Матиці?»

Стефана Качали — одного із засновників Товариства

...як вже відомо, повстало товариство «Руска Матиця». Уже на першому зборі, а пізніше на загальному зборі в р. 1865 р. були установлені такі кардинальні завдання:

- 1) Триматися того язика, яким говорить народ.
- 2) Писати так, як більшість народу вимовляє».

Зі статті сучасного історика Олександра Седяра

З'їзд руських вчених, ... не лише остаточно легітимізував «Галицько-руську матицю» як заклад, який мав би займатися поширенням просвіти серед галицьких русинів, а ще й спробував принаймні окреслити її програму дій. Як виявилось згодом, більшу частину пропозицій З'їзду було неможливо втілити у життя зусиллями одного товариства. Однак, незважаючи на труднощі, «Галицько-руська матиця» продовжила діяти й існувала аж до 1939 р.

... члени-засновники «Галицько-руської матиці» бачили головним завданням товариства поширення просвіти серед народу, яке мало відбуватися через видання і розповсюдження відповідної літератури. Ця ідея була належно відображена у статутах «Матиці». Так, у ... статуті зазначалося: «Соєдиненіє къ розширенію письменности въ головном граде Львові під іменем: Галицка руска матиця старатися будетъ печатати и подавати народові по найменшій ціні ... книги к утверженію веры и обичайности, к розширенію відомостей, к розвитку красноречія, краснописанія, техніки (ремесла), господарства і педагогіки або доброго виховання»...

У різний час існували різні категорії членів «Галицько-руської матиці». У статуті 1848 р. згадані лише члени-засновники, які могли бути колективними (сільські громади, товариства, інституції) та індивідуальними. У статуті 1851 р. зазначено, що товариство складається із членів-засновників, дійсних, почесних членів і членів-дописувачів. Членами-засновниками можуть бути лише ті особи або громади, які сплатили або сплачують членські внески... Дійсними членами вважали осіб, чії праці «Галицько-руська матиця» публікувала. Ті, хто листувався з віділом товариства у різних справах, мали статус членів-дописувачів. Нарешті, почесними членами обирали осіб, які «або стали відомими у справі просвіти, або іншим способом долучились до справи просвіти народу руського.

Для розкриття *третього* пункту плану учням пропонується проаналізувати інформацію поданих вчителем джерел і пояснити: *у чому полягала діяльність товариства? Які книжки переважно видавались? Чому їх було небагато?*

Сучасний історик Феодосій Стеблій

Мета Галицько-руської матиці — видання для народу популярних книг із різних галузей знань. Отримавши значні кошти як перші внески членів-засновників, товариство досить швидко змогло розпочати друк своїх видань. Їх «Галицько-руська матиця» замовляла у Львові (так було й пізніше), в друкарні Ставропільського Інституту. Протягом перших півтора року друкувалися книжки переважно або для учнів початкової школи (чи для тих, хто навчається взагалі), або для освіченіших співвітчизників, що цікавилися рідною мовою та культурою...

Видавнича діяльність Галицько-Руської Матиці була особливо активною до середини 1880-х років. До цього часу старанням товариства видано понад 80 книжок, серед яких переважали роботи загальноосвітнього змісту, праці з ремесла, сільського господарства, педагогіки, шкільні поручники, серед яких була і «Читанка» Маркіяна Шашкевича... видана Товариством релігійна, навчальна, художня література відіграли свого часу вагомий культурно-просвітницьку роль, наукові збірники гідно презентували науковий потенціал галицьких українців серед інших слов'янських народів

За дослідженням Олександра Седляра

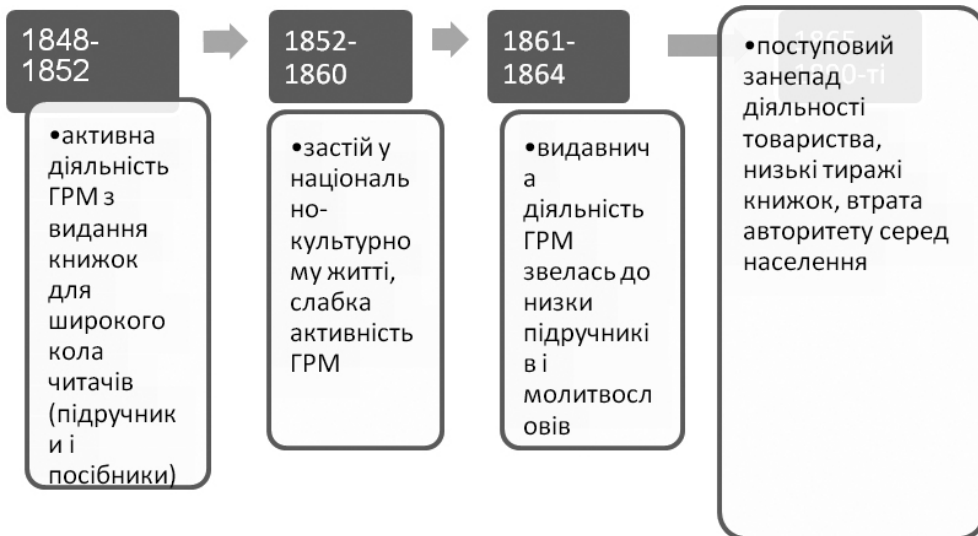
... наклади більшості матичних видань виявилися завеликими, книжки, з часом втрачаючи актуальність, розпродавалися дуже довго. Розглянемо, як приклад, процес підготовки до друку «Читанки» Маркіяна Шашкевича. Вдова автора Юлія Шашкевич передала «Матиці» рукопис читанки за умови винагороду... Відділ товариства 30 листопада 1849 р. вирішив дати рукопис на перегляд.

19. 5 лютого 1850 р. голова «Матиці» Михайло Куземський запропонував на розгляд виділу «Читанку» «відому як корисну для народу, для дітей». Тоді ухвалили її друкувати, ... 27 березня виділ «Матиці» дізнався про ціну (80 ринських), визнав її завеликою і обговорював можливість друку книжки за кошти спонсора — львівського адвоката Климентія Рачинського. Нарешті, 18 травня 1850 р. передали рукопис до друку, а 23 травня виділ «Матиці» остаточно ухвалив друкувати «Читанку» ... накладом 5000 примірників коштом товариства. ... Наклад «Читанки» швидко розійшовся, і 1852 р. додрукували з виправленнями ще 1000 примірників.

Подібним чином готувалися до друку й інші видання «Галицько-руської матиці». Щоправда, були й дві суттєві розбіжності. По-перше, автори практично ніколи не отримували грошову винагороду (іноді діставали кількадесят примірників своєї книжки). Це пояснювалося браком вільних коштів у товариства, яке лише почало діяти. Окрім того, передбачалося, що автори пишуть не для заробітку, а, — як справжні патріоти, — для покращення долі свого народу і Батьківщини. По-друге, друки «Матиці», окрім молитвословів, не перевидавалися, адже перший наклад, як правило, розходився довго.

Продовжуючи практичну роботу учнів, учитель може запропонувати школярам попрацювати із наступною схемою. Зокрема, вчитель запрошує учнів: *Проаналізуйте схему і поставте до неї кілька запитань, які дозволяють розкрити її зміст. Обміняйтеся запитаннями-відповідями з однокласниками.*

Етапи діяльності Галицько-руської матиці (на основі досліджень Олександра Седляра)

Можна також попросити учнів проаналізувати переліки видань Матиці, подані нижче, та співвіднести їх з етапами діяльності товариства.

Видання «Матиці» 1848–49 рр.

Автор	Назва видання	Рік видання	Формат	Кількість сторінок	Наклад
	Оуставы соединенія къ размноженію письмъ рѣскихъ, завазанного въ головномъ градѣ Львовѣ дна 1. Червца 1848.	[1848]	аркуш	3 непаг.	480
Головацкій Яковъ	Граматыка рѣского ѣзыка. Ч. I.	1849	8°	56	10000
Головацкій Яковъ	Граматыка рѣского ѣзыка. Ч. II.	1849	8°	163+5	10000
Головацкій Яковъ	Граматыка рѣского ѣзыка, составлена Яковомъ Головацкимъ, ц. к. профессоромъ рѣского ѣзыка и словесности рѣской при всеѣчилици львѣвскѣмъ. Галицко-рѣска Матица. Ч. 6.	1849	8°	219+5	8400
Головацкій Яковъ	Росправа о ѣзыцѣ южнорускѣмъ и его нарѣчїяхъ. Сочинена Яковомъ Головацкимъ, читана въ общемъ засѣданіи на сѣздѣ ученыхъ рускихъ 23. Жовтня 1848 г. н. ч. у Львовѣ. Галицко руска Матица.	1849	8°	56	500
Головацкій Яковъ	Три вступительніи преподаванія о русской словесности, сочиненіе Якова Головацкого, публ. Профессора Руского ѣзыка и Словесности Руской при ц. к. Львѣвскѣмъ Университетѣ. Накладомъ Галицко-руской Матицѣ.	1849	8°	28	1000
Добрянскій Антоній	Бѣкваръ рѣскій дла шкѣлъ въ Галиціи, оуложеный сващ. ... титѣл. совѣт. консист., перемыскимъ деканомъ надзырателемъ шкѣлъ народныхъ, парохомъ въ Валавѣ. Накладомъ Галицко-рѣской Матицѣ.	1849	8°	86	10000
[упорядник Михайло Малиновскій]	Молитвословець малый дла дѣтей.	1849	32°	27	2000

Після виконання цієї роботи вчитель може поставити учням наступне завдання: *Знайдіть у джерелах інформацію, що підтверджує розглянуту схему. Поясніть, чому діяльність Товариства була недостатньо активною? Сформулюйте кілька положень щодо значення діяльності Товариства.*

Далі учні працюють із підібраними вчителем фрагментами тексту та ілюстративним матеріалом.

За сучасним істориком Петром Вівчариком

...низка чинників всередині «Галицько-руської матиці» зумовили те, що товариство фактично перебувало у руках групи діячів, які не були готовими до напруженої просвітницької праці, виділи «Матиці» не виконували у повній мірі зобов'язань, покладених на них, ... внаслідок чого «Галицько-руська матиця», так і не змогла сповна використати свій потенціал.

За дослідженнями Олександра Седляра

«Матицю» аж до єпископських свячень (1868 р.) очолював М. Куземський, у виділі, який через великі перерви між загальними зборами оновлювався рідко, переважали священники. Правління складалося передовсім із лояльних австрійських підданих, зовсім не схильних до швидких, рішучих дій, нестандартних рішень, інтелектуальних пошуків. Збереження спокою в суспільстві, підтримка віри та моральності в народі, освіта народу в межах, визначених у Відні, примноження капіталів товариства — це були їх основні завдання. Звичайно, керівники «Галицько-руської матиці» були патріотами і докладали, як їм здавалося, всіх зусиль, аби сприяти національно-культурному розвитку свого народу, однак, значним чином через їх відносну інертність і брак свіжих ідей, товариство не змогло належно виконати свою місію.

Загалом «Галицько-руська матиця» від 1848 р. до кінця 60-х років XIX ст. була єдиною галицькою українською культурно-просвітницькою громадською організацією, що мала поширювати нові знання за допомогою власних видань. Вона мала хорошу можливість вплинути на розвиток українського суспільного та культурного життя. Спочатку товариство виправдовувало сподівання співвітчизників, однак згодом знизило активність. «Матиця» так і не змогла стати справді популярною громадською організацією, кількість її членів обмежувалася кількома сотнями (з них активних — що писали, розповсюджували видання, брали участь у загальних зборах — ніколи не було більше кількох десятків), а її публікації займають скромне місце навіть у загалом невеликому переліку галицьких українських видань 1848–1870 рр.

... негативну роль відіграла інертність читацької аудиторії, дещо консервативна стратегія Товариства та послідовна проросійська політична орієнтація у той час, як в українському суспільстві відбувалися пронаціональні зміни.

На завершення практичного заняття учням пропонується перевірити себе у досягнутих на уроці результатах. Таку роботу можна організувати у процесі обговорення у загальному колі. Серед питань можуть бути такі: *Що нового ви дізнались на уроці? Які джерела використовували? З якими з них вам легше працювати, а з якими складніше? Чого вам хотілось би навчитись у роботі з джерелами?*

5.3. Методика проведення заняття на тему «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.»

Загальний коментар

Це практичне заняття проводиться у вигляді роботи учнів в малих групах. У класі з 25–30-ма учнями вчитель на початку уроку створює 6 малих груп, кожні дві з яких одержують порцію інформації для опрацювання за відповідним завданням одного з питань плану. Кожне із завдань пов'язане із повсякденним життям однієї з верств населення. У процесі уроку учням пропонується ознайомитись з джерелами і на їх основі сформулювати відповіді на запропоновані питання. Питання всіх груп ідентичні. Порції інформації для різних груп приблизно однакові. На початку групової роботи варто нагадати учням про розподіл ролей під час групової роботи і необхідність дотримання регламенту.

Під час групової роботи варто слідкувати за активністю різних груп і надавати необхідну допомогу.

Перед початком групової роботи необхідно також попередити учнів, що у кожній групі відповідати під час презентації результатів мають 3–4 учня,

які представляють частину результатів. Варто наголосити на необхідності звернення до інформації джерел під час презентації.

Заняття доцільно структурувати за таким планом:

1. Житло та побут селян.
2. Життя і побут мешканців міста.
3. Сім'я і доля жінки

Хід роботи на уроці

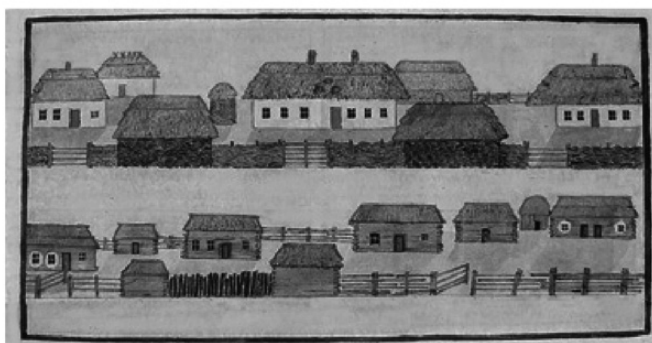
У вступній частині уроку варто запропонувати учням згадати, які верстви населення мешкали в Україні у першій половині XIX ст.? У чому полягала різниця в їхньому становищі і правах?

Завдання груп 1, 2

Опрацювати відповідно відібрані тексти та ілюстративний матеріал та з'ясувати: Яким були характерні риси селянського побуту за свідченнями документів? Які обставини життя українських селян засвідчують картини? Доберіть 5–7 прикметників, доречних у розповіді про українське село в зазначений період. Обґрунтуйте доречність кожного дібраного слова.

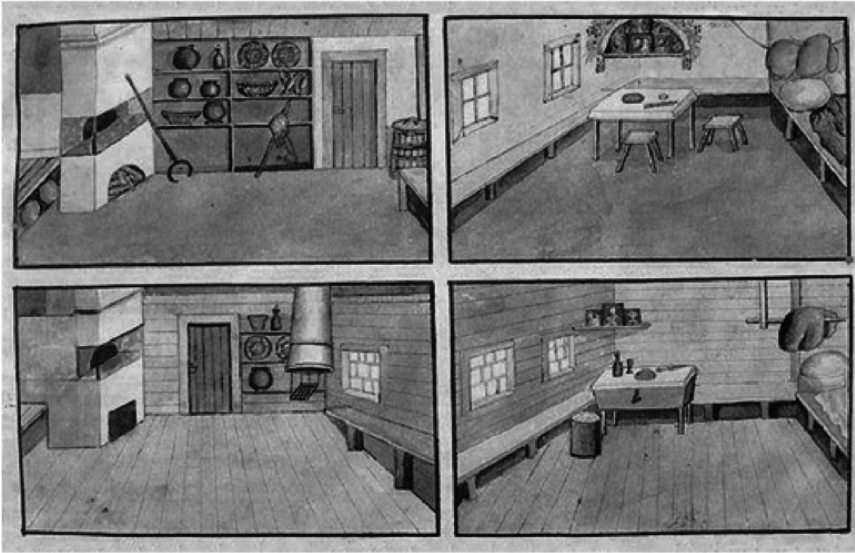
Із записів де ла Фліза¹⁵

Селянські житла (на Київщині) скрізь збудовані з дерева, вони, як правило, теплі взимку. Їх зовнішнє й внутрішнє планування всюди майже однакове... Майже всі хати вкриті соломою. Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору без вікон. У кімнаті завжди є піч. Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку й чистоти, досить часто вони побілені всередині і ззовні. Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих у більшій чи меншій кількості, прикрашені натуральними висушеними квітами та білими рушниками, вишитими червоними узорами. У їхніх помешканнях зовсім немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців.

Зразки селянських жител. З книжки де ла Фліза

15) Цінним історичним джерелом є рукописні ілюстровані альбоми Домініка П'єра де ла Фліза, француза за походженням, який від 20-х років XIX ст. був лікарем на Київщині. У службових поїздках Київщиною він не лише надавав медичну допомогу, а й занотовував почуте й побачене. Записи доповнював малюнками.

Внутрішнє планування селянської хати. З книжки де ла Фліза

Тарас Шевченко. Ілюстрація до поеми «Наймичка»

Сучасна дослідниця Марта Патика

Щоденний побут з початку заселення Слобожанщини звертає на себе увагу тим, що не було основної різниці між життям вищих і нижчих верств. ... Навіть у містах обстановка хати не дуже відрізнялася від житла заможної людини на селі. Домашнє життя всюди ще було просте й невибагливе...

Козача або селянська, або міщанська хата одрізнялася од панського будинку тільки своїм розміром; матеріал же будівлі був однаковий — дерево, гонт, очерет, солома; і у заможних козаків можна було побачити навіть кахельні груби, які звичайно були у панських будинках. У хатах козаків та міщан були ті ж образи, лавки, килими, коці, рушники, скрині з оджею і українським убранством — тільки усе оте було куди бідніше та дешевше....

Білили хату по суботах та перед великими празниками, улітку навіть з надвору. У рідкій хаті було менш трьох вікон скляних, здебільшого круглого скла. Комин робили з пруття, обмазаного глиною. Дах був очеретяний: з очерета, коли бракувало дерева, робили й стелю на тонких перекладах. Робили дах також з соломи і гонту. Двір обносили плетневою огорожею.

Традиційне хатнє начиння. Експозиція Винницького краєзнавчого музею

Із записів де ла Фліза

Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний,

зрідка пшеничний, за винятком свят та місцевостей, де пшениця родить. Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Взагалі вони споживають багато картоплі, яку вирощують всюди, особливо на піщаних ґрунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують з житнього, пшеничного або іншого борошна, яєць, молока й сиру. Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також належать до їхнього раціону. Для їжі вони користуються простим мальованим глиняним посудом. Ложки, якими вони користуються, виточені з дерева, відполіровані, вкриті лаком і також складені рядочком у шафі. Виделки їм майже невідомі...

Rayons des villages de Tchermobil, Cherpelitchi, Besovitchi, Maximovitchi, Cherkasin/Chobolai, Kopyel et Kolinka, districts de Kozomyri, Goumynovitchi de Kiev. Кривдине деревняні і Гривні Мєлєні, Шені-Лаврєвє, Кривдинє, Велика Булєвє, Шрамєвє, Косєвє, Лєвєвє, и колєвє, Кєвє-Мєлєнє цєсє, Кєвє-Лєвє.

Rayons des villages Stains, Tchervoniakow, Oboukhow, Vichno Bougnovka, Selo-Jankovskai, Stano Vichovskai, districts de Kiev. Кривдинє сєлєніє Кє Стєпєвє, Грєвєвє, Обєвєвє, Булєвє, Кєвє, Пєтєрє Стєвєвє, и Стєпєрєвє, Кєвєвє цєсє.

Де ла Фліз. Одяг селян двох районів Київщини

І. Їжакевич. Кріпаків міняють на собак

В. Штернберг. Пастушок

І. Їжакевич. Хресна хода

Завдання груп 3, 4

Опрацювати відповідно відібрані тексти та ілюстративний матеріал та з'ясувати: Які зміни визначали дослідники? Чи були вони характерні для інших регіонів України? Чому ви так думаєте? Які були наслідки такого явища?

Уважно роздивившись ілюстрацію, назвіть 5 рис, які свідчать, що 1) на картині зображено місто; 2) у цей період українське місто майже не відрізнялося від села. Додайте риси тогочасного «обличчя» міста на основі документа.

Чим відрізнялось місто ХІХ ст. від середньовічного? Які ознаки модерної доби ви помітили на міських вулицях?

**Сучасний дослідник О. Кузема про розвиток міст і містечок правобережної України
наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.**

Чисельність та етносоціальна структура населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. зазнали істотних змін. В цей час відбулося кількісне зростання населення, але здебільшого за рахунок піднесення великих міст та визначених урядом адміністративних центрів. Одночасно, із зростанням кількості міщан, у структурі мешканців міст все менше залишалося українського населення, оскільки провідні позиції тут все більше стали займати міщани і купці-вихідці із Росії, євреї, представники інших національностей. Водночас землеробське українське населення витіснялося із центру на міські окраїни. ...крок за кроком, міста і містечка Правобережної України наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст ставали все більш розрізненими, чужішими і ворожішими для українців, а їх розвиток підпорядковувався чужонаціональним силам і стороннім осередкам.

Євграф Крендовський. Полтава. Олександрівська площа. (1840 р.)

За дослідженням сучасного історика Іванни Гуржій

Загальний благоустрій Києва на початку XIX ст. залишався вкрай незадовільним: улітку на вулицях здіймалася жахлива пилюка, а весною та восени в багатьох місцях утворювалося «бездонне» багно. У цьому відношенні не ставала винятком і найліпша частина — Липки. Навіть удень на людей могли напасти зграї бездомних собак. Частим явищем були пожежі. Одна з них у 1811 р. знищила майже весь Поділ і примусила організувати загони спеціальних охоронців — «ратників», які мали стежити на перехресті вулиць і в разі потреби здійснювати відповідні заходи.

Крещатик у середині XIX ст. та Поштова контора в Києві у середині XIX ст.

Завдання груп 5,6

Опрацювати відповідно відібрані тексти та ілюстративний матеріал та з'ясувати: Які зміни визначали дослідники? Чи були вони характерні для інших регіонів України? Чому ви так думаєте? Які були наслідки такого явища?

Шлюб в Україні був моногамним, патріархальним. ... підготовка до шлюбу була справою не тільки молоді, батьків та родичів, але й громадськості... Шлюб був різновидом договору, який укладався у XVIII–XIX століттях письмово, особливо, коли йшла мова про розділ землі. Наречений батько видавав придане, або посаг. До нього входила скриня (постіль, одяг, білизна), інколи худоба (худоба, земля, гроші)...роль самих молодих часто була дуже незначною, адже в договорі йшлося не про любов молодих, а про «поле», яке належало батькам. Звичаєве право обмежувало укладання нерівних шлюбів, перш за все між багатими та бідними. І багаті і бідні неохоче віддавали дітей за рівного.

Загальним правилом було, що невістка йшла у сім'ю чоловіка. Але в нерівних шлюбах зустрічався і випадок, коли бідний чоловік йшов у сім'ю жінки, *на приймацтво*. Приймацтво розрізнялося за причиною, існувало три його види — *за бажанням, за волею батьків, за запрошенням*. ... Приймацтво за бажанням та за запрошенням найчастіше схвалювалося громадою...шлюб набував чинності тільки через вінчання.

Українська сім'я після одруження ділилася — оженившись, син ішов з дому і будував власний. Але для допомоги батькам один з синів ззалишався допомагати батькам. На Правобережжі залишався старший, на Лівобережжі — молодший. Інколи (коли у батька не було синів) залишалися і дочки.

Дослідниця Оксана Кісь про долю жінки

Коли говорять про рівність жінки у подружньому житті, то найчастіше мають на увазі однакові права жінок та чоловіків на володіння майном. ... насправді загальнови́знаним головою родини переважно був чоловік. Саме його голос у важливих питаннях завжди був вирішальним — коли йшлося про продаж корови чи одруження дітей. Також чоловік мав легітимоване громадою і культурою право застосовувати фізичну силу щодо інших членів родини, в тому числі дружини. Водночас дружина найчастіше не могла сказати навіть образливого слова щодо чоловіка — бо так не було заведено.

...визначальними в одруженні все ж були економічні та господарські чинники.

Переконанням, вмовлянням, примусом, погрозами — батьки домагалися, аби син чи донька одружилися з тим, кого рідні вважали найвигіднішою партією. Нерідко наречені вперше бачили один одного аж у день весілля. Дівчина при цьому зазвичай була у пасивно-очікувальній позиції та фактично не мала змоги вплинути на власну долю. Водночас дівчині навіювали, що відмовляти сватам — це недобра практика. Мовляв, лишишся старою дівкою. Дівчина повинна була відповісти згодою практично на першу пропозицію.

... в середньому традиційна українська родина мала від 7 до 12 дітей. Однак це була вимушена багатодітність, при чому матеріальної можливості утримувати цих дітей часто не було. ... З кожною дитиною господарське навантаження на жінку зростало, а ресурси сил і часу були не безмежними. ..У багатодітній родині немовля розглядали як тягар, який обмежує матір, не дає їй повноцінно виконувати свої господарські функції...Високий рівень народжуваності і смертності немовлят обумовлював доволі спокійне ставлення до факту смерті малої дитини: «Склянок, а дітей, ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть». Зате, коли вмирали більші діти, підлітки — це було трагедією, адже селянська родина втрачала повноцінного робітника, який був цінним у господарстві.

... статистика показує, що у ХІХ столітті серед українок, що жили на українських територіях Російської імперії, письменних було лише 4% — на противагу 11%-12% письменних чоловіків. Причина цьому — батьки не вважали за потрібне віддавати дівчат у науку. Дівчина шкільного віку була особливо потрібна в господарстві.

Після презентації результатів всіх груп учням пропонується порівняти спосіб життя різних груп населення українських міст тих часів. Зокрема учням можна поставити наступне завдання: *Прочитайте наведені дані і зробіть 3–4 висновки щодо житла різних верств населення України.*

За сучасним дослідженням Володимира Молчанова

Ціна на будинки в центральних частинах як губернських так і повітових міст Правобережної України завжди була високою, особливо якщо вони були новими, мали багато поверхів та значну площу. Так, на початку ХІХ ст. у м. Києві нові будинки в центральній частині міста оцінювалися від 6500 до 25000 руб.

Дещо менш якісним і більш доступним за ціною було житло в київських ремісників... у 1804 р. у київських ковалів: «Хата ставилася з круглого смолового дерева, крита гонтом під залізним цвяхом, ділилася сіньми на дві частини, з одного боку кімната з кахлевою грубкою, а з другого боку кухня з піччю теж з білих кахель. У кімнаті було троє вікон, що одчинялися, з білого скла: віконниці й двері були на залізних крючках з залізними засувами. За стару саму хату платили 100–150 руб.».

Найбільш якісним було житло у купців. Так ... триповерховий кам'яний будинок у Житомирі разом із крамничками було оцінено в 9151 руб.

... Згідно даним І. Фундукля, селянські будівлі в ті часи склалися з хати для проживання, стодоли, хліва та клуні. Відповідно до наведених ним даних, вартість спорудження селянської хати становила 32,99 руб.

Урізноманітнюючи практичну роботу учнів, вчитель може використовувати окрім текстів фотодокументи та картини художників, до яких ставляться відповідні запитання: *Які спільні риси одягу міщан і селян ви помітили? Чим відрізнявся одяг міщан від одягу мешканців села?*

1

2

3

4

1) Пані з Полтави. 1850 р. 2) Міщани зі Львова. 1840 р.
3) Ганна Барвинок. 1843 р. 4) Григорій Галаган. 1843 р.

Далі, розглядаючи життя різних верств в українських містах, вчитель може зосередити увагу учнів на особливостях побуту заможних міщан. На початку цієї роботи учням треба поставити запитання: *Які риси життя і побуту дворян і шляхти ілюструють картини і документи?*

Сучасна дослідниця Марта Патики

Під час «контрактів»¹⁶ двічі на тиждень у Контрактовому будинку давали бали, на які поляки приходили зазвичай у національних костюмах і танцювали мазурку в шапках. Що, як правило, привертало неабияку увагу присутніх росіян та українців. При цьому між останніми та гоноровими шляхтичами нерідко спалахували сутички, котрі інколи перетворювалися на довготривалі конфлікти і чвари з різними «відтінками» етнічної неприязні.

Водночас, «контракти» вважалися «школою світськості». На них привозили чи приводили місцевих панночок із метою вдало видати їх заміж. Господарі (організатори) балів і всіяких «вечорів» могли за власним бажанням кожен «дамочку» зустріти з великим букетом квітів, який у середньому коштував 1,5 руб., або витратити лише на цукерки, які поставляв, головним чином, відомий на той час кондитер Беккер, 100 дукатів чи на шампанське 400 руб.

Серед найпоширеніших розваг, у тому числі й купецтва, була гра в карти, у ході якої програвалися тисячі рублів і цілі маєтки. Деякі спеціально приїздили заради неї із надією збагатитися, або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій зазначив, що приїхати «на контракти» набагато простіше, ніж поїхати з них. «Можна сказати, — наголошував він, — що Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільно полювало, а старий Київ грав у карти і, через це, перед відродженням університету, забув, що він приречений Богом і людьми бути столицею всеслов'янства».

Наприкінці уроку вчитель пропонує обговорити у загальному колі запитання: 1) *яким чином зміни в політичному та економічному житті українських земель вплинули на повсякденне життя українського населення в першій половині XIX ст.?* 2) *У житті яких верств населення зміни були найбільшими?* 3) *Які відомості на уроці справили на вас найбільше враження?* 4) *Про що хотілося б дізнатися більше?*

5.4. Матеріали для проведення практичних занять з інших тем у 9-му класі

Загальний коментар

Оскільки за компетентнісного підходу очевидною є необхідність урізноманітнення типів уроку в 9-му класі за рахунок практичних занять, а чинна програма є неусталеною, у цьому підрозділі пропонуємо матеріали для кількох практичних занять (по одному на кожен розділ курсу), які вчитель може використати на власний розсуд.

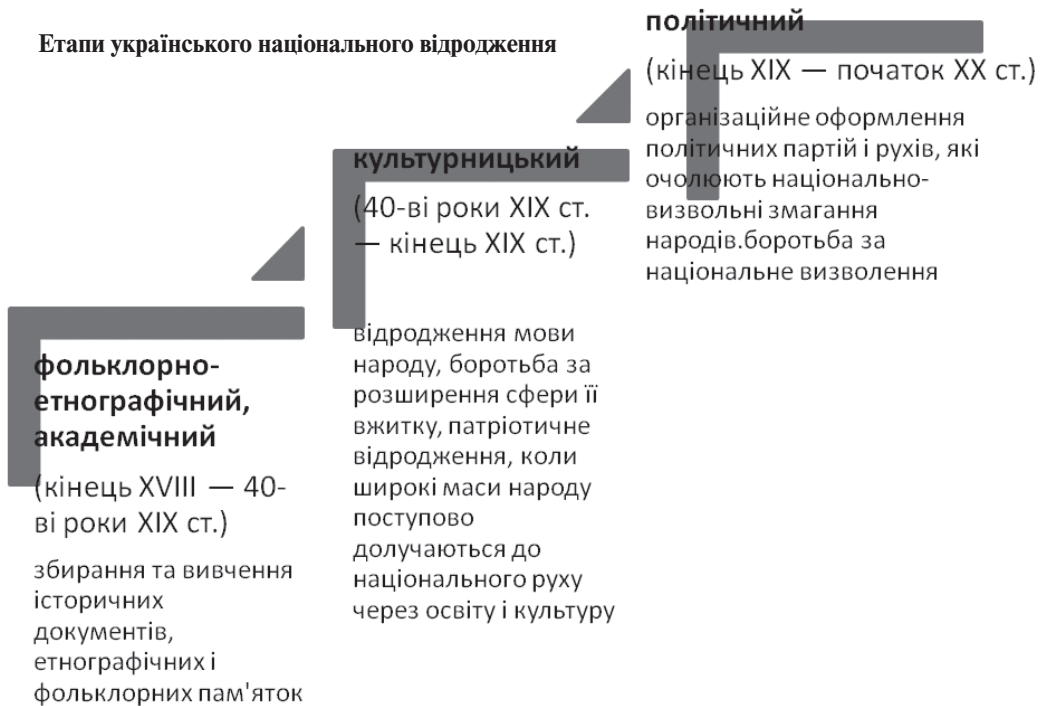
Практичне заняття на тему: КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ

1. Три етапи національного відродження у підросійській Україні

16) торговельний і контрактний ярмарок у Києві на Подолі, на якому укладались торговельні та кредитні угоди. Діяв з 1797 до 1930 р.

Працюймо разом

Що таке національне відродження? Які процеси воно в собі поєднує? На які етапи поділяється? Чим ці етапи відрізняються один від одного?

«У дослідженнях А. Яртися зазначається, що «у підході до з'ясування сутності та періодизації національного відродження в наукових публікаціях простежуються два протилежні погляди. На думку одних дослідників — це однібічний процес утвердження національної свідомості в середовищі інтелігенції та поширення її в масах.

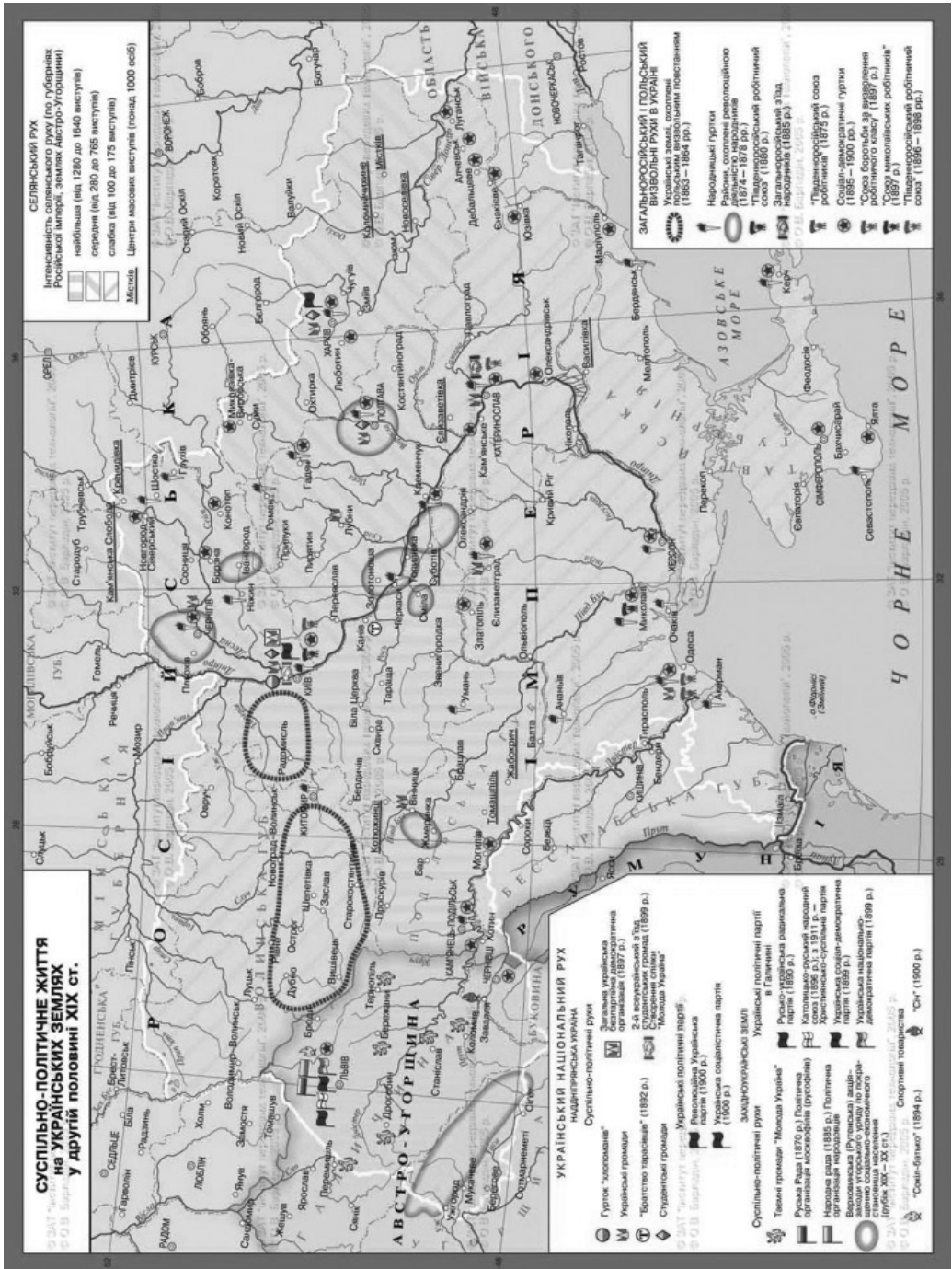
Інший підхід розглядає національне відродження... насамперед політико-культурним процесом, кінцева мета якого — завоювання національної незалежності та проголошення національної держави».

За визначенням історика **В. Сарбея**, українське національне відродження — «це комплекс подій в історії України кінця ХІІІ — початку ХХ ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пошквалюванням і піднесенням українського національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців, що свідчило про активізацію становлення і консолідацію на основі українського етносу нації».

На думку історика Г. Касьянова: «Термін «національне відродження», очевидно, варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність. Загалом, здається, можна було б запропонувати альтернативний термін — націотворення, оскільки і за змістом, і за формою українське «національне відродження» було саме творенням нації...» «Якщо у першій половині ХІХ ст. націоналізм для більшої частини Європи був новою, справді інтелектуальним винаходом, то після «весни народів» він став загально-світовою тенденцією, і Україна у цьому відношенні не була винятком.» «Національне відродження» ... тривалий, суперечливий і багатовекторний процес.»

Працюймо разом

На основі карти пояснить, де і чому розташовувались центри національно-визвольного руху.

2. Риси і обличчя культурницького етапу національного відродження

Працюймо разом

Працюючи в групі, оберіть один-два з документів і прокоментуйте їх, послідовно відповідаючи на запитання: Хто автор документу? Чому присвячений документ? За яких обставин він з'явився? У чому полягає основна ідея документу? Що нового додає цей документ до наших знань про культурницький етап національного відродження?

Підсумовуючи, складіть загальну характеристику культурницького етапу національного відродження і запишіть її.

Володимир Антонович. Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вісника Південної та Південно-Західної Росії»)

За словами викривачів, вина українофілів полягає в наступному:

- 1) Вони надмірно дорожать своїми обласними відзнаками, а що найважливіше — своїм обласним наріччям (вираз більш ввічливий) або краще сказати своїм потворним мужицьким говором (вираз К. А. Говорського).
- 2) Вони бажають своє наріччя зробити літературним і звести на ступінь мови.
- 3) Вони бажали б, щоб на цьому діалекті було побудовано викладання в сільських школах.
- 4) Вони кидаються в очі різними дратівливими для світських людей дрібницями: костюмом, піснями, виставами і т. Д. — Всі ці дрібниці носять на собі характер обласний та мужицький і не личать людям освіченим.
- 5) Ця любов до обласних відмінностей, мабуть, є не що інше, як сепаратизм, тобто бажання політичного відторгнення Малоросії від Росії.
- 6) Ймовірно, всі ці прагнення є не що інше, як польські штуки, новий вид єзуїтських підступів, бажання посварити Малоросію з Росією і з'єднати її з Польщею.

П. Куліш. ДО РІДНОГО НАРОДУ. 1847 р.

Народе без пуття, без честі і поваги,
 Без правди у завітах предків диких,
 Ти, що постав з безумної одваги
 Гірких п'яниць і розбишак великих.
 Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
 Заклятий для сусідського хижацтва:
 Вона твого життя міцна основа,
 Певніша над усі скарби й багатства.
 О варваре! Покинь тріумфувати
 Та зчервоній од сорома тяжкого:
 Що всі сусіди мають, що назвати,
 А ти своїм не назовеш нічого.
 Що захопив, еси серед Руїни,
 Забрав усе великий твій добродій;
 Жене тебе неволя з України,
 І з рідним словом тулишся, мов злодій.

На дзеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний.
Своїм розбоєм лютим не пишайся
І до сім'ї культурників вертайся!

М. Костомаров. Чи праві наші обвинувачі?

(Щодо питання про видання книг наукового змісту південноруською мовою)

... Ми запитаємо кожного ... чи можливо, за законами людської природи, щоб народ свідомо, без тиску насильницьких обставин, зненавидів своє власне слово? ... Але південноруський народ не стоїть на тій межі як Чукчі або Камчадали, у нього є своя історія, свої спогади, свої перекази, своя надзвичайно багата народна поезія, свій народний тип, ... нарешті — зачатки своєї писемності, зовсім не бідні за якістю, якщо не багаті за кількістю. ... Вищий клас засвоїв так звану загальноруську мову, але не байдужий ще зовсім до своєї рідної ... є ще досить таких, які не забувають мову своїх батьків і люблять її, як люблять і народ, який на ній говорить ... Це засвідчує приклад малоросійської літератури; раніше досить було друкувати книги в сотнях примірників, і ті насилу розходилися протягом багатьох років; тепер можна сміливо друкувати малоросійській твір тисячами, аби його зміст був задовільний.

М. Костомаров 3 листа до заслання Кониського 1863 р.

Ох, лихо, та й годі! От і працюю, як знаєш, коли вас з України по Вологдам та по Вяткам розсилатимуть. Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта — от наше діло... Найбільш треба о тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати.

Павло Житецький про світоглядні позиції київських громадівців, 1873 р.

Ми добре вже знали, що одної свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому вигляді наводить духовний настрій людини до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далі тої границі, котра визначається потребами самооборони. Дуже гидким нам був так польський, як і московський націоналізм з інстинктами державного насильства»

М. Драгоманов. Із статті «Втрачена епоха»

Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу... Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу. Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною.

З резолюції першого з'їзду студентських громад, 1898 р.

«Ми, українська молодіж, стремлячи до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства, домагаємося рівності всіх перед законом... свободи совісті і рівності всіх віросповідань, просвіти на рідній мові, наведення обов'язкової безплатної науки. В політичній діяльності студенти домагаються конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку і зборів».

Працюймо разом

На наведених ілюстраціях ви бачите твори українських художників другої половини XIX ст. Що поєднує ці твори? Чи пов'язані вони з національним відродженням? Чому ви так думаєте?

В. Орловський

С. Світославський

П. Левченко

С. Васильківський

3. Суспільні виклики і значення культурницького етапу національного відродження

Працюймо разом

На які суспільні виклики відповідало українське національне відродження? У чому були його сильні і слабкі сторони?

Г. Касьянов: «В даному контексті нового значення набуває ... термін «український проект»: націотворення було б неможливим без такого проекту. Нація мала виникнути спочатку в уяві діячів «національного відродження» як умоглядна конструкція... Інтелектуали, «будителі нації», у своїх пошуках відбивали певні загальні тенденції суспільного розвитку, вони були дітьми свого часу, діяли в цілком конкретних суспільних умовах і значною мірою їхній духовний світ був породженням цих умов».

А. Ярчись: «На другому ... етапі національно-культурного відродження провідною його силою виступила демократично налаштована інтелігенція України\... Головним гаслом цього періоду національного відродження став заклик «повернутися лицем до народу». В той час в середовищі української еліти викристалізовувалася концепція про Україну «як етнічну національність»... цей рух був неоднорідним, мав суперечності, що по-різному виявлялися в окремі відтинки часу. Межі поширення руху на шляху національно-культурного відродження були зумовлені зовнішньо-політичними та внутрішніми українськими обставинами.

Олександр Салтовський: Під впливом ідей німецького мислителя Й. Гердера, який звертав особливу увагу на націотворчу роль мови, фольклору, народних звичаїв і побуту селянства у Європі в 30–40-х роках ХІХ сторіччя, революційні сили згуртувались у нових таємних товариствах. Всі вони ставили собі єдину стратегічну мету і мали схожі та красномовні назви — «Молода Італія», «Молода Франція», Молода Німеччина», «Молода Польща», «Молода Ірландія». ... Ідеалом цього руху було перетворення Європи в континент націй-держав, де було б неможливим розділення нації на багато маленьких держав, або поділу територій деяких народів між різними державами.

Ці ідеї не могли не бути співзвучними з настроями патріотично настроєних українців. Культурницька робота, дослідження фольклору і побуту селянства, висвітлення життя «простого народу» в новій літературі, писаній народною мовою і для народу — все це сприяло поширенню духу гердерівських ідей та ідеалів «Молодої Європи».

І. Гирич: «Формування української нації було не стихійним, самоплинним процесом. Воно було результатом творчості українських інтелектуалів: науковців, культурно-громадських і суспільно-політичних діячів. Український (окремішній) проект був лише одним із можливих варіантів національно-визвольного руху. На відміну від подібних рухів у Центрально-Східній, Північній і Південній Європі, Україна зіткнулася з багатьма ... труднощами... Українська територія була поділена між двома імперіями, українська еліта перебувала під постійним домінуючим впливом національних і державних ідей ... польської і російської націй. Ці, здавалося, непереборні вади мислення були успішно подолані провідниками українського руху. Вони запропонували власну українську модель національного визволення, що дало можливість у 1917 році постасти Українській Народній Республіці.»

Перевірте себе

Обговоріть у загальному колі:

Що нового дізналися, навчилися на уроці? Що було для вас складним? Що вам сподобалося? Про що ви хотіли б дізнатися більше, а про що розповісти іншим?

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНИЦЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Сутність і зміст культурницького і політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях

Працюймо разом

Спираючись на подані джерела, охарактеризуйте сутність культурницького і політичного етапів національного відродження, основні факти їх діяльності, знайдіть на карті основні регіони і міста, де розгорталась їх діяльність.

За визначенням чеського дослідника **М. Гроха** національне відродження в країнах проходить три етапи: академічний, культурний та політичний;

- на першому етапі національного відродження, який М. Грох називає **академічним**, певна національна група стає предметом уваги дослідників. Вони збирають і публікують народні пісні і легенди, прислів'я, вивчають звичаї і вірування, складають словники, досліджують історію. Однак усе це робиться мовою іншого народу;
- другий етап національного розвитку — **культурна** фаза, визначається тим, що мова, яка в першій фазі є предметом вивчення, тепер стає мо-

вою, якою творять літературу і на яку перекладають з інших мов. Народну мову вводять як обов'язкову до шкіл загальноосвітніх, а з часом і до вищих. Національна мова вживається в науці, технічній літературі, у політиці, громадському житті та побуті;

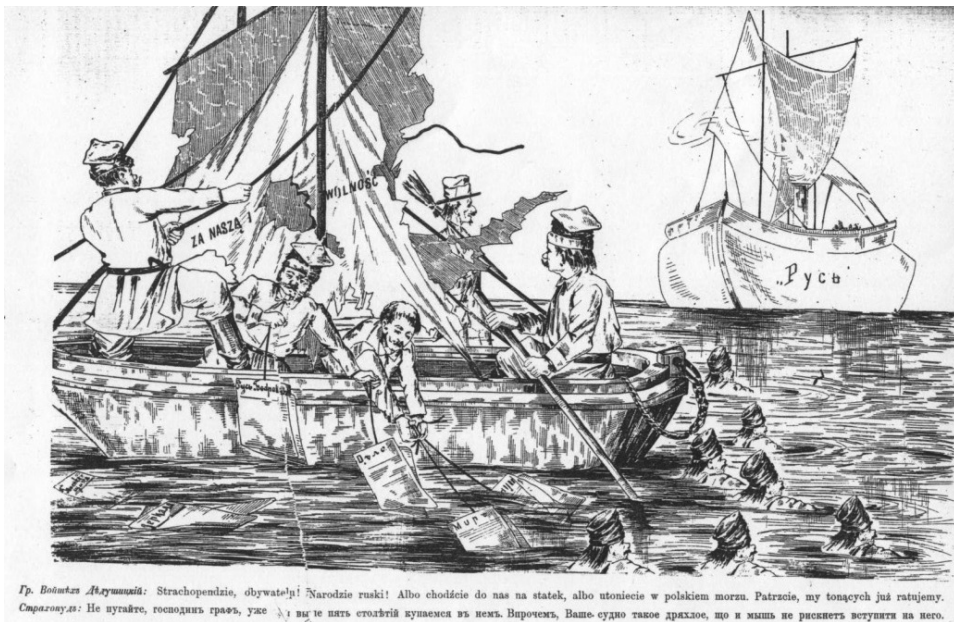
- на третьому, **політичному** етапі нація, об'єднана спільною мовою висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, а в кінцевому підсумку до самостійності.

Працюймо разом

Оберіть одне з наведених джерел і обговоріть: яку течію українського руху він характеризує і як саме? Що нового для себе ви знайшли в цій характеристиці?

Ярослав Грицак

Москвофіли заперечували існування окремого українського народу, а галицьких русинів зачисляли до «єдиного великорусского народу», що проживає на території «від Карпат до Уралу»... На москвофільські позиції перейшла більша частина старої руської інтелігенції, Московська орієнтація стає домінуючою у політичному і громадському житті галицьких українців 1860–1880-х років. Її перемога була зворотною стороною впровадження польської політичної монополією в краї. Тому не дивно, що безкомпромісна антипольськість стає однією з характерних ознак москвофільськості руху».

Гр. *Волонтер Акулиничай*: Strachopendzie, obywateli! Narodnie ruski! Albo chodziecie do nas na statek, albo utoniecie w polskiem morzu. Patrzcie, my tonacych juz ratujemy. *Справозна*: Не пугайте, господниъ гражд, уже мы за пять стовѣтій кушаема зъ немъ. Впрочемъ, Ваше судно такое дряхлое, що я лишь не рискнуеть вступити на него.

Підпис під малюнком вижче

Москвофільська карикатура 1886 р. на гр. В. Дідушицького: «генерал ягайлонської ідеї» рятує потоплюче в «польському морі» українське «Діло». У підставах задуму — слова Пушкіна: «Кто устоит в неравном споре: Кичливый лях иль верный росс? Славянские ль ручьи сольются в русском море? Оно ль иссякнет? Вот вопрос».

Микола Лазарович

Однак москвофільські тенденції, влучно названі Осипом Назаруком «внутрішньою раною нашого народу», спроби зв'язати українців Галичини з російською ідеєю викликали значний опір нової генерації інтелігенції, так званих «народовців». ... галицькі народовці виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Поряд із цим вони залишалися лояльними до австрійської влади... народовці започатковують й очолюють низку українських культурно-просвітницьких, господарських, політичних організацій, що своїми розгалуженнями сягали кожного села.

Карикатура 1882 р. показує занепад русофільських видань (собака з написом «Пролом», назвою русофільської газети) порівняно з популярністю народовецьких (місяць із написом «Діло», назвою українофільської газети)

Петро Струве, російський громадський діяч кінця XIX — початку XX ст.

Тут ставиться проблема створення з місцевого «побуту» і «мови» нової національної і всеосяжної культури, яка повинна змагатися з культурою загальноросійської і витіснити її з території «етнографічної» України ... це ховає під собою величезну культурну проблему, що загрожує — якщо інтелігентська «українська» думка вдарить в народний ґрунт і запалить його своїм «українством» — найбільшим і нечуванним розколом в російській нації, ... Всі наші «окраїнні» питання виявляться дрібницями у порівнянні з такою перспективою «роздвоєння» і — якщо за «малоросами» потягнуться і «білоруси» — «розтроєння» російської культури.

Святослав Даниленко

Українська інтелігенція на той час уже досягла такого рівня розвитку, що в її середовищі склалися соціально-історичні передумови для відтворення і передачі національно-культурних традицій від одного покоління до іншого... Нове покоління української інтелігенції все більше все більше тяжіло до масштабніших форм об'єднання, радикальних дій, і фактично, політизації культурницького руху, утворення політичних організацій.

Микола Лазарович

Останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням в цей час у Галичині українських політичних партій, національна ідея виходить за рамки суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства. Це створює умови для формування масового національного руху з яскравим політичним забарвленням. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, в тому числі й по відношенню до східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювалися і вдосконалювалися засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу.

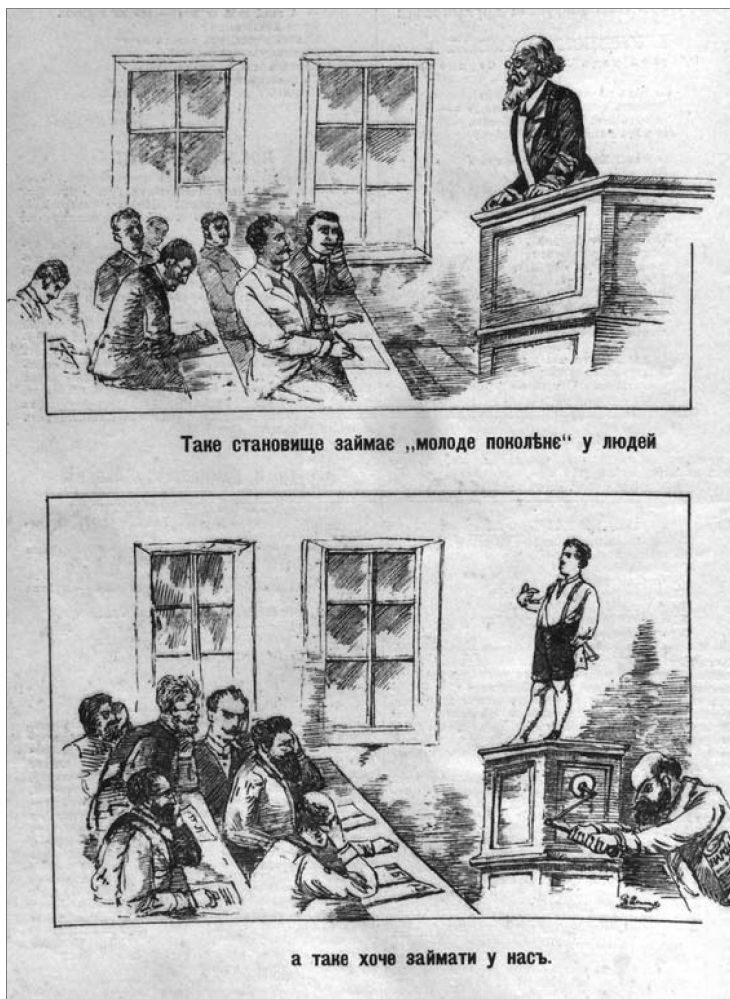
Рис. 1. Романчук Т. Цариця Слава. Літографія // Зеркало. — Львовъ, 1891. № 11. — С. 8

На рисунку представлена алегорична постать жінки-цариці. Вона благословляє вільні народи, які з транспарантами-гаслами національних гімнів виходять з шатра Цариці Слави у світ. Серед них — персонажі в козацьких строях, які тримають гасло «Ще не вмерла Україна». Ліворуч зображено їхнього опонента — москвофіла з прапорцем з написом «Адінь народ», за спиною у якого стоїть з нагайкою російський бородатий козак — символ насилля і національного гніту.

2. Національне відродження в долях і обличчях

Працюймо разом

Чиї погляди відображає, на вашу думку, карикатура? Доведіть.

Працюймо разом

Як ви розумієте слова історика, що «Національний рух є насамперед апостольство»? Згадайте (можливо за допомогою підручника або інших джерел) факти життя і діяльності керівників українського руху на західноукраїнських землях і підтвердіть (спростуйте) цю тезу.

І. Боршак, український історик діаспори

Керівники українського руху ХІХ ст. майже всі були людьми, яких поважали у Європі, насамперед за їхній моральний рівень, за добропорядне життя, здібності, знання, таланти. Це, вважаємо, не проста випадковість... національний рух є насамперед апостольство, духовне надбання, а ідеї здебільшого є такими, як і люди, які їх пропагують; вони заслуговують стільки ж уваги, скільки й самі ці люди.

Працюймо разом

Чи погоджуєтесь ви з висловлюванням М. Грушевського? Чи бували у вас колись подібні думки, відчуття?

М. Грушевський

Чоловік — створіння громадське. Без зв'язку з громадою подібних до нього створінь, без почуття сього зв'язку, своєї людської солідарності не може він жити. Але сих зв'язків шукає він у своїм найближчій оточенню. .. Він цінить передовсім зв'язки з тою національністю, яка оточує його; з тим ґрунтом, на якому він живе; з поколіннями тих людей, що на тім же ґрунті жили, оплодотворивши його своєю працею, зросивши його своїм потом і кровію... тих великих і малих борців за волю й поступ свого народу, великих і малих творців української культури, українського слова, української свідомості... всіх, що зв'язали себе з долею українського народу, України й віддали свої сили, свою працю її будущині.

3. Ідея соборності України в національному відродженні другої половини ХІХ ст.

Працюймо разом

Опрацювавши джерела, дайте відповіді на запитання: за яких обставин в українському русі виникла ідея соборності України? Хто був її ініціатором? Як проявлялась співпраця обох частин України і що вона приносила українцям?

Дмитро Дорошенко

Коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, то серед українських діячів виникла думка тимчасово перенести літературну роботу до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнити цим місцевий український рух у Галичині, щоб опісля, як настануть вільніші відносини в Росії, використати здобутки цього руху для України наддніпрянської.

Мирослав Попович

Галицькі часописи і видавництва, галицькі культурні та політичні організації ставали базою для діяльності східноукраїнських учених, письменників, театральних і музичних діячів. У свою чергу, постійна присутність східних українців у культурному житті Галичини була потужним стимулом для подолання «рутенства», розвитку культури в цьому краї в загальноукраїнському річищі. Цим не вичерпується взаємодія українського Сходу і Заходу. Без самовідданості галичан, їх безмежної захопленості українською ідеєю, їх дисциплінованості не було б загальноукраїнського культурного процесу.

Ірина Закутій

Про особливу, майже «п'ємонтівську», роль Галичини в самій австрійській провінції говорилося уже з середини 60-х років ХІХ століття — тобто відтоді, відколи українська культурно-просвітницька діяльність потрапила під систематичні обмеження в Російській імперії, а натомість у володіннях Габсбургів остаточно запроваджено конституційні свободи. ... Внаслідок цих обставин Галичина ставала не лише «іншою Руссю», але й «іншою Україною» — подібною й водночас несхожою на основний національний «материк».

М. Грушевський

В останнє десятиліття XIX століття Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром економічного руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювалися і вдосконалювалися засоби національного культурного та політико-громадського відродження українського народу.

Микола Лазарович

Останнє десятиліття XIX століття було переломним у розвитку українського національного руху. ...Однією з основних особливостей національного відродження на цьому етапі є позбавлення зв'язків між Галичиною й Наддніпрянською Україною. І хоч темпи зростання національної свідомості і сила національного руху у цих двох регіонах залишалися різними, виникало немало політичних, культурних, наукових організацій, діяльність яких мала всеукраїнський характер...

У цьому процесі кожна з двох частин України відіграла свою роль. Отямившись після поразки в боротьбі з Польщею та Росією за свою свободу, український народ — як на Сході, так і на Заході — відповідно до обставин робив свій внесок до національної скарбниці. Українці з Російської імперії, не маючи можливості національного розвитку в себе, давали передовсім ідею, яка впроваджувалася на західноукраїнських землях в практичну справу, творячи новочасне українське національне життя. Галичанам Велика Україна давала почуття сили, яку можуть мати тільки сини великого народу. Національні досягнення Західної України служили підбадьоренням і зразком для наслідування українцям під російським пануванням.

Перевірте себе

1. За матеріалами уроку Складіть порівняльну таблицю культурницького і політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях, зазначивши: дати початку і кінця, основні течії, основних діячів і їх соціальне походження, цілі рухів і течій, головні факти діяльності.

2. Сформулюйте, у чому ви вбачаєте історичне значення національного відродження на західноукраїнських землях для тогочасної України, для нащадків і сучасної України.

ІДЕЇ АВТОНОМІЇ ТА САМОСТІЙНОСТІ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ

1. Різноманітність течій українського політичного Наддніпрянщини на початку XX ст.

Працюймо разом

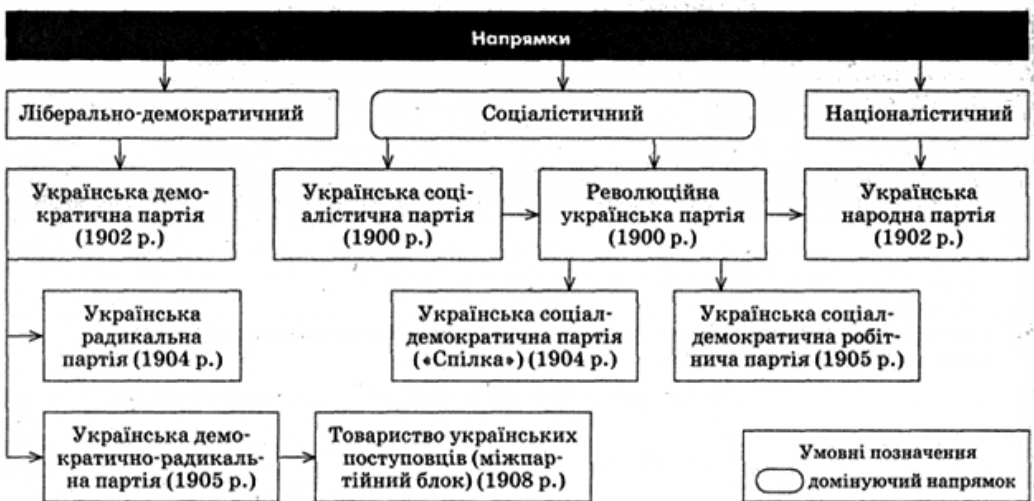
Проаналізуйте наведений документ і схему і визначте співвідношення між політичними течіями Європи і України на початку XX ст.

Історик Норман Дейвіс про головні політичні течії Європи на початку XX ст.

Лібералізм. Оборонці лібералізму наголошували передусім на пануванні закону, індивідуальній свободі, конституційних процедурах, релігійній толерантності та на загальних правах людини... Економічний лібералізм зосереджувався на концепції вільної торгівлі...

Націоналізм — сукупність ідей, пов'язаних з нацією, чий інтереси вважалися за найвище добро...

Соціалізм, як і націоналізм,— колективна віра. Він виступає проти експлуататорів та власників задля захисту не просто індивіда, а суспільства в цілому... Соціалізм вважає, що знедоленим, кволим та пригнобленим життя буде гарантованим тільки тоді, коли будуть об'єднані ресурси, порівну поділені багатства...

Яка ідея про самовизначення України (самостійницька чи автономістська) переважала в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини? Чому?

За концептуальними підходами щодо вирішення національного питання і визначення перспектив державності України програми українських політичних угруповань, а отже і самі партії, сучасні історики умовно поділили на дві групи. Одну з них становили партії, що відстоювали ідею автономії України в складі демократизованої Росії (РУП з 1903 р., УСДРП, УДП, УРП, УДРП), а іншу — партії, що своє програмне завдання вбачали в досягненні самостійної української держави (РУП до 1903 р., УСП, УНП)... теза автономного статусу України в складі Росії була більш поширеною і стала орієнтиром в програмах соціал-демократичних і ліберально-демократичних партій. ... Зокрема, вони пов'язували вирішення національного питання в Російській імперії з розв'язанням глобальних проблем: ліквідації самодержавства, встановлення парламентського ладу, децентралізації управління, проголошення демократичних свобод тощо. Національно-радикальні партії, насамперед УНП, першість віддавали досягненню українством державної незалежності як найважливішої передумови здійснення соціалістичних перетворень.

2. Програмні документи українських самостійників

Працюймо разом

До чого закликали програмні документи самостійників? Хто має очолити національно-визвольну боротьбу українського народу? Які методи боротьби визначені у програмних документах? Як ці ідеї розвивались у часі?

Юрій Коллард про виступ м. Міхновського на «Шевченківському святі», 1900 р.

Під кінець свята Микола Міхновський з великим піднесенням виголосив свою другу промову на тему «Самостійна Україна». ... Блискавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою й на дві-три секунди в кімнаті настала мертва тиша, але скоро роздалися гучні оплески. Всі були в якомусь екстазі. Першою книжкою РУП вийшла «Самостійна Україна», яку написав М. Міхновський в душі своїх промов на Шевченківських святах у Полтаві й Харкові.

Із брошури М. Міхновського «Самостійна Україна», 1900 р.

... Ми не здобудемо собі політичних і державних прав, доки ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе дома до нашої уподоби, бо інтерес наших господарів єсть цілком супротивний нашим інтересам... Сю ...задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція.

... Нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ».

Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружія...

Програмна заява УНП, 1902 р.

Поки ще не пізно, поки ще московські організації слабі і нечисленні, поки ще вони всю увагу покладають на здобуття своєї політичної волі з-під п'яти самодержавства, а польські організації вибираються з-під національного угиску, ми мусимо утворити свої організації для боротьби за свої права. Тільки національно-українська робітничка організація може врятувати Україну від недолі, що вже насунулася і страшить смертю. Усі сили, усю працю, усі жертви віддамо виключно за самостійну Україну. Українські робітники повинні мати на оці повне вигнання з України чужинців і утворення своєї самостійної держави».

Витяг з програми української народної партії. 1906 р.

Українська Народня Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського міського і сільського пролетаріата...

Українська Народня Партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'є, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі нерівності і пануванні...

Головні завдання Української Народньої Партії — просвітити, освідомити українців-робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів... Необорна спільна сила з'єднаних українців-робітників і селян учинить захват політичної влади на Україні, знищить визиск, насилле, нерівність і утворить непідлеглу Україну — Республіку вільних працюючих людей. **ВІЛЬНА НЕПІДЛЕГЛА САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА-УКРАЇНА РОБОЧИХ ЛЮДЕЙ...**

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці.

Працюймо разом

Найбільш суперечливим документом сучасники і нащадки М. Міхновського вважали «10 заповідей УНП». Проаналізуйте документ і визначте: які ідеали пропонуються заповідями українцям? Чи усі пункти, на вашу думку, були прийнятні для тогочасного українського суспільства? Чому? З якими з них погоджуєтесь ви особисто, а з якими — ні?

Десять заповідей УНП М. Міхновського, 1903 р.

1. Одна, єдина, нероздільна від Карпатів аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — оце національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.
2. Усі люди — твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами і гноблять нас.
3. Україна для українців. Отже, вигоняй звідусіль з України чужинців-гнобителів.
4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твого дому мовою чужинців-гнобителів.
5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові і тобі.
6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.
7. Не зробиш перевертнем-відступником.
8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.
9. Допмагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.
10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобіворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаси їм сили і відваги».

Відгуки тогочасних діячів українського руху на «10 заповідей»

С. Петлюра: «Вже від початку свого заснування УНП виявила себе в своїх програмових партійних виданнях як партія націоналістична з усіма негативними шовіністичними рисами національної обмеженості і вузькості».

С. Єфремов: Народна партія, писав він, рішуче стала на ґрунт крайнього відвертого шовінізму і, прикриваючись жупаном захисту інтересів трудящих, проповідує неприборкане людиноненависництво.

Працюймо разом

Учому вбачає дослідник значення самостійницького руху початку ХХ ст.?

Сучасний дослідник О. Шишко про самостійницьку течію в українському русі

Представники самостійницької течії не займали поважного місця у визвольному русі, їх організації були нечисленними і не впливовими, як через неприйняття основної вимоги самостійників, методів її досягнення, так і через експресивність поведінки лідерів цієї течії. Однак заслугою самостійницького руху була стабілізація ідеї самостійної Української держави, реалізація якої і стала головною метою української нації в ХХ ст. ... саме завдяки діяльності українських політичних партій на початку ХХ ст. проблема державності України була введена на ідеологічний рівень, на рівень практичної політики, вона стала стержнем національного питання в Україні.

3. Погляди українських автономістів

Витяг з програми української соціал-демократичної робітничої партії Грудень 1905 р.

Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

- 1) демократичної республіки — в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;
- 2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України:

- 3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію; пропорціонального представництва; плати (удержання) депутатам дворічного парламенту;
- 4) народного законодавства;
- 5) виборності і відповідальності чиновників, права для кожного громадянина прийти до суду всякого чиновника за його незаконні вчинки по службі, звичайним судовим порядком, минувши безпосереднє начальство чиновника;
- 6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;
- 7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави...

Євген Чикаленко про програмні вимоги Української демократичної партії

Головні принципи нашої партії такі:

1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентарного ладу, участь народу в державних справах на підставі загального, безпосереднього, різного, пропорціонального і таємного (без різниці статі, віри і національності) голосування.
2. Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів (сословій).
3. Заведення народної мови в школах, судах, адміністрації і у всіх громадських інституціях.

Маючи на увазі шкоду від централізаційної системи, ми визнаємо, що державний лад у Росії повинен бути збудований на принципах найширшої національної автономії.

4. А через те опріч загальнодержавного парламенту ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливому органічному статуті, виробленім будучим українським сеймом (вибраним на підставі вищесказаного права) і запорученім основними загальнодержавними законами.

**З дослідження сучасних істориків Каліберди Ю. Ю., Федько А. В., Федько Ю. М.
про програмні вимоги Української радикальної партії**

Програмні вимоги УДП і УРП у багатьох випадках, зокрема з національного питання, співпадали. Українська радикальна партія в своїй програмі висувала вимоги надання широкої національно-територіальної автономії Україні, яка повинна була стати рівноправною складовою частиною реформованої федеративної Росії, виступала за вільне вживання української мови в школах і адміністративних установах України тощо. Виставляла соціалістичні вимоги, пов'язані з відчутними соціальними та економічними реформами.

Перевірте себе

Уявіть себе засновником політичної партії початку ХХ ст. Використовуючи знання про політичне становище та соціально-економічні проблеми в українських землях початку ХХ ст. підготуйте і захистіть проект програми своєї партії.

Відомості про авторів:

Пометун Олена Іванівна – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

Гупан Нестор Миколайович – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

**Пометун Олена Іванівна
Гулан Нестор Миколайович**

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ З ІСТОРІЇ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

методичний посібник

Верстка Мирончик Ю. П.
Обкладинка Лук'яненко Л. П.

Підписано до друку 30.10.2018 р. Формат 70x100 1/16
Гарнітура Newton. Друк. офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 13,0
Наклад 300 пр.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12
тел. +38044 332–84–73.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.